3 1761 07039001 8

Проф. ІВАН ОГІЄНКО

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Коротка історія культурного життя
українського народа

КЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ

DK
508
.4
I4

Високодостойному
Проф. Іванъ Зілинському
на добрий спомин
про безцитульного емигранта
17. II. 1924. — Проф. І. Огієнко

Др. Іван Зілинсь

Проф. ІВАН ОГІЄНКО

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА

Коротка історія культурного життя українського народа

*

Курс, читаний в українськім народнім університеті

*

З малюнками і портретами
українських культурних діячів

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ
КАТЕРИНОСЛАВ — ЛЯЙПЦІҐ
1 9 2 3

Printed in Germany.

469

Copyright 1923 by E. Wyrowyj, Berlin SW 47

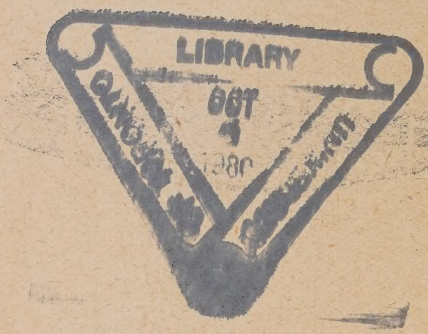

DK
508
.4
I4

Фотодруком з 1-го видання Є. Череповського.
Київ 1918.

Друковано в друкарні К. І. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в ЛЯЙПЦІҐУ.

І. Українська культура за давні віки.

І.

Свої лекції я хочу почати вступним нарисом, де роскажу вам про все те, що утворив народ український за довгі віки свого існування. Тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, коли питання про нашу автономію поставлено руба, коли це питання набуло собі такої гострої форми, як раз дочасно буде спинитись, озирнутися назад, кинути оком на той довгий шлях, що його ми перейшли.

Чи ми ж справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домагаємось ось уже більше двох віків? Чи народ наш--окремий народ, чи він же має свою культуру,—культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи може це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люде?

От на всі ці питання я й хочу одповісти вам на перших своїх лекціях, хоч, власно кажучи, про це я мушу нагадувати вам протягом всього свого курсу. Бо коли ж наша мова має свою довгу історію, коли про цю історію можна викладати цілий курс університетський, то значить

це єсть справжня мова, а коли єсть окрема мова, то єсть і окремий народ.

Я вам роскажу про українську культуру, про віковічну культуру нашого народу, як нації, про ту культуру, до якої він дойшов довгим шляхом.

Шлях той не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими лугами,—шлях нашого народу завше був тернистим шляхом, важкою хрестною путтю, тим шляхом, що вів окривджений народ наш на Голгофу. Це про наш народ співає пісня:

„Ой горе тій чайці-небозі,
Що вивела діток при битій дорозі"...

Недоля рано спіткала народ український. Як раз тоді, коли заклалась була велика держава, коли сподіватись було кращого життя, татари вкрили наш край і підрізали крила народу-орлу. І ця татарська неволя навіки важким тягарем лягла нашому народові, навіки наклала йому болюче тавро...

А там за татарами пішла Литва, а за Литвою Польща, а за Польщею Москва—так Україна спадала з обіймів в обійми, йшла без спочивку, йшла без змоги спинитись і утворити собі по серцю вільне життя...

Земля, що її з давніх-давень запосів український народ, була надзвичайно родючою, була землею надзвичайно багатою, і вона стала народові нашому на щастя й на нещастя,—вона завше муляла очі ворогам нашим і вабила їх до себе.

Проте ж земля ця дала родючі соки народу-велетню, тому народові, що виріс тут своєрідним, великим та дужим, талановитим та тямучим. І не дивлючись на всі перешкоди, що завше горою ставали йому на дорозі, народ український

утворив своє власне життя, утворив велику своєрідну культуру. І можна тільки дивуватись, дивуватись і благоговіти, як це народ наш незвичайно тернистим шляхом досяг такої великої культури.

Український народ з давніх-давень запосів собі велике, просторе місце, куди тепер належать ось такі губерні: Київська, Подільська, Волинська, Херсонська, Катеринославська, Полтавська, Харківська, сливе вся Чернігівщина, значні простори в губернях Люблинській, Сідлецькій, Гродненській, Минській, Бесарабській, Таврії (без Криму), частки Курської, Вороніжської, Чорноморської, Ставропольської, частки области Донської й Кубанщини. В Австрії українці живуть в східній Галичині і в Буковині, а в Венгрії — в північно-східних комітатах. Крім цього, багато українців живе в Сібіру та Америці. Всіх українців тепер налічується більше $35^1/_2$ мілионів: 28 мил. в Росії, в Австрії—коло 4 мил., в Венгріи — коло $^1/_2$ мил., та коло 3 мил. по всяких инших колоніях.

II.

Який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ український.

Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатої культури й яскравої талановитости. Візьмім його *пісню*: її утворив народ наш такою, як ніхто з инших народів, і хіба тільки серби мають таку ж саму пісню. Наші пісні—це тихий рай, це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними.

Були часи, коли в пісні нашій кохалася навіть Москва. Любовні пісні рано появились в Україні і їх скоро занесено й на північ; так, семинаристи в Костромі в половині XVIII-го віку співали пісні: „Ой за гаєм-гаєм, гаєм зелененьким“, або „Ой полола горлиця лебеду“ і такі инші [1]); ці пісні до Москви несли наші земляки-вчителі, що росходилися тоді по всій Росії. В Москві та Петрограді в другій половині XVIII-го віку наша пісня народня була дуже поширена, що видно з рукописних або друкованних співанників, скажемо Чулкова, Новикова й инших, де завше були українські пісні [2]). В рукописях XVIII віку знаходимо багато українських народніх пісень, перероблених на московський лад, скажемо: „Посѣю я лободу“, „Да орал мужик при дорозѣ“, „Велѣла мнѣ мати зелен ячмень жати“ і т. и. [3]).

Пісня наша дуже одбилась і на церковнім співанні; так, прислухайтесь до Лаврського співу і ви там роспознаєте мотиви і наших народніх пісень і наших старих козачих дум. От чому співи в наших церквах ще за давні віки завше так тягли до себе чужинців „Во велицѣй Россіи въ самомъ царствующемъ градѣ Москвѣ возлюбльше сладкое и согласное пѣніе“, пише р. 1680 земляк наш Семен Полоцький [4]), і тому на Москві переняли наші співи, запросили до

---

[1]) *Акад. В Н. Перетцъ*, Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т. I, стр. 292 sq.

[2]) Ibidem. Див. ще *М. С(перанський)*, Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ, „Этнографич. обозрѣніе“, кн. 81- 82.

[3]) Див. *М. Сумцов*, Старі зразки української народньої словесности, Харьків, 1910 р., ст. 17—18.

[4]) Псалтырь риѳмованная, Москва, 1680 р., л. 5.

себе співаків-українців і вони навчали Москву цього „сладкого пѣнія“.

Український літописця пише про царя Федора Олексієвича, що він „великую любовъ до нашого народу мѣлъ, бо и набоженства на Москвѣ нашимъ напѣвомъ по церквахъ и по монастирахъ отправовати приказалъ“ [1]). Правда, вище духовенство з початку не злюбило цього українського церковного співання і гримало на українців: „пѣніе поютъ новоизданное отъ своего сложенія, а не отъ святыхъ преданное, но латынское и римское баснословіе и партесное висканіе, святыми отцы отлученное“ [2]).

Проте ж українське церковне співання було дуже до вподоби цареві і патріархові і воно швидко розійшлося по всьому царстві. Значні люде на Москві часто запрошували до себе на службу українців-музикантів, і ті вчили їх музиці та співам. [3]) В XVII віці дуже часто кличуть українців-співаків до царського та патріаршого хору, [4]) так само і в XVIII віці співаків до придворних капел теж брали з київських студентів. Про це часто до Києва писали так: „По силѣ имянного Ея Имп. Вел. указу отъ Двору Ея Величества пѣвчей басѣста Гаврило Головня присланъ для набранія изъ малороссійскаго народа пѣвчихъ къ дополненію придворнаго пѣвческаго хору... Ежели бы гдѣ оной

---

[1]) Лѣтопись Самовидца, Кіевъ, 1878 р. ст. 152.

[2]) *М. И. Лилѣевъ*, Опис. рук. Черниг. Дух. семин. Пам. Др. Письм. 1880 р., I ст. 235.

[3]) *Замысловскій*, Сношенія Россіи съ Польшей при Θедорѣ Алексѣевичѣ, „Ж. М. Н. Пр.“ 1882 кн. 2 ст 465.

[4]) *Н. Θ. Сумцовъ*, Лазарь Барановичъ, 1885 р, ст. 44—46.

пѣвчей басѣста по усмотрѣнію своему пѣвчихъ могъ сискать, и въ томъ ему чинить всякое вспоможеніе"... [1]).

При дворі царя Михайла Федоровича органістами служили українці. [2]) Згадаймо царського коханця гр. Олексія Розумовського — він теж прийшов на Москву простим співаком. Співаком в Петрограді був і наш філософ Гр. Сковорода.

Микола Лисенко (1842—1912), славний український композитор.

Нашими піснями завше цікавились і вже р. 1819 з'являється перша друкована збірка їх кн. Цертелева [3]).

І такою ж солодкою, чарівною та привабливою зосталась пісня наша ще й досі. Зосталась такою, хоч останніми часами забороняли нам співати, гнали пісню нашу із школи, гнали із життя, а соловʼю України, покійному М. Лисенкові, не дозволяли під нотами ставити слів,—дозволялось видавати самі тільки ноти... Проте голосно лунала і німа оця пісня... [4]).

---

[1]) *Н. П. Петровъ*, Акты и документы, относящіеся къ исторіи Кіевской Академіи, 1904 р., т. I ч. I ст. 298; 1747 р.

[2]) *Забѣлинъ*, Домашній бытъ русскихъ царей, М 1862 р. ст. 169, 177.

[3]) „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней", Спб. 1819 р. За Цертелевим пішли збірки пісень Максимовича, Метлинського і довгий ряд инших, і ці збірки пісень не припиняються аж до нашого часу. Див. про це нижче, гл. XXII.

[4]) Про українські пісні та музику див. ще: *Сѣровъ*, Музика малорусскихъ пѣсенъ, „Основа" 1861 р. кн. IV.—*Н. Лысенко*, характеристка музыкальныхъ особенностей думъ и пѣсенъ, исп.

Мушу згадати тут українські *старі думи козачі*, всьому світу відомі. Хто їх не знає, хто їх не чув, хто не співав! .. Вони мають велику літературну вартість; перейняті сумом, повиті журбою, думи наші роблять велике враження навіть на чужинців... Не дурно ж ними зацікавилась навіть церква і спів старих дум перенесла й до свого співу. Найкращий здобуток старовини, думи мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть ще не малий вплив з ростем української національної свідомости [1]).

Кобзарь Остап Вересай, з Полтавщини; вславився у другій половині XIX-го віку своїм співом дум та пісень.

О. Вересаемъ, „Зап. Ю.-З О. И. Р. Геогр. Общ.“ т I, 1874.— *А. Русовъ,* Остапъ Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей малорусскихъ, ibid —*А. К-скій.* О музыкѣ думъ и пѣсенъ О. Вересая. „К. Стар.“ 1882 р. кн. VIII, ст. 283—287. — *У.-О К. Ф.,* Кобзарь Остапъ Вересай, ib. ст. 259.

[1]) Про думи див. *П. Житецький,* Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. К. 1893 (з „Кіевской Старины“).—*М. Сумцов,* Українські думи, збірник „Привіт І. Франкові“, Львів, 1914 р.

Народ український, утворивши власну свою музику, утворив своє самостійне музичне знаряддя; згадаймо нашу ліру, кобзу, торбан і т. и. [1]).

III.

Або ось погляньмо на український *орнамент*. Пишна природа чарівного краю нашого сама нахиляє своїх мешканців до замилування у всякім мистецтві. І ми бачимо орнамент на кожному кроці життя селянського: малюнки крюють сволоки й комини, містяться над дверима та вікнами, по стінах хат, оздоблюють дерев'яний посуд, широко роскинулись по скринях, мисниках, на річах свіцьких і церковних [2]). Вироби з шкла та глини, плетіння, ткацтво. різь-

---

[1]) Про українському музику див. *Боян,* музичні струменти на Вкраїні, „Зоря" 1894, I.—*А. Масловъ,* Лирники Орлов. губ. въ связи съ историческимъ очеркомъ инструмента малоросс. лиры, „Этн. обозр". 1900, III.—*Н. Лысенко,* О торбанѣ, „К. Стар". 1892, III.—*П. Сокальскій,* Русская народная музыка—великорусская и малорусская, Харьків, 1888.—*А. Фаминцынъ,* Домра и сродные ей инструменты: кобза, бандура, торбанъ, Спб. 1891.—*С. Ефремовъ,* Торжество украинской музыки, „К. Стар." 1904 кн. I.—*А. Русовъ,* Значеніе трудовъ Н. Лысенко для малоросс. народа, „К. Стар." 1903, XII.—*М. Волошин,* Лисенко в укр. музиці, „Нова Буковина" 1913 р. № 3.—*Колесса,* Народній напрям в творчости Лисенка, „Л.-Н. В". 1913 р. кн. 2.—*С. Людкевич,* Лисенко яко творець української національної музики, „Л.-Н. В." 1913 р. № 2.

[2]) *М. Біляшевський,* Про український орнамент, „Записки Укр. Наук. Тов. в Київі", кн. 3, 1908 р. ст. 49. Див. ще *О. Косачева,* Украинскій орнаментъ, вышивки, ткани, писанки, К. 1878.—*П. Литвинова,* Альбомъ малорусскихъ узоровъ, К. 1882.—

ба на дереві, наші всім відомі писанки, наші вишивки, що оздоблюють все: сорочки, очіпки, каптурі, хустки, рушники,

Українські вишивки та мережки.

фартухи, навіть задки на чоботях, наші плахти та килими,— все це свідчить про талановитий народ, що і тут утворив оригінальну культуру.

П. Литвинова, Южнорусскій народный орнаментъ, К. 1878.— *А. Лысенко,* Южнорусскій орнаментъ, К. 1887.—*А. Махно,* Сборникъ малороссійскихъ узоровъ, К. 1881 р.—*В. Горленко,* Боровиновскій и Левицкій, малорусскіе портретисты XVIII в. К. 1899 р.—*Е. Кузьминъ,* Нѣсколько словъ о южно-русскомъ искусствѣ, „К. Стар.“ 1900, XI.—*Його ж:* Шевченко, какъ живописецъ и граверъ, „Искуство и худож. промышл.“ 1900, III —*Ст. Яремичъ,* Памятники искусства XVI—XVII вв. въ Кіево-Печерской Лаврѣ, „К. Стар.“ 1900, VI і X.—*М. Біляшевський,* Старе укр. шкло, „Сяйво“ № 5—6.—*А. Мироновъ,* Мотивы украинскаго орнамента, Спб. 1912.

Подивіться на одіж українську,—на вбрання дівоче чи парубоче, на вбрання жіноче та чоловіче: скільки там своєрідної краси, тої краси, що йде поруч з нашими пишними ланами та привабливою піснею... Київський музей, крим того музеї Полтавський, Подільський та Катеринославський дуже виразно свідчать, що створив наш народ і з цього боку.

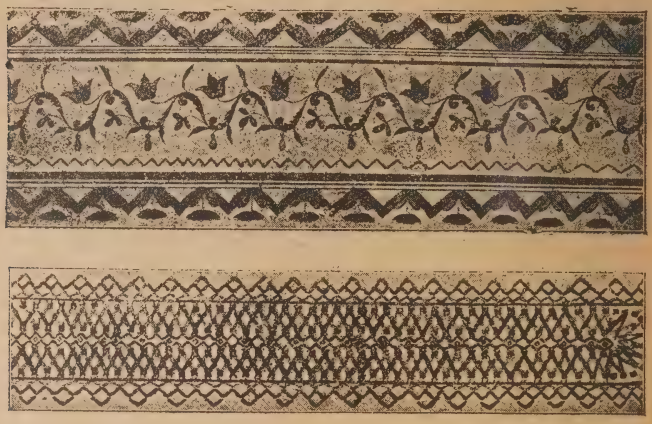

Українські вишивки та мережки.

А коли буде в нас свій національний музей, де згуртується все, що має народ наш з орнаменту та мистецтва, тоді всім ясно стане, що и тут український народ бере почесне місце серед инших по своїй творчості.

Наше *будівництво* [1]) ще мало доеліджене, але й те, що вже зроблено, свідчить і тут про оригінальність. Старі наші церкви, з їх пишними іконостасами, скажемо такими,

---

[1]) Див. *А. Л.* Украинскій архитектурный стиль, „Украинская Жизнь“ за 1912 р. № 9 і окремо.—*Могильченко,* Народня будівля

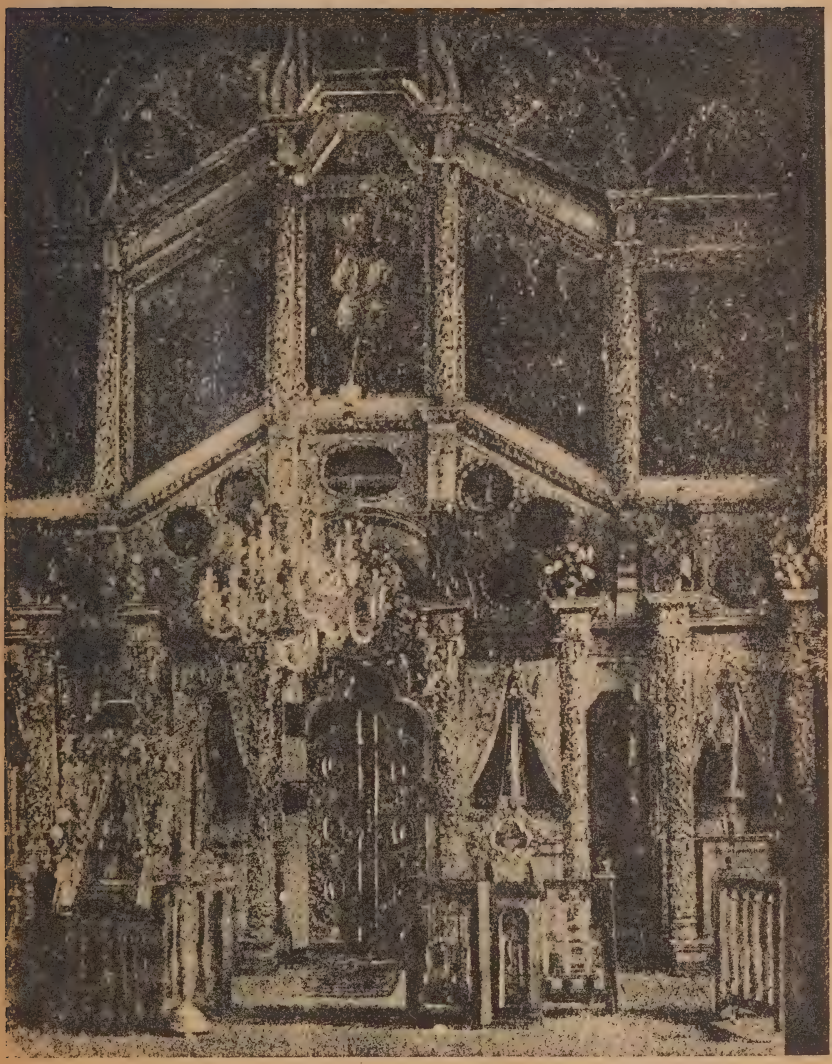

Старий український іконостас Брусилівської замкової Воскресенської церкви.

Український церковний стиль. Воскресенська замкова церква в м. Брусилові, збудована р. 1711—1738, була церквою ткацького цеху. Року 1800 цар Павло I заборонив українцям будувати такі церкви.

Московський синодальний стиль. Вознесенська церква в м. Бруслові, Радомиського п. Київської губ.; збудована р. 1846 замість погорілої старої українського стилю.

як в Київі. в воєнному соборі, старі наші церкви самі голосно росказують про талановитість народу, що їх будував. На жаль тільки, ще р. 1800 цар Павло I заборонив нам будувати церкви українського стилю, з трьома банями...

Український народ витворив і своє оригінальне ***право***, те право, що його не змогли знести ніякою російською нівеліровкою. Ще в XI віці народ наш склав уже і перший писаний збір законів під назвою „Руська Правда". До нашого права колись добре прислухались, і за царя Олексія Михайловича обіруч скористали з його і до „Кормчої" 1650 р.[1]) і до

в Чернігівщині, „Этнольогічні матеріали", т. I, Львів, 1899 р. — *М. Русовъ*, Поселенія и постройки крестьянъ Полтавской губ., Харьк. 1902.—*А. Красновъ*, Современныя хаты крестьянъ харьковской губ.—*А. Шарко*, Малороссійское жилище, „Этн. Обозр.", 1900, IV.—*М. Левченко*, Нѣсколько данныхъ о жилищѣ и пищѣ южноруссовъ, „Записки ю.-з. отд. Имп. Р. Геогр. Общ." т. II, кн. 1875.—*А. Сластіоновъ*, Существуетъ ли украинскій стиль въ архитектурѣ, „К. Стар.". 1903 р. кн. VII—VIII.—*П. Совицький*, О каменномъ зодчествѣ Украины", „Черниг. земская недѣля".—*В. Щербаківський*, Українське мистецтво, вип. I, деревляне будівництво, 1913 р.—*Його-ж*, Церкви, на Бойківщині, „Записки", Львів, т. 114.—*М. Шумицький*, Український архітектурний стиль у минулому і сучасному, „Ілюстр. Укр". № 3, 4, 7, 8 за 1913 р.—*Ѳ. К. Волковъ*, Старинныя деревянныя церкви на Волыни. Спб. 1910. — *А. Новицкій*, Черты самобытности въ украинскомъ зодчествѣ, „Труды. 14 Арх. съѣзда", II, 59—72. —*Г. Г. Павлуцкій*, О происхожденіи формъ украинскаго деревяннаго церковнаго зодчества, ib. 47—58.

[1]) До цеї „Кормчої" брали з Требника Петра Могили 1646 р; на „Уложеніі" одбився вплив Литовського Статуту. Про наше право див. *В. Сергѣевичъ*, Русская Правда, „Журн. Мин. Нар. Пр." 1899, I.—*В. Владимірскій-Будановъ*, Очерки изъ исторіи литовско-

„Уложенія“ 1649 р. Сотні тисяч актів по архивах в Варшаві, Львові, Вильні та Київі виразно свідчать про оригінальність нашого права, а також і про те, що за старі віки суд був у нас своєю рідною мовою...

В Литовськім Статуті, писанім нашою мовою, про це читаємо ось що (розд. 4, ч. I): „А писаръ земски маетъ по руску (цеб-то по-українському) литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иннымъ языкомъ и словы, а присегнути маетъ на врядъ свой писарски тыми словы: я присегаю Пану Богу в Тройци единому“.

Народ український утворив свою *церкву*, і вона в старі віки дуже одріжнялась од церкви московської,—одріжнялась службою, одріжнялась обрядами та звичаями [1]). Сила цих одмін лишилася ще й досі в нашій церкві, і ніяка нівеліровка найсв. Синоду не змогла їх вивести; скажемо, обряд обносити кругом церкви плащаницю в п'ятницю, чи співати

русскаго права, К. 1889.—*С. Бершадскій,* Литовскій Статутъ, Спб. 1893.—*Г. Милорадовичъ,* Къ исторіи Литовскаго Статута, какъ дѣйствующаго законодательства въ Малороссіи, „К. Стар.“ 1896.—*О. Левицкій,* Обычныя формы заключенія браковъ въ южной Руси въ XVI—XVII вв. „К. Стар.“ 1900, I.—*Д. Миллеръ,* Очерки изъ исторіи и юридическаго быта старой Малороссіи, Харьк. 1896.—*А. Лазаревскій,* Суды въ старой Малороссіи, „К. Стар.“ 1898, VII—VIII.—*А. Кистяковскій,* Права, по которымъ судится малоросс. народъ, К. 1879.—*Ф. Клименко,* Западно-русскіе цехи XVI—XVIII в. К. 1914.

[1]) Див. про це нижче, гл. XXXIV.

Христос воскресе після вечерні в останню неділю на масницю, як це де-не-де у нас буває, остався ще й досі [1]).

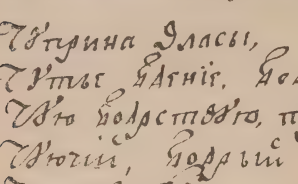

Чуприна—власы. Чутье—бдѣніе, бодрость. Чую—бодрствую, трезвлюся. Чуючій—бодрый, тщаливъ. Чченье—говѣніе. Ччу—говѣю, блажу».

Українсько-слав'янський словник: „Синонѵма Славенороссkая" другої половини XVII віку, ст. 360.

Українське скорописне письмо XVII в.

А юмор український всіму світу відомий; наша народня література знає з цього боку найкращі світові зразки.

В давні часи Україна витворила свою власну *форму письма.* В найстаріші віки київський устав, а потім й півустав був найкращою формою письма. А коли витворилось скорописне письмо, то українське письмо було далеко кращим од письма московського,—наш скоропис був своєрідним, окремим і його

---

[1]) Див про нашу церкву, *І. Огієнко,* Одродження української церкви. К. 1918 р.—*О. Левицкій,* Основныя черты внутренняго строя Западно-русской церкви въ XVI и XVII вв. К. 1884.—*В. Антоновичъ,* Очеркъ отношеній польскаго государства къ православію и православной церкви, „Монографіи" т. I, К. 1885.—*С. Голубевъ,* Западно-русская церковь при П. Могилѣ, „К. Стар." 1898, I—VI.—*В. Антоновичъ,* Очеркъ состоянія православной церкви въ Юго-З. Россіи в XVIII в. К. 1864.—*С. Терновскій,* О подчиненіи Кіевской Метрополіи Московскому патріарху, „Арх. Ю.-З. Р." ч. I т. 5, К. 1872.—*В. Эйнгорнъ,* Сношенія малоросс. духовенства съ Московскимъ правительствомъ при Алексѣѣ

ви ніколи не змішаєте ні з яким другим письмом[1]). Щоб переконатись у цьому, досить тільки поглянути на письмо наше і московське, скажемо, хоча б XVII

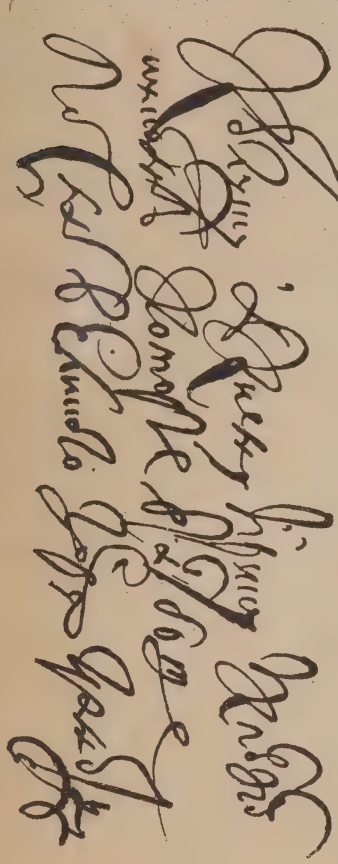

«Къ отпуску. А к нему Ирику и к полковникомъ жъ которы в Таябове посылать Великого Государя Грамоты»... 1696 року.

Московське скорописне письмо XVII в.

Михайловичъ, М. 1895. —*Емельяновъ,* Раціоналізмъ на югѣ Россіи, „Отеч. Зап." 1878, III.—*О. Конiський,* Секта штундистів, „Правда" 1874, IV.—*Е. Борисів,* Нові релігійні секти по Вкраїні, „Громадський Друг", 1878, I.—*А. Лебедевъ,* Духоборцы въ Слободской Украинѣ, Харьк. 1890.—*І. Зіньківський,* Штунда, „Писання" т. II, Львів, 1896.—*Ясевичъ-Бородаевская,* Сектанты въ Кіев. г. „Живое Слово" 1902, I.—*О. Л.,* Сектантство въ Кіев. губ. „Кіев. Стар." 1902, X.—*К. Харламповичъ,* Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, Казань, 1914.—

[1]) Про наше письмо див. „Палеографическій Изборникъ, матеріалы по исторіи южно-русскаго письма въ XV—XVIII вв.", К. 1899.— Поправки до цеї праці див. в рецензії *А. Соболевського,* в „Отчетѣ о 42 присужденіи наградъ гр. Уварова" за 1901 р.

віку: у нас окремі букви, пишуть їх прорізно й густо, буква коло букви, рядочком, немов би намистечко нижуть; письмо наше цілком одріжнялось од вихрястого московського письма, де букви то накидані купою, то втікають одна одної.

Своє власне письмо було у нас зовсім ще недавно,— навіть в першій половині XIX-го віку старі люде на Вкраїні писали ще по своїому, і тільки в другій половині XIX-го віку російська нівеліровка зробила те, що ми забули своє рідне письмо.

Проте повинен сказати, що коли в XVIII віці на Москві засновувалась нова форма скорописного письма, того письма, що ним ми пишемо ось і зараз, то до витвору цього письма добре приклали рук і ми, і поклали на цим письмі виразний український слід. Погляньте на теперішнє письмо, порівняйте його з старим письмом і вам одразу кинеться в вічі, що теперішнє письмо більше спадає на старе українське. Та й не диво: по всій Росії за XVIII вік учителями по школах були майже самі українці і вони-той поклали свої ознаки на теперішнє письмо.

Вчений дослідник палеографії, акад. *А. Соболевський* пише про той скоропис, що зародився на Москві в кінці Петрової доби: „намъ кажется, что она (скоропис) не могла произойти органически изъ московской скорописи XVII вѣка и что въ ней чувствуется вліяніе южно-русскаго письма многочисленныхъ при Петрѣ и послѣ Петра въ московской Руси южно-русскихъ выходцевъ, которые, между прочимъ, держали въ своихъ рукахъ московскую Академію и другія московскія школы“. В новім письмі акад. А. Соболевський вбачає „сліяніе двухъ типовъ письма, — україн-

ського та московського—„въ одинъ, общій и сѣверу, и югу Россіи“ [1]).

В старі часи Україна знає пишну оздобу своїх книжок. Колись, пишучи книжку, оддавали справі цій всю душу: книжку писали пильно, старанно, оздобляли її пишними мініатюрами, заставками, кінцівками, ініціалами. І з цього боку Україна має світові шедеври; пригадаймо хоча б нашу славну Пересопницку Євангелію 1556 року,—її пишна оздоба відома всьому світові [2]).

IV.

Який би бік життя ми не взяли, ми скріз побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою. Народ український утворив свої звичаї, як от—родини, хрестини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя, зачісування кіс („хохол“ чі оселедець“), свій музичний струменг (бандура, ліра, торбан), свої страви, свій танок,—і все таке, що надає йому оригінальности і одріжняє од инших народів; було колись, у нас був навіть свій коліндар, і рік наш не припадав до московського.

---

[1]) Рецензія на „Палеографич. Изборникъ“, „Отчетъ о 42 присужденіи наградъ гр. Уварова“ за 1901 р.

[2]) Про цю Євангелію див. *П. Житецький,* Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в. К. 1876.—*А. С. Грузинскій,* Пересопницкое Евангеліе, какъ памятникъ искусства эпохи Возрожденія въ Южной Руси въ XVI в. Київ, „Искусство“ 1911 р. № 1.—*Його ж,* Палеографическія и критическія замѣтки о Перес. Ев. „Журн. М. Н. Пр.“ 1912 р. кн. 4 і 6.

В самій *мові* нашій одбився дух нашого народу, по корнях слів можна довідуватись і про культуру нашу. Давнє слово наше „дружина“ (супруга;[1]) яскраво показує про стан нашої жінки, про те, що вона друг своєму чоловікові, тоді як загально-слав'янське „жена“ значить тільки „рождающая“.

Або наш вираз: ми кажемо „одружитися з нею“, або „оженитися з нею“: тут жінка зразу стає рівноправно поруч з чоловіком; цей вираз—„оженитися з нею“ далеко культурніший од московського: „жениться *на* ней“.

А візьмімо духовні вірування нашого народу: скільки тут оригінального, своєрідного, такого, чого не стрінемо у инших народів. Візьміть віру наших сектантів і порівняйте її з вірою московських старовірів: у нас ви побачите високий дух, глибоке релігійне почуття, болюче шукання правди Божої, тоді як у старовірів перше над все панує буква і обряд...[2]).

А наша *мова* вкраїнська, чарівна наша мова, всім світом вже признана за одну з найзвучніших, наймелодійних мов. Серед слав'янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. Синоніміка нашої мови найбагатша, і ми маємо де-коли на оден вираз десятки слів; от, скажемо, на вираз *говорити* ми маємо: говорити, ка-

---

[1]) Слово „супругъ“ перше значило пара волів, що вкупі запрягають.

[2]) *Ѳ. Рыльскій,* Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія, „Кіев. Стар.“ 1880, XI; 1890, IX—XI; 1903, IV—V.—*П. Иващенко,* Религіозный культъ южно-русскаго народа въ его пословицахъ, „Зап. Ю.-З. Отд. И. Р. Г. Общ.“ т. II.—*Н. Сумцовъ,* Культурныя переживанія, „Кіев. Стар“. 1890, I—XII.

зати, балакати, мовити, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, лепетати, жебоніти, верзти, плести, ґерґотати, бормотати— и кожне слово має свій власний одтінок... Наша мова донесла чистими силу старовини, і тому без знання нашої мови нема знання мов слав'янських [1])...

Зародившись десь на світанні суспільного слав'янського життя, мова наша витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і проте, перегорівши як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослав'янською мовою...

Гл҃ю—мо́влю.
Дон де́же—аж по́ки.
Жи́тница—клꙋ́нѧ.
Заемлю̑—позыча́ю.
Заꙋ́тр никъ — снѣ́данье.
Зи́ждꙋ—бꙋдꙋ́ю.
Зла́къ—па̑ша.
'Извѣ́стный — пе́вный.
Кличъ — гꙋ̑къ, ве́рескъ.
Лы̑сть—лы́тка.
Ме́сть—по́мста.
Ме́рзость — бри́дкость.
Ми́лоть—гꙋ́нѧ.
Мѵ̑ро—масть.
Мо́лва—го́монъ.
Мѣ̑лъ—кре́йда.
Небре́жникъ — недба́лый.
Недꙋ́гъ—хоро́ба.
Папа—та̑то.
Ра́кка—трꙋна.
Ски́нїѧ—та́шъ.
Сꙋда́ръ—хꙋ́стка.
'Юно́ша—па́рꙋбокъ.

Найперший слав'яно-український словник 1596 р. Лавріна Зизанія Тустановського.

---

[1]) Ось головніші праці про вкраїнську мову. *П. Житецький,* Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, К. 1876, з „Университ.

V.

Література українська зачалася дуже давно. Ми перші просвітились християнством, світ віри Христової вперше прийшов до нас і вже потім ми передавали його на північ, де він заводився дуже мляво. Разом з християнством зачалась у нас і література, що скоро набула собі великої ваги, де ми ще на світанні її маємо вже цікаві твори. На жаль, не все нам відомо, що створив український народ за давні віки: силу старих наших творів пожерли час та огонь, та несвідомість людська, а крім того, сила старих рукописів горою непочатою валяються по архивах і чекають своїх дослідників, бо поки що коло їх працюють найбільше самі миші...

Стару нашу літературу давно вже однято у нас, і давно вже її залічено до літератури Москви. Найсгаріша назва нашого народу була *руський* народ і ця назва ще цілком

Извѣстій" за 1875 р. — *Його ж:* Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ, К. 1889, з „Кіев. Стар."—*Його ж:* Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ, „Извѣстія отд р. яз. и слов. Ак. Наукъ" 1903 р. кн. 2.—*Д-р Ом Огоновський,* Studien auf dem Gebite des ruthenischen Sprache, Lemberg, 1880.—*А. Крымскій,* Украинская грамматика, т. I вип. 1, т. I вип. 2 и 6, т. II вип. 1, М. 1907—1908. *Є. Тимченко,* Українська граматика, К. 1917 р., вид. 2.—*Фр. Миклошичъ,* Сравнительная морфологія, вип. III, малорусскій языкъ, М. 1886 р.—*А. А. Шахматовъ,* Краткій очеркъ исторіи малорусскаго языка, „Украинскій Народъ" т. II.—*Його ж:* Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, ч. I, Спб. 1916.—*О. Богумил і П. Житецький,* Начерк історії літературної української мови до Ів. Котляревського, „Україна" за 1914 кн. 2.—*С. Смаль-Стоцькій і Ф. Гартнер,* Grammatik der ruthenischen (ukraïni-

осталася в Галичині, де простий народ тільки й зве себе тим імням; *руським* народом, споминаючи свою давнину, зве себе і наш народ в межах Росії.

Але пізніше, коли політичний центр посунув з Київа на північ, до Москви, куди посунули і вищі класи нашого народу, то вони занесли туди і нашу стародавню назву *Русь*. Ще невідомий автор „Історіи Руссовъ“ в XVIII віці скаржився на це і писав: „Извѣстно, прежде были мы то, что теперь московцы: правительство, первенство *и самое названіе Руси отъ насъ къ нимъ перешли*. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ [1])“.

От чому стару літературу нашу давно вже загарбано і давно вже приточено до літератури московської. І тільки за недавні часи наука наша і московська довели неправдивість такого становища; от чому відомий професор П. Владимиров, не змогши назвати старої нашої літератури українською, назвав проте її київською [2]).

---

schen) Sprache, Wien, 1913 р.—*А. Соболевскій*, Очерки русской діалектологіи, III: Малорусское нарѣчіе, „Живая Старина“ 1892 р. кн. IV.—*І. Зілинський*, Проба упорядкування українських говорів, „Записки“ т. 117—118, Львів, 1914 р.—*І. Огієнко*, Огляд укр. языкознавства, „Записки“ Львів, т. 79—80.—*І. Огієнко*, Українська граматична термінологія, „Записки“, Київ. кн. 1 та IV.—*І. Огієнко*, Вчімося рідної мови, К. 1917.—*І. Огієнко*, Українська мова, показчик літератури до вивчення нашої мови, К. 1917.—*А. А. Шахматовъ*, Курсъ исторіи русскаго языка, ч. I, II, III. Спб. 1909—1911, літогр. вид.—*А. И. Соболевскій*, Лекціи по исторіи русскаго языка, М. 1907, вид. 4.

[1]) Исторія Руссовъ или Малой Россіи. Москва, 1846 р. ст. 204.

[2]) *П. В. Владиміровъ*, Древняя русская литература Кіевскаго періода, К. 1900 р.

І тільки останніми часами запанувала єдина правдивонаукова думка: звати українськими всі ті твори, що написані українцями, або написані на українській землі, або що мають виразні ознаки нашої мови.

Малюнок з одної з перших давніх українських пам'яток: «Збірник кн. Святослава», написаний в Київі р. 1073. На малюнку кн. Святослав і його сем'я. «Збірник» тепер в Московській Синодальній Бібліотеці.

Ще з початку нашої літератури ми маємо багато значних творів, як от Ізборники Святослава 1073 та 1076 року,

старі літописи (дойшли до нас в пізніших списках: Лаврентіївська 1377 р. та Іпатська коло р. 1425), Руська Правда XI в., Слово о полку Игоревѣ к. XII в., Патерик Печерський XIII віку і т. и.,[1]) та й Остромирова Євангелія, найперша пам'ятка наша 1056—1057, написана в Київі[2]); сюди треба добавити цілу низку наших книжок до церковного вжитку XII—XIII віків[3]).

Остромирову Євангелію 1056 — 1057 р. у нас звикли вважати за пам'ятку новгородську, — це роблять зза того запису, що зберігся на ній. Проте проф. Н. Волков, проаналізувавши цю Євангелію, прийшов до иншої думки. Він пише, що в мові Остромирової Євангелії нема новгородських прикмет. Правда, в одній приписці тут знаходимо „се коньчь", і це раніше вважали фактом новгородського походження пам'ятки (в новгородській мові часто подибуємо міну *ц* і *ч*). Але приписка ця пізнішої доби, та й на пергамині видно, що перше підшкребли, і вже потім її написали.

На кінці Євангелії, в післямові діякон Григорій, що писав цю пам'ятку, згадує Київського князя Изяслава; дочка Изяславова, певне, була дружиною Остромирові; все це доводить, що Григорій був з Київа і був близьким князю Изя-

---

[1]) Показчик старої нашої літератури див. у *П. В. Владимирова:* Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVI столѣтія, К. 1890 р.

[2]) *Н. Волковъ,* О неновгородскомъ происхожденіи діакона Григорія, писца Остромірова Евангелія, „Ж. М. Н. Пр." за 1897 р. кн XII ст. 443—446.

[3]) Про стару літературу нашу див. ще *Н. Никольскій,* Матеріали для повременнаго списка русскихъ писателей и ихъ сочиненій (X—XI). Спб. 1906 р.

славові. У всякому разі, каже Н. Волков, те, що мова Григорія не має новгородських прикмет, свідчить про його неновгородське походження. Можливо, що діякон Григорій був в числі того духовенства, що приїхало з Київа до Новгороду.

Сама форма письма, форма устава Остромирової Євангелії ясно свідчить про його Київське походження, а не новгородське, — бо тільки в Київі могли написати таку пишну книжку, як ця Євангелія. Література в Новгороді зачалася пізніше і тому до Новгорода часто везли книжки з Київа.

Такі думки проф. Н. Волкова про Остромирову Євангелію.

З початку літератури нашої були вже письменники, що вславили себе літературними творами, як от: св. Іларіон, київський митрополіта 1051—1054 р. (написав „Слово о законѣ и благодати"); преп. Феодосій Печерський († 1074 р.),

Давній український письменник, преп. Антоній Печерський; з «Служебника« 1629 р.

автор казань; митрополіти Леон (коло 1004—1008 р.) та Іоанн (з поч. XI в.), великий кн. Ярослав († 1054 р.), преп. Антоній († 1072 р.), митрополіта Георгій (спомин про його під 1072 р.); чернець Яків, плодовитий письменник кінця XI віку; преп. Нестор, кінця XI віку (коло 1056—1116);

Давній український письменник, преп. Феодосій Печерський; з «Служебника» 1629 р.

чернець Григорій, поета, автор служб та канонів; Кирило Туровський (коло 1130—1182); игумен Даніїл, що з початку XII в. написав відому свою подоріж („Паломник"); Володимир

Мономах (1053—1125), автор „Поученія къ дѣтямъ“; Климент Смолятич (митр. 1147—1154), Серапіон Володимирський († 1275), Нифонт Новгородський XII в. і инші.

Татарські погроми зменшили нашу літературну продукцію, проте спинити її вони не змогли. Вага Київа на якийсь час падає, адміністративний центр помалу посовує на північ, до Москви, а разом з ним сунутъ до Москви і наші українські письменники і збогащають московську літературу. Вже в XIV віці оддають Москві знання та сили наші славнозвістні митрополіти: св. Петро волинець († 1326) та св. Олексій черніговець (1293—1377).

„Собственныя литературныя силы Москвы“ — каже проф. А. Архангельскій: „на первыхъ порахъ крайне незначительны,—вѣрнѣе сказать, ихъ совсѣмъ нѣтъ: и въ области литературы до самаго конца XV вѣка Москва живетъ чужимъ добромъ“ [1]),—там працюють українці (св. Петро та Олексій), серби (Пахомій Логофет), греки (митроп. Фотій), болгари (митроп. Кипріян та Гр. Цамблак), а своїх письменників-москалів в „цикомъ воинскомъ станѣ“, як прозивали тоді Москву [2]), зовсім нема. І коли порівняти Київ з Москвою, то — каже той же проф. Архангельський—„не только в XIV, но и въ XV вв., въ отношеніи литературномъ Москва несравненно ниже Кіева XII-го вѣка“ [3]), цеб-то Київ опередив Москву своєю культурою на цілих три віки...

---

[1]) Проф. *А. С. Архангельскій,* Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., ст. 493—494.

[2]) Ibidem, ст. 493.

[3]) Ibidem, ст. 493.

VI.

Татарський погром не спинив культури нашої і коли Україну заносіла Литва (з початку XIV в.), то не змогла вона знести культури вкраїнської і сама швидко перейнялася культурою нашою, і ця культура мала спроможність йти собі вперед. І ми бачимо, що мова вкраїнська зробилась тоді державною мовою,—нею вчили по школах, нею вчили по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшина і в королівському дворці.

Великий український патріота—кн. Констянтин Констянтинович Острожський, оборонець віри православної (1526 — 13 февр. 1608). Схований в м. Острозі.

Все це дало родючий ґрунт, аби культура наша прямувала вперед, і вже в XVI віці культура українська набула великої ваги. Це була значна культура, і дух українського народу проявив себе великим таланом і на ґрунті літературному, і на ґрунті науковому. Культура наша вабила до себе, і ми бачимо, що до

нас де-коли втікають з Москви, де тоді ще й не благословляло на день, втікають такі люде, як от за царя Івана Грозного князь Андрій Курбський, або друкарь Іван Федорів...

Закладаються у нас нові огнища, що боронять рідну культуру і старо-батьківську віру од унії, а в місті Острозі, на чолі з незабутнім патріотою вкраїнським кн. К. К. Острожським (1526—1608) у другій половині XVI віку зароджується славна Академія Острожська [1]). І коло цеї академії згуртувалися кращі сини України, її кращі наукові сили, що повели вперед і рідну літературу і рідну культуру.

Роспочалася велика літературна продукція, вінцем якої була славна праця того часу —Острожська Біблія 1581 р. [2]). Це була величезна праця, бо прийшлося всі книжки святого письма перевіряти з першотворами грецькими, єврейськими та латинськими. Це була найперша повна друкована Біблія не тільки на сході слав'янства, але навіть серед всього слав'янського миру. І коли потім, більше як через вісімдесят років, в 1663 р. спромоглась на друковану Біблію і Москва, то вона простісінько передрукувала нашу Острожську Біблію... [3]). Біблія ця була поширена по всьому слав'янському миру і скрізь мала велику пошану.

В той же час повстають у нас скрізь по Вкраїні *церковні братства*, що боронять віру свою од унії та утисків

---

[1]) Про цю Академію див. *К. Харламповичъ*, Западнорусскія православныя школы XVI и нач. XVII в., гл. IX, Казань, 1898. Див. ще „Київ. Стар." 1898 кн. V—VI.

[2]) Див. *Ів. Франко*, Причинок до студій над Острожською Біблією, „Зап. Наук. Тов.", Львів, т. 80.

[3]) Проф. *И. А. Шляпкинъ*, Св. Димитрій Ростовскій и его время, Спб. 1891 р., ст. 122.

Польщі. Братства доглядали за всім церковним життям і провадили велику культурну працю,—вони заводили школи, друкарні, шпиталі [1]).

XVII вік—це золотий вік нашого письменства, нашої культури. Київ став центром української науки, її Афінами, став нашим Парижем, „розумною головою“, як писав тоді про його Лазар Баранович: „коли з Київа, розумної голови, не дадуть поради, замовкне діло назавше“ [2]).

Славный гетьман Петро Конашевич Сагайдачний (1606—1622), оборонець віри та народа вкраїнського.

І коли бували на Вкраїні чужинці, їх дивувала велика наша культура. Так, Павло Алепський, що р. 1653 переїздив Україну, писав про нас, що ми „люде вчені, кохаємось в науках та законах, що ми гарні знавці риторики, логіки і всякої філософії. У їх там розглядають всякі поважні питання, що потрібують досліду... [3]) Починаючи з

---

[1]) Литературу про братства див. в кінці гл. VIII.

[2]) Письма Лазаря Барановича, изд. 2-е, Чернігів, 1865 р. ст. 117.

[3]) Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіі Кіева, К. 1874 р. ст. 74.

Рашкова, по всій козацкій землі—пише він—дивний та гарний факт спостерегали ми: всі вони, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їхніх жонок та дочок, уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися неуками по улицях... [1]) А дітей у їх більше ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти... [2]) А в Київі есть сила дуже гарних козацьких малярів, великих знавців свого діла, що вживають всяких хитрих та розумних вигадок, аби зняти правдиві портрети з людського обличча" [3]). Так писав про нас чужинець р. 1653.

Таке ж саме свідоцтво ми маємо навіть з початку XVI-го віку. Наш українець Яким Кам'янчанин, що р. 1561 попав до Москви, пише про себе, що він за молодих літ „наученъ святымъ книгамъ перваго закона Господня и втораго, святымъ догматамъ и благочестивому богословію и священней философіи". А хлопець цього Якима „былъ много наученъ грамматики и философіи святаго Ивана Дамаскина и иныхъ премудрѣйшихъ учителей, премудръ вельми",—він був сином „зацныхъ почтенныхъ людей" [4]).

Така була українська культура ще з початку XVI-го віку, а потім з плином часу вона все закорінялась глибше та ширилась більше.

---

[1]) Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыномъ архидіакономъ Павломъ Алепскимъ, переводъ съ арабскаго Г. Муркоса. Москва, 1897 р., вип. 2 ст. 2.

[2]) Ibidem, ст. 15.

[3]) Сборникъ, ibid. ст. 87.

[4]) „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ" за 1896 р. кн. 3 ст. 497—499.

VII.

На Вкраїні з'являється сила книжок, по містах закладаються великі бібліотеки. Широкою річкою пливуть ці книжки зза кордону, не меншою ж річкою пливуть вони і з своїх друкарень, яких тоди зародилася сила.

Ѧ҆́біе : за́разъ.
Агни́ца : ѻ҆ве́чка.
Агна̀ : ѻ҆вча́тко.
Бе́здна : безо́днѧ.
Безꙋ́міе : шале́нство.
Бе́сѣда : розмо́ва.
Бл҃года́рный : вдѧ́чный.
Бо́лница : шпита́ль.
Бл҃годарꙋ̀ : дѧкꙋю.
Бро́нѧ : збро́ѧ.
Бѣгꙋ́нъ : волоцю́га.
Ве́рвіе : стри́чки, поворозки.
Вери́гы : пꙋ́та.
Воево́да : ге́тманъ.
Ми́лоть : кожꙋ́хъ.

Слав'яно-український словник 1627 р. Памви Беринди.

I коли ми читаємо вкраїнські книжки XVII-го віку, нас дивує величезна ерудиція її авторів, дивує справжній науковий метод, дивує чистота логіки думок. Українські письменники XVII-го віку мали звичку зазначати свої джерела на полях книжок,—от ці зазначення і показують нам, щò читали у нас на Вкраїні. І коли скупчити все, що, скажемо, читав Іоаникий Галятовський, то просто диву даєшся, як багато книжок закордонних було у нас тоді на Вкраїні [1]).

Нахил до науки, терпимість до ворогів, яскрава талановитість, логічність в думках —це звичайна при-

[1]) Див. *І. Огієнко*, Научныя знанія въ „Ключѣ Разумѣнія“ Іоанникія Галятовскаго, Катериносл. 1914 р.

кмета освіченого українця-письменника XVII-го віку. Україна дала тоді силу книжок зо всіх боків науки і займала по своїй культурі друге місце серед всього слав'янського миру,— уступаючи перше місце тільки полякам.

Українцям прийшлося тоді боронити свою старобатьківську віру од нападу і унії, і католіцизму, і социніанства, і кальвинізму, і од иншого такого, що сунуло тоді на Вкраїну. Почалася велика полеміка,—і вкраїнці утворили славну полемічну літературу і з честю вийшли з цеї боротьби. До українського життя „путемъ горячей, ожесточенной полемики — каже проф. Архангельский — незамѣтно проникало научное образованіе, распространялись серьезныя знанія, росла и крѣпла критическая мысль“ [1]).

Україна ніколи не лякалась *західної культури*, і західний вплив широкою річкою вільно котився до нас. Кращі люде наші часто їздили до закордонних університетів кінчати там своє виховання,—їздили вже в XVI віці, а в XVII віці це стало ділом звичайним. Так, за кордоном навчались наші письменники: М. Смотрицький, Касіан Сакович, Петро Могила, Сильвестр Косов, Ісаія Трофимович, Ігнатій Старушич, Тарасій Земка, Інокентій Гизель, Феофан Прокопович і багато, багато инших. Українці навчались в університетах Падуанськім, Лондонськім, Лейденськім, особливо в Гетінгенськім, навчалися в унів. Парижськім, Пражськім; училися в Гданську, Кенігсберзі, в Римі і по инших місцях.

І тому не диво, що форми західної культури та літератури так легко переносилися до нас на Вкраїну; тоді ж

---

[1]) *А. С. Архангельскій,* Изъ лекцій по исторіи русской литературы, Казань, 1913 р. ст. 54.

у нас пішло багато перекладів з західних мов на нашу,— це були свіцькі перекази, рицарські романи, новели, вірші, драматичні твори і т. и., и все це ми потім передавали до Москви [1]).

Західна культура йшла й до життя, де магдебургське право та цехи глибоко закорінилися і зробилися в нас своїм рідним; західний вплив цей одбився на наших церквах, на будівлях, на малюванні.

Коли Україна приєдналась до Москви, особливо коли Київ одпав од Польщі, Польща заборонила українцям іздити до себе в науку; з того часу українці почали їздити до західних університетів ще більше, ніж раніше, а р. 1701 у нас навіть виходить такий твір: „Сказаніе о Римѣ и Италіи, зъ нѣкоторыми грады, въ которыхъ великія академіі знайдуются“ [2]). І українці часто їздили до Італії. Так, Феофан Прокопович навчався в славній тоді Римській академії, де вчився філософії й богословії, і там він й виховався на найкращих зразках класицизму та гуманізму; і з р. 1705 він почав заводити принціпи одродження та гуманізму і в себе на Вкраїні [3]). На лекціях своїх Прокопович завше згадував про старокласичну давнину, проводив думки кращих людей гуманізму, як от Еразма Ротердамського [4]). На жаль тільки, Україна втеряла цього найкращаго з своїх вчених синів,—він переїхав до Москви, і мав там величезний вплив на російську науку і літературу.

---

[1]) *А. Архангельскій,* Op. cit. ст. 65.

[2]) *Н. Петровъ,* Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ, К. 1911 р. ст. 204.

[3]) Ibidem, ст. 66, 205.

[4]) Ididem, ст. 24—25.

Українці любили кончати своє виховання десь в закордонному Університеті. З нашої Київської Академії постоянно кращі студенти їздили за кордон. Так, скажемо, в іюні р. 1765 цариця Катерина звеліла нашій Академії послати за кордон 10 більше талановитих студентів, „дабы въ университетахъ Оксфордскомъ и Кембриджскомъ въ пользу государства высшихъ обучатися могли наукъ и восточныхъ языковъ, не выключая и богословія". Забажало поїхати 14 чоловіка і їх послали до університетів Оксфордського, Гетингенського і Лейденського, і там вони навчалися на професорські посади [1]).

VIII.

В XVI та XVII віці повстали у нас значні культурні центри з своїми школами, з своїми друкарнями, з своїми вченими людьми. Такими центрами були: Острог, Дермань, Евю, Кутеїнський монастир, Рахманов, Чернігів, Новгород-Сіверський, Луцк, Почаїв, Винниця, Гойск, Стрятин і багато инших, не кажучи вже про Київ, Львів та Вільну,— де скрізь творилося тоді однакове діло.

Українська література того часу знає велику низку славних призвіщ з віків XVI та XVII, як от: *Яков Кам'янчанин* (чернець Ісаія, † 1582 р.) [2]), острожський клірик *Василій* [3]); *Герасим Смотрицький,* батько відомого лінгвісти,

---

[1]) *П. Знаменскій,* Духовныя школы въ Россіи ст. 533—536.

[2]) Див. про його працю *проф. Д. Абрамовича:* Къ литературной дѣятельности мниха Камянчанина Исаіи, Спб. 1913 р. Див. рецензію *І. Огієнка* в „Українi" 1914 р. кн. I ст. 123—125

[3]) Написав р. 1588 книжку: О единой истинной православной вѣрѣ.

написав р. 1587 „Ключъ царства небеснаго“; Христофор *Філалет* (псевдонім Криштофа Бронського), що вславив себе „Апокризисом“ р. 1597; наш славно звісний полемиста *Іван Вишенський*, автор багатьох творів, перейнятих великим натхненням.

З наших письменників першої половини XVII-го віку згадаю: *Кирило Транквиліон Ставровецький* († 1646 р.), плодовитий письменник, що вславив себе цінними працями, як от „Зерцало богословія“ 1618 р.; на користь простому народові написав цінне „Евангеліе Учительное“ 1619 р., що розійшлося по всіх краях; свій поетичний талан Ставровецький виявив в праці „Перло многоцѣнное“ р. 1646. *Захар Копистенський* († 1624 р.) вславив себе „Книгою о вѣрѣ“ 1619 р., що її дуже шанували навіть в Москві, а також книгою „Палинодія“ коло р. 1620. *Єлисей Плетенецький* († 1624), культурний діяч український, заклав у Лаврі друкарню і р. 1617 випустив „Часословець“, що став первенцем лаврського друку[1]). *Лаврін Зизаній*, відомий

Славний митрополіта Київський Петро Могила († 31 дек. 1647 р.), видатний український культурний діяч XVII віку.

[1]) Див. про це нижче, гл. XXIX.

своїм „Катехизисом“ 1626 р. Славний митрополіта київський *Петро Могила* († 1647), фундатор могилянскої академії, вславив себе Великим Требником р. 1646, та своїми працями, як от „Православное исповѣданіе вѣры“ 1640 р., „Лифосъ или Камень“ 1644 р., Катехизисъ 1645 р. і инші. *Касіан Сакович*, полеміста; *Тарасій Земка* († 1632 р.), проповідник і друкарь; *Сильвестр Коссов* († 1657 р.), автор „Дидаскаліи“ 1653 р., видав Патерика Печерського р. 1635.

З дальших українських письменників нагадаю *Лазаря Барановича* († 1694 р.), плодовитого письменника й поета, що за довгий вік свій написав багато творів; *Іоаникій Галятовський* († 1688 р.), найславніший письменник XVII-го віку, відомий полеміста, вславив себе силою писань, що пішли не тільки по всій Україні, але й по всій Росії.

Український письменник, архієп. Чернігівський Лазар Баранович († 1694).

Згадаю ще наших письменників *Феодосія Сафоновича*, автора „Викладъ о церкви святой“ 1667 р., книжка його була дуже

поширена і мала 4 виданні. Вславились своїми працями *Гавриль Домецький*, *Інокентій Монастирський*, *Іосиф Шумлянський* (1643 — 1707), *Игнатій Старушич*, відомий поета *Іван Максимович* († 1715 р.). Іеромонах *Климентій*, письменник кінця XVII—початку XVIII-го віку, вславив себе гарними віршами [1]). Широко вславив себе силою літературних творів *Данило Туптало*, відомий більше під назвою *Димитрий Ростовський* (*1651—1709*).

Славний полєміста український, Іоаникій Галятовський, архімандрита Чернігівський († 1688 р.).

Україна утворила в XVII віці свою оригінальну казань, *проповідь* і тут ми маємо таких славних казнодіїв, як *Леонтій Карпович* († 1620 р.), *Лазар Баранович*, що вславив себе двома збірками казань: „Трубы словесъ“ 1674 р., та „Мечъ Духовный“ 1666 р.; *Іоаникій Га-*

[1]) Твори його видав *акад. В. Перетц*: Вірші Єром. Климентія, Львів, 1912 р. „Памятки українсько-руської мови і літератури“, т. IV, LII+228 ст.

лятовськи , його збірка казань „Ключъ Разумѣнія“ 1659 р. мала 3 виданні і широко розійшлася не тільки по Україні, але й по всім славянськім миру; *Антоній Радивиловський* († 1688), славний казнодій, випустив дві збірки: „Огородокъ Маріи“ 1676 р. та „Вѣнецъ Христовъ“ 1688 р. Славними казнодіями були також: Ставровецький, Тарасій Земка, Копистенський, Гизель і багато инших. Казань мала в Україні родючий грунт і пишно заколосилась.

Мушу зазначити, що церковна казань того часу мала й велике наукове значіння—казнодії повсякчасно в своїх промовах проказували навіть наукові речі [1]), тому збірки старих наших казнодіїв охоче читались і мали багато видань.

Мушу згадати тут і про старі наші переклади святого Письма,—ще в XVI віці Євангелію багато раз перекладали на українську мову. Так, р. 1556 її перекладено в м. Пересопниці на гарну вкраїнську народню мову; р. 1580 переклав Євангелію Василь Тяпинський. а р. 1581—Валентин Негалевський; були ще инші переклади і крім цього, були ще у нас Учительні Євангелії, з гарним перекладом на

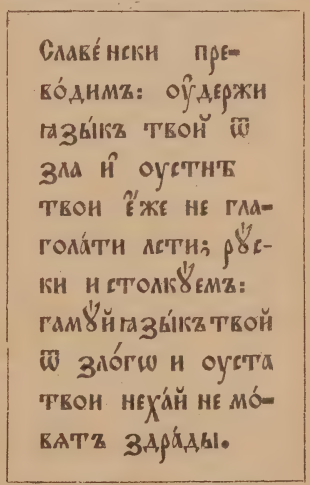

Славе́нски пре-
во́димъ: оу҆держи
ꙗзы́къ твой ѿ
зла и҆ оустнѣ
твои є҆́же не гла-
гола́ти лсти; рꙋ́с-
ки и столкꙋ́емъ:
гамꙋ́й ꙗзы́къ твой
ѿ зло́гѡ и оуста
твои неха́й не мо́-
вѧтъ здра́ды.

З граматики М. Смотрицького 1619 р.

---

[1]) Див. про це *И. Огієнко,* Научныя знанія І. Галятовскаго, „Лѣтопись Екатериносл. Ученой Архивной комиссіи“ т X за 1914 р.

вкраїнську мову, от такі, як Євангелія р. 1619 Кирила Транквиліона [1]).

Подаю зразок з перекладу В. Негалевського 1581 р. (рукопис Київського Михайлівського монастиря № 1636 л. 7-й):

Ѿче нашъ, который єси на небесахъ, нехай ся свати имѧ твоє. Нехай приде кролєство твоєй, нехай буде волѧ твоѧ ꙗко в небе так и на земли. Хлеба нашого повшехъденного дай намъ сего дня. И ѿпусти намъ грехи наши, бо и мы ѿпущаемъ виноватци нашюму. И не уводи нас в покушение, але насъ выбави ѿ злого. Ꙗбовемъ твоє єстъ кролєство, и моць, и хвала на веки. Аминь.

А ось вам зразок перекладу з Пересопницької Євангелії 1556 р. [2]).

Сталосѧ пакь въ єдинь днь иже встоупиль влодю и оученици єго. и рекль книмь переплынємо на ѿноую сторону ѿзера и поплыли на водоу. а коли плыноули того часоу быль оусноуль. и пришла боура и вѣтры на озеро, ажь и волнысѧ влодю вливали. такь иже въ

---

[1]) Про ці переклади див. *П. И. Житецкій,* О переродахъ Евангелія на малор языкъ, „Извѣстія“ 1906 р. кн. 4—*А. А. Назаревскій,* Языкъ Евангелія 1581 г. въ переводѣ В. Негалевскаго, К. 1911 р., з „Унив. Изв.“—*А. С. Грузинскій,* Лътковское Евангеліе, „Чтенія въ истор. общ. Нест. Лѣт.“ 1912.—*Ор. Левицький,* Про В. Тяпинського, що переклав Євангеліє на просту мову, „Записки“, Київ, т. XII, 1914.

[2]) В цій Євангелії під південно-слав'янським впливом замісць ъ пишеться *ь*, а також наголос не наш.

ве́ликоⷨ стра́хоу бы́ли. то́гды пристоу́пивши з'бꙋ́дили е҆го̀ ре́коучи оу҆чи́телю оу҆чи́телю загы́баеⷯ. а҆ ѡ҆нь в҆ставши при́казал вѣ́трови и҆ во́лнамь во́дьныⷯ и҆ пе́рестали. и бо́рзо сѧ ти́хо оу҆чи́нило, и҆ ре́кль и҆ⷨ где е́сть вѣ́ра ваша. А҆ ѡ҆ни оу҆стра́шившисѧ дивовалисѧ и҆ мо́вили еди́нь ко́ дроугомоу. а к҆то́ жь то е҆сⷮ и҆жь и҆ вѣ́тромь и҆ во́дѣ приказоуѐ и҆ слоухають е҆го̀ (*Лука, зачало 37*).

А ось ще зразок старого перекладу—з Учительної Євангелії Каліста, надрукованої р. 1616 в Евю:

Ча́сꙋ о҆́ного: Пришо̑лъ і҆с҃ до Капернаꙋ́мꙋ, и҆ слы́шано было же в҆ домꙋ́ е҆сть: и҆ за́раⷯ зобра́ло сѧ и҆хъ та̑къ мнѡ́го, же сѧ ю҆́жъ и҆ переⷣ две́рми змѣсти́ти не могли: и҆ мо́виⷯ до ни҆хъ реⷱ. А҆ о҆то̀ пришли̑ до не́го несꙋчи парали́жеⷨ зара́женого, кото́рого несли̑ чоты́ри. А҆ не мо́гꙋчи прибли́жити сѧ до не́го длѧ мнѡ́зства на́рода, розобравши да̑хъ где бы̑лъ: и сте́лю пробра́вши, звѣ́сили ло́жко, на кото́ромъ ро̑сла́бленый лежа̑. Ѡ҆ба́чивши теды і҆с҃ вѣ́рꙋ и҆ⷯ, мо́виⷯ до ро̑сла́бленого: сы́нꙋ, ѿпꙋска́ютъ сѧ тобѣ̀ грѣхи̑ твои̑. (Єв. од Марка гл. 2 зач. 7., л. 51—52).

У нас на Вкраїні рано почали писати *літописи*. Найперші київські літописи до нас не дойшли,—вони дойшли в пізніших списках—Лаврентієвськім та Іпатськім. Пізніше, за часу Хмельнищини, в XVII та потім XVIII віці у нас іде низка цікавих літописів Самовидця, Сафоновича, Густинський

літопис, Супрасльський, Величка (1690—1728), Грабянки († 1737 р.), Лизогуба, Стеф. Лукомського і инших [1]).

Література. Про українську літературу XVI-XVII віків кращі наукові праці (крім зазначених вище): *П. Пекарскій*, Представители Кіевской учености въ половинѣ XVII ст., „Отеч. Зап." 1862 кн. 2, 3, 4.—*С. Т. Голубевъ*, Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, Київ, т. I 1883 р., т. II 1898 р. — *Н. Костомаровъ*, Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей, Спб. 1888, т. I (гл. XXII: князь К. К. Острожскій), т. II. (гл. II: Могила; гл. IX: Галятовскій, Радивиловскій и Л. Барановичъ, гл. X: Е. Славинецкій, С. Полоцкій и ихъ преемники, гл. XIV: Димитрій Туптало) та т. III (гл. XIX: Ѳ. Прокоповичъ) — *А. С. Архангельскій*, Очерки изъ исторіи западно-рус-

Архимандрит Печерський, укр. культурний діяч Инокентій Гизель († 1684), автор першої історії «Синопсисъ» р. 1676.

[1]) Видання літописів: Лѣтопись событій Самоила Величка, Київ, т. I—IV, 1848—1864. — Лѣтопись гадячскаго полковника Григорія Грабянки, К. 1853.—Лѣтопись Самовидца (тут же і літ. Лукомського), К. 1878.—Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1888.—Густынская лѣтопись, вид. Археограф. комиссіи, Спб. т. II, 1843 р.

ской литературы XVI—XVII в. М. 1888.—*Н. И. Петровъ*, О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской Академіи, „Труды Кіев. Дух. Ак." 1866 р. кн. 7, 11, 12, 1867 р. кн. 1, 1868 р. кн. 3.—*М. Марковскій*, Антоній Радивиловскій, К. 1895 р. з „Унив. Изв." кн. 4, 7, 9, 10 за 1904, кн. 11 і 12 за 1905 р.—*Н. Ѳ. Сумцовъ*, Характеристика южно-русской литературы XVII в. „Кіев. Стар." за 1885 кн. I.—*В. З. Завитневичъ*, Палинодія З. Копыстенскаго, Варш. 1883.—*Н. Ѳ. Сумцовъ*, Іоаннъ Вышенскій, „Кіев. Стар " 1885 р. кн. 4.—*Ів. Франко*, Іванъ Вышенскій, „Кіев. Стар." 1889 р. кн. 4.—*І. П. Житецкій*, Литературная дѣятельность І. Вышенскаго, „Кіев—Стар." 1890 кн. 6—*Ів. Франко*, Іван Вишенський і його твори, Львів, 1895.—*А. Крымскій*, Иванъ Вышенскій, его жизнь и сочиненія, „Кіев. Стар." 1895 кн. 9 і 10 —*В. Щурат*, До біографії і писань Івана з Вишні, „Записки," т. 87, Львів.—*Н. Ѳ. Сумцовъ*, О литературныхъ нравахъ ю.-р. писателей XVII ст., „Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н." 1906 р. кн. 2.—*Його ж*, Іоанникій Галятовскій, „Кіев. Стар." 1884 р. кн. 1—4 —*Його ж*, Иннокентій Гизель, ibid. кн. 10.—*Його ж* Лазарь Барановичъ К. 1885.—*М. Возняк*, Причинки до студій над писаннями Л. Зизанія, „Зап. Наук. Тов." т. 83, Львів, 1908 р.,—*С. Масловъ*, Казанье М. Смотрицкаго на честный погребъ о. Л. Карповича, „Чтенія въ истор. Общ. Нест. лѣт." 1908 р. кн. XX вып. 2—3.—*Його ж*, Наука Л. Карповича в неділю перед Різдвом, „Записки", Київ, кн. II, 1908.—*Л. Терновскій*, Характеристика южно-русской проповѣди, „Рук. для сельск. паст." 1875 р. № 7, 8, 10.—*А. Крыловскій*, Львовское Ставропигіальное братство, К. 1904.—*А. А. Папковъ*, братства, 1900.—*И. И. Огіенко*, Изданія „Ключа Разумѣнія „І. Галятовскаго, „Р. Ф. В." 1910 р. кн. 2.—*Його ж* Изданія „Неба Новаго" І. Галятовскаго, съ 17 снимками, „Искусство", К. 1911 р. кн. II.—*Його ж*, Отраженіе въ литературѣ „Неба Новаго" І. Галятовскаго, „Филолог. Зап." за 1911—1912 р.—*Його ж*, Легендарно-апокрифическій элементъ въ. Небѣ Новомъ" І. Галятовскаго, „Чтенія въ ист. общ. Нест. лѣт." кн. 24 за 1913 р.—*Його ж*, Проповѣди І. Галятовскаго, „Сборникъ Харьк. Ист.-филол. Общ." т. 19 за 1913 р.—*Його ж:* Отголоски современности и мѣстныя черты въ „Ключѣ Разумѣнія"

І. Галятовскаго, „Р. Ф. В.“ 1914 р. кн. 2.—*К. Студинський,* Перестороrа, Львів, 1895.—*И. А. Шляпкинъ,* Исторія русской литературы, ч. II: юго-зап. Русь XVI—XVII в., Спб. 1911 р.—*М. Грушевський,* Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці. К. 1912 р.—*И. Ч. Огіенко,* Брусиловское церковное братство и его культурно-просвѣтительная дѣятельность, „Лѣтопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссіи“ т. IX р. 1914.

IX.

Українська *лірика* з'явилась давно і в XVII віці набула собі великої ваги і прибрала поважної форми. Вже в XVI віці українці писали вірші, а в XVII віці вони дали зразки віршів, цікавих і по формі і по змісту; тут українці були великими знавцями і кохались у віршах. У нас на Вкраїні розроблювались всякі форми віршів, того й учнів навчали по школах; своєю піїтикою дуже вславилась наша київська Академія, де цвіли й колосились всякі форми так званих курйозних вірші (carmina curiosa); вищі формі віршів, скажемо, леонинський вірш, були дуже поширені у нас.

За давні віки у нас були свої поети, свої лірики, що кохалися в віршах; нагадаю хоча б Ставровецького, Галятовського, Барановича, єромонаха Климентія, Прокоповича, Д. Ростовського, Сковороду, Конiського і силу инших.

Українська лірика XVII віку, а особливо XVIII, як показали досліди акад. В. Перетця [1]), була буже цікавою

---

[1]) Див. його Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т. I, Спб. 1900 р.—Див. ще *Н. Петровъ,* О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской академіи, „Труды Кіев. Дух. Академіи“, 1886—1868 р.р.

і записів лірики з XV II-го віку у нас уже сила, тоді писали козак Климовський, що вже з початку XVIII-го віку склав всім відому пісню: „Їхав козак за Дунай“ [1]), писав козак Захар Дзюбаревич, славний поета Танський, свящ. Гр. Лютенський (писав в 1760-х роках) і багато инших. А кращі пісні Сковороди пішли в народню гущу, і в XVIII віці їх дуже любили, особливо його пісню: „Всякому городу нрав і права“.

Вірші українські були всякої форми: оди, гімни, псальми, канти, рацеї, посвяти, плачі або ляменти, жалібні вірші і т. и.; було багато віршів різдвяних та великодніх [2]).

Драматична література теж перше почалася на Вкраїні і за XVII вік досягла великої міри і такою йшла без перерви і в XVIII віці, і в XIX аж до наших часів. І тут ми маємо славні призвища українських—драматургів: *Феофан Прокопович* (трагедокомедія „Владимир“ р. 1705), *Лаврін Горка* („Іосиф Патріарха“ 1708 р.), *Димитрій Ростовський* („Успенская драма“, „Грѣшник кающійся“, „Ростовское дѣйство“ і багато инших), *Семен Полоцький* (комедіи „О Навуходоносорѣ“ та „О блудномъ сынѣ“), *Мануїл Козачинський* („Благоутробіе Марка Аврелія“ 1744 р., трагедія „О смерти послѣдняго царя сербского Уроша“ 1733 р., „Образ страстей міра сего“ 1739 р.), *Митрофан Довгалевський*, учитель пїітики в Академії („Комическое дѣйствіе на Рождество Христово“ 1736 р., „Властотворный

---

[1]) Див. про Климовського статтю акад. *В. Перетця* в „Извѣстіяхъ отд. р. яз. и слов. Ак. Наукъ“ 1903 р. кн. 1.

[2]) Див. про їх *С. Гаєвський*, Різдвяні та великодні вірші, „Записки“, Київ, т. XI р. 1913.

образ человѣколюбія Божія“ 1737 р.), *Инокентій Мигалевич* („Стефанотокос“ 1742 р.), *Варлаам Лашевський* („Трагедокомедія о тщетѣ міра сего“ 1742 р.), *Георгій Конисьский* („Воскресеніе мертвих“ 1746 р.), *Георгій Щербацький* („Фотій“ 1749 р.), *Феофан Трофимович* („Милость Божія, Украину от неудобь носимых обид лядских свободившая“ 1728 р.), *Исаак Хмарний* (драма „Объ Езекіи“ 1728 р.), *Іван Некрашевич*, плодовитий драматург другої половини XVIII віку, що лишив по собі багато діалогів; *Феофил Несин* („Давид і Соломон“ 1754 р.), *Сильвестр Ляскоронський*, *Мануїл Базилевич*, і силу инших, і сила тих, що не захотіли оставити на драмах свого призвіща [1]).

Український драматург, архієп. Георгій Конисьский (1718—1795). Раніше його вважали за автора «Исторіи Руссовъ» (тепер автором її вважають В. Полетику).

---

[1]) Про історію старого українського театра див. *А. Веселовскій*, Старинный театръ въ Европѣ, М. 1870.—*П Морозовъ*, Исторія русскаго театра, Спб. 1889.—*І. Стешенко*, Історія української

Не можу не згадати нашого *вертепа*, що появився на Вкраїні ще з XVI-го віку, прибрав собі дуже гарних форм, зробився живою ходячою сатирою, і широко не дойшов до нашого часу тільки через те, що уряд вживав проти його всяких засобів [1]).

Такою була наша література за віки XVI—XVII та XVIII. Про літературу цю за віки XVI—XVII проф. Архангельскій каже, що вона була „несравненно выше современной ей московской письменности"; він добавляє, що в житті українському „не было того слѣпого благоговѣнія къ авторитету „писаній", „книги", которое вскорѣ стало заставлять многихъ лучшихъ московскихъ книжныхъ людей умирать за единую букву *азъ*". Література українська, каже Архангельський: „оказала великую культурную службу московской", бо вона „явилась къ концу XVII вѣка живымъ связующимъ звеномъ между далекой Московіей и Западомъ" [2]).

драми, з „Кіев. Стар." за 1908 р.—*Н. И. Петровъ*, Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ, з „Труды Кіев. Дух. Академіи" за 1909—1911 р.—*В. И. Рѣзановъ*, Школьныя дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ, М. 1910.—*Б. В. Варнеке*, Исторія русскаго театра, изд. 2-е, Спб. 1913 р., тут на ст. 676—701 показчик всеї літератури про театр.

[1]) Про вертеп див *Гр. П Галаганъ*, Малороссійскій вертепъ, „Кіев. Стар." 1882 р. кн. X.—*Н. И. Петровъ*, Старинный южно-русскій театръ и въ частности вертепъ, „Кіев. Стар." 1883 р кн. III.—*В. Перетцъ*, Кукольный театръ на Руси, „Ежегодникъ Имп. театровъ" сезона 1894—1895 р.—*Іван Франко*, До історії українського вертепу XVIII в., „Зап. Наук. Тов." т. 71—73, Львів, 1906 р., див. ще „Записки" за 1908 р. кн. II т. 82.

[2]) *А. С. Архангельскій*, Изъ лекцій по исторіи русской литературы, Казань, 1913 р. ст. 80.

X.

Українська *наука* в той же час досягла великої міри. На Вкраїні написано було багато книжок, що стали науковими підвалинами не тільки в самій Україні, але й по всьому слав'янському миру. „Синопсис" 1674 р. *Інокентія Гизеля* († 1684 р.) перейшов і на Москву, мав великий вплив на історіографію XVII та XVIII віку і був там підручною шкільною книжкою до самого XIX віку і мав безчисленну силу видань аж до 60-х років минулого століття.

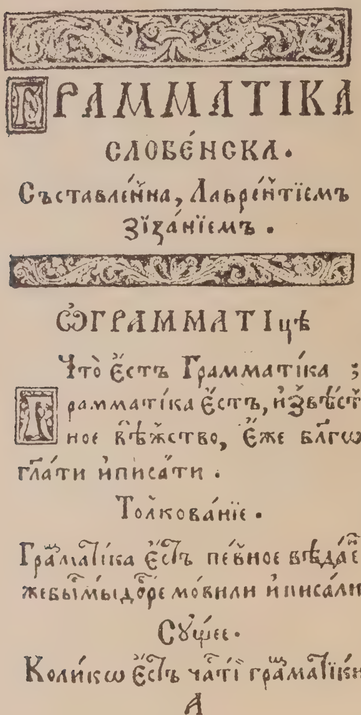

ГРАММАТІКА
СЛОВЕНСКА.
Съставлена, Лаврентіемъ Зізаніемъ.
ѠГРАММАТІЦѢ
Что єсть Грамматіка;
Грамматіка єсть, извѣстное вѣжство, єже блгоглати и писати.
Толкованіє.
Граматіка єсть певноє вѣданє, жебы мы доброє мовили и писали.
Сꙋщє.
Колико єсть частій граматіки:
А

Сторінка 1 першої граматики українською мовою, надрукованої в Вильні р. 1596. Склав Лаврін Зизаній - Тустановський, український вчений XVI - XVII віку.

Українці здавна любили філологію і кохалися в язикознавстві. Перші граматики нашою мовою з'явилися дуже давно—це були віленська граматика 1585 р. та львівський „Адельфотес" 1591 р. А р. 1596 вийшли українською мовою граматика та словник Лаврентія Зизанія; того ж року і того ж автора була надрукована і найперша наша Азбука.

Року 1619 вийшла в Евю славна граматика Ме-

летія Смотрицького, придбала славу свойому авторові, була перекладена майже на всі слав'янські мови, і видержала силу видань [1]). Багато раз друкували її на Москві і вона стала там за підвалину філологічного знання аж до 1755 року, коли її почала заступати граматика Ломоносова. Ломоносов звав граматику Смотрицького „вратами учености" і вона дуже одбилась і на його граматиці. І з середини XVII-го віку на Москві запанував правопис український і держиться там вже майже три столітті і оце тільки тепер Москва скасовує старий правопись, що найбільше дав їм українець Смотрицький.

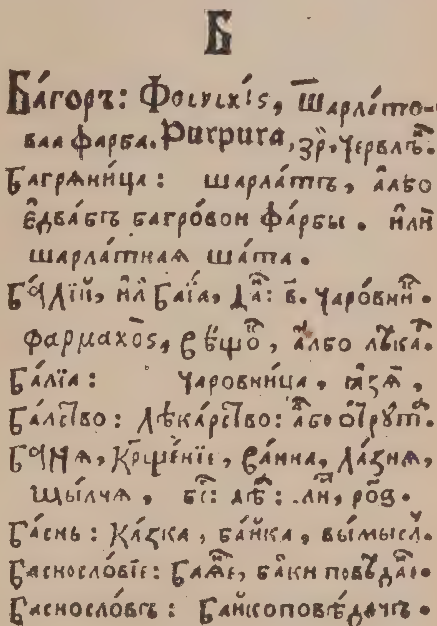
Б

Ба́горъ: Φοινιξις, шарлѣ́това фарба. Purpura, зри: червлен.
Багряни́ца: шарла́тъ, албо едба́бъ багро́вои фа́рбы. или шарла́тнаѧ ша́та.
Балїи, или Баїа, да: в. чаро́вник. фармахос, вѣщо, албо лѣкаръ.
Ба́лїа: чаровни́ца, ваза.
Ба́лство: лѣка́рство: або отрута.
Баня, Крщенїе, ва́нна, ла́зна, щы́лча, бї: лѣ: лн, рѡд.
Ба́снь: Ка́зка, ба́йка, вымысл.
Баснословїе: Бал, ба́ики повѣдаю.
Баснослове́цъ: Ба́йкоповѣ́дачъ.

Слав'яно-український словник 1627 р. Памви Беринди («Лексиконъ Славенороссій», частина сторінки 2-ої).

Московська граматична термінологія в значній мірі належить тому ж таки Смотрицькому [2]); вона осталася аж до нашого часу, не дивлючись на деякі зміни Ломоносова.

---

[1]) *Н. Засадкевичъ,* Мелетій Смотрицкій какъ филологъ, Одесса, 1883.

[2]) *А. Архангельски,* Op. cit. ст. 140.

Мушу згадати ще „Лексиконъ Славенороссκій“ 1627 р. лаврського друкаря *Памви Беринди*. Це один з перших великих і значних словників, писаних українською мовою. Словник цей мав великий вплив [1]), і його друковано майже по всіх слав'янських землях; „якъ потребный и пожиточный многимъ“, словник був передрукований р. 1653 в Кутеїнськім монастирі.

Словників за старі віки було у нас чимало, де-які з них не були надруковані і збереглися до нашого часу в рукописах; скажемо, в архіві Печерської Лаври маємо гарний повний рукописний словник,—„Синонїма Славенороссκая“ [2]).

От ці твори Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Памви Беринди виразно свідчать про велику філологічну освіту їх авторів.

В той же час у Київі повстає велике наукове огнище—славна Могилянська Академія, і до нас у науку посилають своїх кращих синів всі православні слав'янські й не слав'янські землі—їдуть серби, болгари, їдуть румини, їдуть з Москви. Значіння Академії було незмірним, бо вона пробуджувала культурні й наукові пориванння. Такою вона була в XVII віці, такою ж осталась і в віці XVIII-му, коли вона притягувала до себе всіх, хто шукав науки.

Цар Петро I посилав у науку до Київа. Р. 1698 він наказував патріарсі: „Священники у насъ ставятся, грамотѣ

---

[1]) Слав'яно-руминський словник 1643 р.—тільки перероблений словник П. Беринди. Див. *С. Чебан,* Славяно-румынскій словарь, „Р. Ф. В.“ за 1914 р кн. 1.

[2]) Словника цього надрукував *П. Житецький,* в додатку до своєї праці: „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ“, К. 1889 р. Див. малюнок на ст. 18.

мало умѣютъ... и для того въ обученіе хотя бы послать 10 человѣкъ въ Кіевъ въ школы“ [1]). Згадаймо, що у нас в Київі учився і славний М. Ломоносов.

Ось цифри, що покажуть, як йшли до нас у науку Так, в Академії було учнів зза кордону в 1736 році —127 студентів, в 1737—122, а в 1790 вже 47 [2]).

Київська Академія не була тоді сословною,—там навчалися діти всякого стану суспільства. Учнів було завше багато; так, р. 1742 в Академії вчилося 1243 студенти, р. 1744—1160, р. 1751 — 1193, р. 1765 — 1059 [3])..

Даремный—напрасный.
Дармо—всꙋе, тꙋне.
Дахъ—кровъ.
Дбалость—радѣнїе.
Дмꙋхаю—дмꙋ.
Довбаю—ваѧю.
Драбина—лѣствица.
Дꙋже—зѣло.
Дѣвчина—юнота.
Дѧкꙋю—благодарꙋ.
Жартꙋю—смѣхословлю.
Жебракъ—нищїй.
Жꙋрба—печаль.
Завше—всегда.
Заразъ—абїе.
Збоже—жито.

Рукописний українсько-слав'янський словник середини XVII в.: «Синонїма Славенороссская».

---

[1]) *П. Морозовъ*, Ѳеофанъ Прокоповичъ, какъ писатель. Спб. 1880 ст. 61.

[2]) *Н. Петровъ*, Акты и документы, т. I ч. 2, Київ 1904 р., № 9, 10 і 22, ст. 272 sq Сюди належать і студенти з Польщі.

[3]) Про Київську Академію див. *Макарій Булгаковъ*, Исторія Кіевской Академіи, К. 1846. — *С. Голубевъ*, Исторія Кіевской Академіи, К. 1886.—*Н. Петровъ*, Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в. К. 1885.—*В. Серебренниковъ*, Кіевская Академія съ половины XVIII в. до 1819 г. К. 1897.—*Н. Петровъ*, Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906.—*В. Аско-*

В Київо-Софійськім Соборі зберігається рукопис 1768 р.: „Выписка о правахъ и привиллегіяхъ малороссійскаго духовенства"; в цім рукописові про заслуги нашої Академії читаємо ось що (№ 434, § 59 л. 388): „Коликая полза отъ ученія, въ Академіи Кіевской производимаго, происходитъ, ясно доказиваютъ какъ церковныя, такъ и гражданственныя дѣла. Въ разныя прошедшія и нынѣшнія времена многіе изъ обучившихся во Академіи Кіевской по указамъ взяти и къ разнымъ должностямъ дѣйствително опредѣлены, а именно: отъ самаго перваго учрежденія Московской Славено-греколатинской Академіи и по силѣ того къ преподаянію въ оной Академіи разныхъ школьныхъ наукъ и къ проповѣданію слова Божія; къ заведенію во всѣхъ Россійскыхъ епархіяхъ семинарій и въ оныхъ по заведеніи къ дальнѣйшему распространенію ученія въ званіе учителское; послѣ зачатія царствующаго града Санктпетербурга въ священническую въ ономъ градѣ должность; во время разныхъ армій Ея Императорскаго Величества походовъ—въ полковые священныки; къ находящимся при иностранныхъ дворахъ Россійскимъ миссіямъ въ капеляны; къ наставленію кадетовъ догматамъ вѣры въ шляхетные корпуси; а особливо въ Малороссіи толикое число учителныхъ священныковъ изъ оной

ченскій, Київъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академіею, ч. I—II, К. 1856 —*Д. К. Вишневскій,* Київская Академія въ первой половинѣ XVIII ст. К. 1903.—*Ѳ. И. Титовъ,* Київская Академія въ эпоху реформъ, вып I—III, 1910—1913.—*Його ж:* Къ вопросу о значеніи Київской Дух. Академіи въ XVII—XVIII в.в. К. 1904 —*Н. Петровъ*: Акты и документы, относящіеся къ исторіи Київской Академіи (1762—1796), т. I—V.—*Ѳ. Титовъ,* Акты и документы (1796—1869); I—IV т.

Академіи произошло, что всѣ полковіе городи епархіи Кіевской безнужно оными снабдѣни; да и прочіе малые городы и мѣстечка едва не всѣ тако жъ и нѣкоторія лутшія села таковими жъ людми, съ успѣхомъ, въ наставленіи и просвѣщеніи простаго народа трудящимися, довольствуются".

Такі заслуги нашої Академії на користь церкві та державі.

Україна знає і своїх видатних *філософів*. Нагадаю тут наших філософів XVIII—XIX віку: славного нашого Григорія Савича *Сковороду* (1722--1794), що пішки пройшов всю Європу і ввесь час мандрував по Вкраїні, научаючи народ. Згадаю Данила Михайловича *Велланського* (1774—1847), фізіолога, що ширив по Росії філософію Шелінга; добре відомий і Панфил Данилович *Юркевич* (1827--1874), філософ; останні двоє писали по-московському [1]).

Український філософ Григорій Савич Сковорода (1722—29 окт. 1794).

---

[1]) Сочиненія Г. Сковороды, Харьків, 1894 р., біографію написав *Д. Багалій*.—Собраніе сочиненій Г. Сковороды, ред. *Бончъ-Бруевича*, т. I, 1912 р.—*П. Граб*, Д. Кавунник—Велланн-

Велланський родом був з м. Борзни на Чернігівщині, син простого гарбара, по призвіщу Кавунника. Вчився в Київській Академії і по звичаю того часу перемінив свою фамилію Кавунник на Велланський (vaillant). Докінчивши свою науку в Германії, він вернувся в Росію і був професором фізіології. Це руський Шелінг,—„онъ первый внесъ философскій стиль этой школы въ русскую рѣчь“ [1]).—Юркевич, син священника з Полтавщини, вчився спершу в Полтавській семінарії, а потім в Київській Академії, був видатним філософом і педагогом; професорував в Московськім університеті, де був деканом.

На Україні в віки XVI та XVII була сила *друкарень*, і вони книжками своїми вкрили увесь наш край. Друкарні були в Київі, Львові, Острозі, Дермані, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Почаїві, Кременці, Стрятині, Заблудові, Крилосі, Евю, Могильові, Рахманові, Четвертні, Кутеїнськім монастирі, і в багатьох инших місцях. Коло друкарської справи тоді ходили такі освічені люде, як Тарас Земка, Єлисей Плстенецький, Захар Копистенський, Памва Беринда та инші [2]).

ський, „Записки Наук. Тов.“, Львів, т. XV, 1897 р.—*П. Милюковъ*, Главнѣйшія теченія русской исторической мысли, т. I, М. 1896 р., про Велланського.—*К. Веселовскій*, Русскій философъ Д. Велланскій, „Русск. Старина“ 1901 р. кн. I.—*Вл. Соловьевъ*, О философскихъ трудахъ П. Д. Юркевича, „Журн. Мин. Нар. Просв.“, ч. 176 — *Вл. Соловьевъ*, Три характеристики, „Вѣстн. Евр.“ 1900 р. кн. 12. *Д. Багалій*, Изданія сочиненій Г. Сковороды и стоящія въ связи съ ними изслѣдованія о немъ, „Извѣстія“ Акад. Наукъ 1914 р. кн. 3.

[1]) Энциклопед. словарь Брокгауза, півтом. 10.

[2]) Про наші друкарні див. *С. Голубевъ*, Петръ Могила, т. I, ст. 386—412.—*П. А. Гильдебрандтъ*, Кіевскія и Волынскія старо-

Коли пішла у нас на Вкраїні боротьба за свою віру, друкарні багато допомогли в цій справі,—вони постачали десятки тисяч книжок, що бадьорили українців і закликали їх крепко боронити стару свою віру. Друкарні ці випускали і наукові твори, такі книжки, що навчали народ, що розганяли темноту людську.

В історії культурного життя України ці наші перші друкарні мають велику вагу,—вони допомогли Україні крепко звестись на ноги і визнати себе окремим народом. Таке ж значіння мають ці друкарні навіть для всього славянського мира, бо Україна довго постачала книжки всім православним слав'янам.

В XVII віці шкіл на Україні зародилось дуже багато,—це так звані братські школи, і серед їх багато шкіл, де давали велику освіту. І ми бачимо, що протягом кінця XVI та XVII віків у нас складається багато *шкільних підручних книжок*, з яких проказували науку не тільки у нас на Вкраїні, але й по всьому слав'янському миру. У нас вийшло декільки букварів, починаючи з букваря Л. Зизанія 1596 р. Були шкільні граматики, починаючи з 1585 р. Року 1591 вий-

---

печатни, „Древняя и Новая Россія" за 1880 р. № 1.—*С. Т. Голубевъ*, О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ, „Кіев. Стар." за 1882 р. кн. 6.—*Малевичъ*, Кіево-Печерская обитель, „Литовскія Епарх. Вѣдом." за 1879 р.—*М. А. Максимовичъ*, Книжная старина Южно-русская, Собраніе сочиненій, т. III, ст. 661—722.—*Bandtke*, Historja drukarń w król. Polskim i w. k Litewskim, 1828 r.—*D. Zubricki*, Historyczne badania o drukarniach Russko-sławianskich w Galicyi. Lwów 1836 r. *П. Владимировъ*, Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія въ XV и XVI вв, „Чтенія въ Общ. Нест. Лѣтописца" кн. 8, К. 1894 р.

шла граматика грецької мови по-українському,—це відомий „Адельфотес“; у нас були словники, починаючи з Зизаніевого р. 1596-го. Року 1659 Іоанникий Галятовський дав свою „Науку албо способ зложення казання“—це перша гомілетика серед всього слав'янського мира. А на повні, поважні курси богословії нам навіть поталанило, бо було їх декілька; згадаю хоча б „Православное исповѣданіе вѣры“ Петра Могили з р. 1640; „Миръ человѣка съ Богомъ“ 1669 р. Інокентія Гизеля,—це курс богословії, на зразок теперешньої пастирської богословії; „Камень вѣры“ Ст. Яворського, поважна система богословії, що була надрукована тільки р. 1728. Року 1674 у нас вийшов перший підручник історії,—це відомий „Синопсисъ“ Гизеля. Десь коло року 1595 з'явився „Катехизис“ Степана Зизанія.

Як бачимо, Україна мала всі потрібні шкільні книжки ще в XVI та XVII віці.

У нас були в старі віки поважні курси зо всіх боків науки, і науку цю по школах проказували тоді рідною мовою.

От такою була наша культура в старі часи—за XVI та XVII вікі.

Роскажу тепер, що було в той же час на Москві і як там одбилась ця наша культура.

Кінцівка з найпершої Київської книжки «Часословецъ» 1617 р.

II. Вплив української культури на московську.

XI.

На Москві було багато перешкод, що завше ставали на дорозі до культурного розвою. Шкіл було мало, та й на науку там завше поглядали скоса, вважали її за діаволів плід. Відомий архієпископа новгородський Геннадій в кінці XV віку так скаржився на темноту в Москві: „От—пише він – приведуть мені мужика на посвяту: я дам йому читати апостола, а він і ступити не вміє; я дам йому псавтира, а він і тут насилу бреде. Я його вижену, а на мене за це скаржаться. Земля, кажуть такая; не можемо роздобути людини, щоб грамоти шупила... І б'ють мені чолом: пожалій, господине, звели навчати. Я накажу проказувати йому ектенії, а він і до слова пристати не зугарний. Ти йому одне, а він тобі друге. Накажу йому вчити азбуки, а він поседить трошки, та й втікає геть...“ [1].

На низьку освіту скаржаться в Москві і в XVI столітті. Так, в постановах Стоглавого собору 1551 року креп-

---

[1]) *Н. Костомаровъ,* Русская исторія въ жизнеописаніяхъ, Спб. 1888 р., вид. 3-е, ст. 329.

ко наказують, аби ті люде, яких висвячують на попів, бодай би грамоти вміли, хоч і не сподіваються, що це можна здійснити. „Ми—казали ставленики—учимся у своихъ отцовъ или у своихъ мастеровъ, а индѣ намъ учитися негдѣ; сколько отцы наши и мастеры умѣютъ, по тому насъ и учатъ. А отцы ихъ и мастеры—насмішкувато додає Стоглав—сами мало умѣютъ да и учитися имъ негдѣ“... [1]).

Найпишніша святиня українська, міцна оборона боголюбивої України, Київська Печерська Лавра.

Такою ж була освіта на Москві і в пізніші часи. Як і раніше, довго сперечались тут, як треба співати, чи: „Господи, помилуй“ чи: „О Господи, помилуй“, чи двічі співати

---

[1]) Стоглавъ, гл. 25.

алилуія чи тричі, чи з процесією йти ліворуч з церкви чи вправо („по-солонь“, по сонцю), чи писати Ісусъ чи Іисусъ і т. и. Навіть в XVII віці Москва животіє в темноті і на науку там дивились, як на „порожденіе исконнаго врага человѣческаго рода—діавола“ [1]).

Західної науки й культури боялись і тікали її. Склалось навіть прислів'я: „Кто по латыни научился, тотъ съ праваго пути совратился“ [2]).

Року 1660-го на Москві скоїлась ось така сумна пригода, що добре характеризує її культурний стан. У боярина Ордина-Нащокина був син Воїн; це був розумний, талановитий юнак; учителями були в його бранці-поляки і вони закохали свого учня до західної культури. І скінчилось на тому, що коли в февралі 1660 р. цар послав молодого Нащокина в Ливонію, він „своровалъ“: втік за кордон...

Це була велика провина на Москві, це була справжня зрада—втікти за кордон... Бідний батько з горя та досади подався в одставку і чекав собі смертної кари...

Але царь Олексій простив батькові і розважав його в листі: „Учинилось намъ вѣдомо, что сынъ твой попущеніемъ Божіимъ, а своимъ безумствомъ объявился во Гданскѣ а тебѣ отцу своему лютую печаль учинилъ, и тоя ради печали, приключившейся тебѣ отъ самого сатаны, и мню, что и отъ всѣхъ силъ бѣсовскихъ, изшедшу сему злому вихру и смятоша воздухъ аерный, и разлучиша и отторгнуша напрасно сего добраго агнца яростнымъ и смраднымъ дуновеніемъ отъ тебе, отца и пастыря своего... А тому мы не

---

[1]) *П. Морозовъ*, Ѳеофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р. ст. 49.
[2]) Ibidem, ст. 34.

подивляемся, что сынъ твой сплуталъ: знатно то, что съ малодушія то учинилъ. Онъ человѣкъ молодой, хощетъ созданія владычня и творенія руку Его видѣть на семъ свѣтѣ"...

І Олексій звелів, щоб наказали Нащокину: „о сынѣ своемъ промышлялъ бы всячески, чтобъ его, поймавъ, привести къ нему, за это сулить и давать 5, 6 и 10 тысячъ рублей; а если его такимъ образомъ промышлять нельзя, и если Аѳанасью (Нощокину) надобно, то сына его извести бы тамъ"... [1])

Так легко було з Москви попасти за кордон...

Друкарня на всю Росію була тільки одна, в Москві, і вона постачала самі тільки церковні книжки,—нічого иншого давня московська друкарня не знала [2]).

Людині з освітою трудно було жити на Москві, тому не диво, що захожий Максим Грек, людина високої західної освіти, хутко попав на Москві до в'язниці, де й проседів більше 20 років. Не диво і те, що з тих 30 молодих людей, що їх послав Борис Годунов навчатися за кордон, до дому вернувся тільки оден... [3]).

В самім кінці XVII-го віку, р. 1698 ще й Петро І скаржився патріарсі: „Священники у насъ грамотѣ мало умѣютъ.., Ежели бы ихъ... въ обученіе послать въ Кіевъ въ школы... [4]).

Життя громадянське на Москві завше було цілком придушеним. Вищі верстви громадянства під царем не мали

---

[1]) *С. Соловьевъ*, Исторія Россіи, Спб. 1861 р. т. XI ст. 93—97.

[2]) *А. Пыпинъ*, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р., т. II ст. 257, 318.

[3]) *Иловайскій*, Исторія Россіи, т. III, Москва, 1890 р., ст. 363.

[4]) *П. Морозовъ*, Op. cit 61.

жадної волі. Втікачі, що йнколи бігли до нас на Вкраїну од гніву грозного царя, росказували про своє підневільне

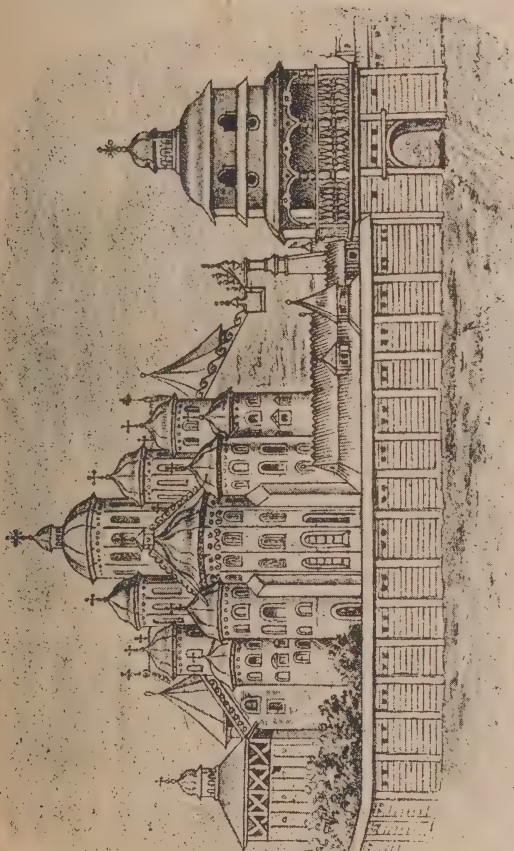

Св. фортеця України, Київо-Софійський собор з малюнку 1651 р. Збудований українським кн Ярославом Мудрим коло р. 1017 на пам'ять перемоги над печенігами. В XVI в собор був мало не зруйнований з недбальства своїх та уніатів (в руках уніатів собор був з 1596 по 1633 р.); він стояв тоді без поверху, дощ лив в середину, в храм заходив скот. Митроп. Петро Моги а обновив цей храм і привів його до порядку. Гетьман Мазепа своїм коштом знов обновив собор і таким він лишається й тепер. Дзвоницю Софійську збудував Мазепа, тут його й дзвін.

життя, і дивувалися, приглядаючись до вільної волі українського панства. І тому не диво, що,—каже дослідник—„южнорусскіе православные паны часто становятся главными начальниками войскъ, идущихъ противъ Московскаго государства; такъ, даже князь Острожскій съ ожесточеніемъ воевалъ противъ Москвы и свою ненависть къ Москвѣ передалъ и сыну“[1]). Тому-то і українське військо було під Москвою вкупі з польським під час смутної доби.

І в той час, як на Вкраїні було повне самоврядування, на Москві містами правили воєводи, що їх цар розсилав по Росії „для прокормленія“: і воєводи ці тільки й дбали, аби як найбільше ограбити народ; звичайно, якогось там суда на воєвод годі було й шукати... От чому українське громадянство завше з такою неохотою вдавалося до московського уряду [2]).

„Москва долго не хотѣла сознаваться въ недостаткѣ своихъ образовательныхъ средствъ“, пише акад. А Пипін [3]) Школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було, і там навіть не знали, що вона таке [4]). Ще р. 1640 славний наш митрополіта Київський Петро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Але царь не звернув на це свої уваги [5]).

---

[1]) *Проф. С. Терновскій,* Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 16; К. 1873 р.

[2]) Ibidem, ст. 17.

[3]) Исторія русской литературы, т. II ст. 260.

[4]) Ibidem, ст. 314.

[5]) Ibidem, ст. 260.

Р. 1645 на Москві пробував грецеський митрополіта Феофан; він дуже радив цареві завести школу, покликати учителя-грека, аби він навчав філософії та богословії. Він навіть трохи згодом послав на Москву, вже до царя Олексія, архимандриту Венедикта, чоловіка великої освіти, що в його і він сам колись вчився. Про цього Венедикта митрополіта написав цареві, і радив доручити йому заснувати школу в Москві.

Венедикт, прибувши на Москву, написав цареві прохання, подав їх в приказ і просив одповіді; він добавив в кінці про самих москалів, що „другіе даютъ здѣсь совѣтъ противный, думая, что они сами великіе мудрецы и ученые“...

І за те, що Венедикт прозивав себе вчителем та богословом, за те на його в Москві росердились і дали йому таку одповідь: „Талан подає сам тільки Господь-Бог, і ніхто не може прозивати себе вчителем та богословом,—таку хвалу можна приймати хіба тільки з чужих уст; св. Павло, що потрудився найбільше за всіх апостолів і високо линув в богословії, проте вважав себе найменьшим од всіх... А особливо ж при патріарсі буде нечемно і зовсім нахабно, коли молодший в сані почне прозивати себе вчителем та богословом... Повинно не забувати і крепко пам'ятати, як Господь судив книжників та фарисеїв, що любили прозивати себе вчителями“ [1])...

Венедиктові одмовили, бо на Москві тоді ще не розуміли навіть самого слова вчитель...

В одній рукописній прописі 1643 р. читаємо таке: „Аще кто ти речетъ, вѣси ли всю философію? И ты ему

[1]) Ibidem, ст. 261.

рцы: еллинскихъ борзостей не текохъ, ни риторскихъ астрономъ не читахъ, ни съ мудрыми философы не бывахъ—учуся книгамъ благодатнаго закона, аще бо мощно моя грѣшная душа очистити отъ грѣхъ"...

Про життя московське акад. Пипин каже, що там були „церковный фанатизмъ, вражда къ наукѣ, упрямый застой, нравственное одичаніе и ожесточеніе" [1]...

От такою була культура московська в той час, як у нас вона досягла великої міри. Для мене нема жадного сумніву, що культура українська за всі старі віки, аж до XIX віку завше була значно вищею од культури московської. Кращі вчені, що досліджували старого нашого життя, давно вже прийшли були до такої ж думки,—нагадаю акад. Пипина, проф. Архангельського, проф. П. Морозова, акад. Перетця, проф. Петрова и багото инших. Я вже казав, як свідчить про нашу стару культуру проф. Архангельський; наведу ще слова проф. Морозова: „Петръ видѣлъ, что московское духовенство въ своемъ образованіи стоитъ неизмѣримо ниже Кіевлянъ, что въ Великороссіи видится только „заматорѣлое грубости чудо, всѣхъ ужасныхъ видовъ ужасное", и нѣтъ людей, которые могли бы руководить просвѣщеніемъ духовенства, заботиться о школахъ, слѣдить за ходомъ и результатами преподаванія; вотъ почему, желая поднять уровень образованія въ этой средѣ, онъ необходимо долженъ былъ обратиться къ кіевскимъ ученымъ" [2].

Академік А. Пипин про це ж саме пише: „Тѣмъ новымъ элементомъ, который съ конца XVI вѣка и особливо

---

[1]) Ibidem, ст. 380.

[2]) *П. Морозовъ*, Ѳеофанъ Прокоповичъ, Спб. 1880 р. ст. 61.

въ теченіе XVII-го вмѣшался въ московскую книжность и въ концѣ концовъ возобладалъ надъ нею, были образованіе и литература, развившіяся въ западной Руси и въ Кіевѣ... Но чѣмъ дальше, тѣмъ необходимѣе становились, однако, связи Москвы съ юго-западомъ; собственныхъ силъ явно недоставало: изъ Москвы зовутъ кіевлянъ для ученой работы... Къ половинѣ XVII вѣка въ Москвѣ было наконецъ понято, что для книжнаго дѣла нужны настоящіе ученые люди: у себя дома такихъ людей не было; ихъ стали призывать изъ Кіева“ [1])...

XII.

Тому нема нічого дивного, що свою культуру ми почали передавати на Москву. Так скрізь буває в житті: народ з більшою культурою, з більшою світою завше впливає на свого сусіду, а сусіда переймає все краще.

І нема нічого дивного, що наші вкраїнці рано почали сунути в Москву, де їм давали великі посади. Ще в XIV і XV віках на Москві було вже не мало вкраїнців, а в XVI віці їх часто кличуть туди на службу. А з 1654 року, з року приєднання України до Москви, цей рух на Москву прибрав великого розміру, і з того часу земляки наші „начаша приходити въ великороссійское царство и водворятися“ [2]).

Москва бачила культуру вкраїнців, охоче приймала їх до себе і добре платила. І тому в „далеку Московію“,

[1]) Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, т.II ст. 316, 324, 298.

[2]) Рукоп. Синод. № 452 л. 13 об.

в „московскія страни“ перейшло багато людей, що придбали там слави і собі і своїй Україні. Земляки ці наші понесли культуру свою на далеку північ, збудили її од віковічного дрімання і заклали там міцні підвалини нової культури.

Ще до Нікона, коли на Москві визнали потребу мати вчених людей і задумали видрукувати справну Біблію, то цар Олексій все це попросив з Києва, і 12 іюля 1649 року приїхали в Москву українці-справщики Арсеній Сатановський, Єпифаній Славинецький та старець Феодосій, а через рік прибув туди ж Дамаскин Галицький з иноком Марком [1]). Серед них найбільше вславив себе Єпифаній Славинецький († 1675). Це була людина високої освіти, „мужъ многоученый, аще кто инъ таковъ во времени семъ, не токмо грамматики и риторики, но и философіи и самыя ѳеологіи извѣстный бысть списатель и искуснѣйшій разсудитель“ [2]). Славинецький придбав собі славу чоловіка „вельми ученаго и мудраго“ і мав великий вплив в Москві;

Степан Яворський (1658—27 ноября 1722), блюститель патріаршого престола, славний укр. вчений и письменник

[1]) „Прав. Обозр“. 1887 р., I, 163—164.

[2]) *П. Морозовъ*, Op. cit. ст. 50.

він добре знав де-кільки мов, був „опасный претолковникъ еллинскаго, славянскаго и польскаго діалектовъ“ [1]) і лишив по собі „Лексиконъ греко-славяно-латинскій“.

Через 15 років, р. 1664-го прибув до Москви українець Семен Полоцький (1629—1680), покликаний туди вчити царевичів Олексія і Федора та царівну Софію; навчав він і царевича Петра. Це була людина високої освіти, вже освіти західної; він мав великий вплив на Москві і в державному житті і в літературі, де він особливо вславився як поет; він написав багато праць, і серед них такі як „Обѣдъ душевный“ 1681 р. та „Вечеря душевная“ 1683 р. придбали собі великої слави.

А потім і потягли на Москву наші земляки і „за ласощі та за прихоті мирські“ понесли туди свої сили та знання. Степан Яворський (1658—1722), Димитрій Ростовський (в миру Данило Туптало, 1651—1709) багато зробили на Москві, а Феофан Прокопович (1681—1736) мав величезний вплив і на московську науку і на нову московську літературу [2]).

На Москві була сила роботи і українці стали там бажаними людьми. Коли патріарха Никон роспочав перевіряти церковні книжки, то до діла цього він покликав українців [3]). Никон поважав українців і закликав їх до свого Іверського монастиря, де й доручив їм друкарню [4]).

Звичайно, до Москви йшли українці з ріжних причин, були й таки, що про їх писав Лазар Баранович в листі до

---

[1]) Ibidem.

[2]) *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 24.

[3]) *П. Морозовъ*, Ѳеофанъ Прокоповичъ, ст. 35.

[4]) *И. А. Тляпкинъ*, Св. Дим. Ростовскій, 1891 р. ст. 102.

Галятовського р. 1670-го: „Ти скаржишся, що не знаєш, де б його достати навіть шеляга. Проте, бувши під державою государя, повинно дбати не про шеляги, а про копійки“ [1])...

Кращі люде на Москві, ті люде, що визначались освітою, що не цурались західної культури, завше дружились з українцями, шанували і боронили їх. Такими були: патріарха Никон, потім Адріан, сам цар Олексій Михайлович, боярин Ртищев, Сильвестр Медвідів, князь Василь Голицин, царівна Софія, цар Федор і багато инших. Цар Федор, що вчився у Семена Полоцького, завше шанував українців і кохався в їх книжках. „Он—каже про його наш літописця—великую любовь до нашего народу мѣлъ“ [2]). Багато де-кому за цю дружбу з українцями доводилось під паганші часи зазнати й тяганини. Прикладом, коли судили патріарху Никона, йому згадали і його нахил до українців.

Ще в половині XVII віку, р. 1649 українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Коханець царський, молодий Федор Ртищев з дозволу царя і патріархи заснував в двох верстах од Москви монастиря і р. 1649 покликав туди з Київа „иноковъ, изящныхъ въ ученіи грамматики словенской и греческой, даже до риторики и философіи“. Приїхало сюди до тридцятка українців. І вони зараз же почали навчати своєї науки, і першим учеником був у їх сам Ртищев [3]).

„Кіевская наука была въ Москвѣ дѣломъ неслыханнымъ и производила различное впечатлѣніе“,—пише акад. А.

---

[1]) Письма Лазаря Барановича, вид. 2-е, Чернігів, 1865 р. ст. 101.

[2]) Лѣтопись Самовидца, К 1878 р. ст. 152.

[3]) *А. Пыпинъ*, Исторія русск. лит. II, 262.

Пипин: „одни отнеслись къ ней съ полнымъ сочувствіемъ и желали отправиться въ самый Кіевъ для болѣе широкаго образованія; другіе, вѣрные старому обычаю, заподозрили въ ней нѣчто зловредное и опасное“ [1])...

І на другий рік вже густо посипались доноси на українську школу. Зняли велику тревогу, пішли труси та допити. На допитах казали: „учится у кіевлянъ Ѳедоръ Ртищевъ греческой граматѣ, а въ той граматѣ и еретичество есть..: А бояринъ-де Борисъ Морозовъ держитъ отца духовнаго (тільки) для прилики людской, а еретичество-де знаетъ и держитъ... Кто по латыни научи́тся, тотъ съ праваго пути совратится“ [2])...

Двое учеників проте поїхали в Київ. І з цього знову зняли на Москві цілу бучу. „Поѣхали они доучиваться у старцевъ-кіевлянъ по-латыни—скаржились богобоязливі москалі—и какъ выучатся и будутъ назадъ, то отъ нихъ будутъ великія хлопоты; надобно ихъ до Кіева не допустить и воротить назадъ“...

Ще до цього накинулись на духовника цих бідолашних любителів просвіти, аби він одмовляв їх їхати в Київ: „не отпускай, Бога ради“—казали йому.—„Богъ на твоей душѣ этого взыщетъ“ [3]).

Так українці заводили школи на Москві.

XIII.

Ще більше за людей посунули на Москву *українські книжки.* Своїм змістом вони були на Москві великою новиною і тягли до себе всіх цікавих та освіче-

---

[1]) Ibidem, ст. 262.
[2]) Ibidem, ст. 262.
[3]) Ibidem, ст. 262—263.

них людей. І книжки наші хутко розійшлися по всім московськім царстві, вкрили всю велику державу. Книжки до читання, книжки церковні, шкільні підручники, наукові твори—все це сунуло на Москву із України. Книжки наші на одправу служби Божої широко розпливлися по ріжних церквах. І навіть і зараз сливе що й не знайдете в Росії архива, чи бібліотеки, чи просто церкви, де б не було якоїсь старої вкраїнської книжки [1]). А коли придивимось до записів на цих книжках, то побачимо, що наша книжка вкрила всю Росію од Вологди до Астрахані. Так, скажемо, з написів на книжці „Небо Новое“ 1665 р. Іоаникія Галятовського знати, що її читали, крім всеї України та Галичини, ще й в Москві, в Володимирській губ., в Астраханській губ., в Вологді, в Великому Устюзі і по инших місцях [2]).

Сила українських книжок була в бібліотеках царів, патріархів, єпископів, бояр, як була їх сила і у простих грамотних людей. До нашого часу дойшли описи старих бібліотек XVII-го віку, і з цих описів ми бачимо, як на Москві охоче читали українську книжку [3]). „Малорусскія книги, — каже дослідник цього питання — имѣли широкое распространеніе не только въ Западной, но и въ Московской Руси“ [4]). З цеї причини Інокентій Гизель навіть клопотався, аби скасували мито (пошлину) на нашу книжку в Москві [5]).

---

[1]) Див. *И. Шляпкинъ,* Св. Дм. Ростовскій, ст. 131.

[2]) *И. И. Огіенко,* Отраженіе въ литературѣ „Неба Новаго“, 1912 р. ст. 3—6.

[3]) Проф. *И. А. Шляпкинъ,* Св. Димитрій Ростовскій, Спб. 1891 р. ст. 124—126, 72—74.

[4]) Ibidem, ст. 118.

[5]) Моск. Арх. Мин. Ин. Дѣлъ, Грамоты Малоросс. № 414 (399).

Нашу українську книжку в Москві шанували і охоче читали. Такъ, „Псалтирь рифмованная“ Семена Полоцького так була широко скрізь росповсюджена, що з наказу царів Івана та Петра її поклали на ноти [1]). Р. 1667 з наказу великого государя розіслали по архієпископіях книжку Барановича „Мечъ Духовный“ і звелено було взяти за неї по 3 карб.[2]). Український „Требник“ Петра Могили був поширений на Москві і архієпископа Афанасій Холмогорський правив службу по цим Требнику [3]). Про книжку Могилину „Лифосъ“ митрополіта Сочавський Досифей писав ось так: „Я давно слыхавъ, нынѣ же видѣхъ, прочитахъ сице совершенну сушую, зѣло удивихся, и почто, мню, не часто друкуютъ: великая бо сія книга предстательница і вежа твердая Церкви Православной и на измѣнники побѣда, а изъявленіе обнажаючи волка отъ кожъ овечихъ“ [4]).

Орловський батюшка XVII в., автор „Статира“, называє українське „Учительное Евангеліе“ Кирила Транквиліона „Свѣтильникомъ“ і він витвердив цю книжку навіть на пам'ять... Він же росказує, що книжку цю він знайшов дев-кого з своїх орловських прихожан і їм вона дуже вподобалась [5]). Сам патріарха Іоаким читав цю книжку р. 1675 людям в церкві [6]).

---

[1]) *Шляпкинъ*, Op. cit. ст. 126.

[2]) Ibidem, ст. 122.

[3]) Ibidem, 127—129.

[4]) Рукопис Київософ. собору № 364 л. 439.

[5]) А. *Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 129.

[6]) *Шляпкинъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 124.

Патріарха Адріан в одній справі покликався р. 1696 на українську книжку — „Миръ съ Богом“ Гизеля [1]).

Твори св. Димитрія Ростовського широко розійшлися по Росії. Такъ, його „Руно Орошенное“ мало 8 видань і зараз немає старого збірника, де б не було чогось виписаного з цеї книжки [2]). Широко розійшовся по Москві і плід 20 річної праці (1684—1705) святителя — його „Четьи Минеи“, про котрі дослідник каже, що твір цей „остается до сихъ поръ, вмѣстѣ съ Прологомъ, настольной книгой благочестиваго русскаго грамотника; трудъ единственный въ своемъ родѣ, какого, безъ сомнѣнія, не могъ бы совершить никто изъ московскихъ книжниковъ“ [3])

Славный письменникъ Українськнй св. Димитрій, митрополіта Ростовський (Данило Туптало, родом з м. Макарова; 1651—28 окт. 1709).

Я не буду перелічувати, які книжки наші попали в Москву, — бо цього й зробити не можна; всі книжки наші сунули на пів-

---

[1]) Ibidem, ст. 129.

[2]) *И. И. Огіенко,* „Руно Орошенное“ св. Д. Ростовскаго, Київ, „Унив. Изв.“ 1912 р.

[3]) *А. С. Архангельскій,* Изъ лекцій, ст. 134.

ніч, — твори Галятовського, Радивиловського, Транквиліона, Петра Могили, Гизеля, Беринди, Зизанія, Смотрицького, Барановича і сила-силенна всяких инших.

Але мови нашої не всі розуміли, тому рано почали перекладати потрібні книжки наші на Московську мову; так переклали в XVII віці твори Галятовського, Смотрицького, Димитрія Ростовського, Петра Могили, Транквиліона, Гизеля і багато инших [1]).

XIV.

Український вплив широкою річкою покотився на Москву і де-далі він ширшав все більше та більше. Українці принесли з собою всю свою велику культуру, і вплив їхній одбився на Москві на всьому житті. Він одбився на будівлі, на малюванні, на одежі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій

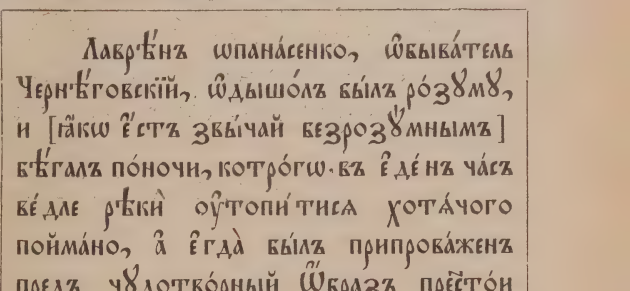

Лаврѣ́нъ ѡпана́сенко, ѡ҆быва́тель Чернѣ́говскїй, ѡ҆дышо́лъ бы́лъ ро́зꙋмꙋ, и [ꙗ҆́кѡ є҆́стъ звы́чай безрозꙋ́мнымъ] бѣ́галъ по́ночи, котро́гѡ въ є҆де́нъ ча́съ ве́дле рѣкѝ оу҆топи́тисѧ хотѧ́чого пойма́но, а҆ є҆гда̀ бы́лъ припрова́женъ предъ чꙋдотво́рный ѡ҆́бразъ пре҃сто́и Бц҃и, котра́ѧ наставлѧ́етъ къ ра́зꙋмꙋ Бж҃твенномꙋ всѣ̑, о҆́ра̀ пришо̑ кꙋ собѣ̀, и҆ набы́вши соверше́нно̑ розꙋмꙋ, здоро́во поверну до до́мꙋ, хвалѧчи Ба҃ и҆ Бц҃ꙋ, вразꙋми́вшꙋю є.

З книжки св. Димитрія Ростовського: «Чуда Пресвятои Маріи» 1677 р., л. 19.

[1]) Проф. *И. А. Шляпкинъ*, Св. Дм. Ростовскій, ст. 132—133.

московській мові. Все життя складалося тоді так, що ставало не можливим прожити без українця. Всяких ремесників доставали з України; до Москви їздили наші ковалі, гончарі, шапошники, каретники, шевці, масловари, шевці рукавиць, селітровари, злотники, кахлярі і т. и.; був окремий ряд в Москві, що прозивався *польским* (нас часто в Москві прозивали поляками [1]). Сучасник так пише р. 1652 про наших купців на Москві: „При проходѣ польскихъ пословъ купцы съ товарами проходятъ подъ началъ и оборонь пословъ безъ всякаго мыта. А товары тѣ суть, которые изъ Литвы съ Руси Польской и изъ иныхъ украйнъ, купцы къ Москвѣ приносятъ: сукна, вещи шелковыя, атласы, камки... Временемъ и безлѣпицы кое-какія привозятъ, откуды имъ отъ того и большáя прибыль бываетъ, понеже бо и Московскіе люди временемъ худое скорѣе доброво купятъ; кому што попало по рукѣ, тотъ за то болши и денегъ даетъ“ [2]).

Ремесники-українці то самі їздили на Москву, то їх туди закликали; в науку до їх поступали росіяне і вони готовили сукна, порох, мила, шапки, одіж, римарські справи і т. и. [3]).

Німецьку одіж ще до Петра на Москву занесли українці. Так, літопис Самовидця росказує, що за царя Федора Олексієвича „одежу московскую отмѣнено, але по нашому носити позволилъ“ [4]). А в другому місці про теж саме читаємо в літопису, що цар Федор „одежу малороссій-

---

[1]) Матеріалы для исторіи Московскаго купечества, т. I прил. 2. Москва, 1886 р.

[2]) *И. Шляпкинъ*, Св. Димитрій Ростовскій, ст. 56.

[3]) Ibidem, ст. 55—56.

[4]) Лѣтопись Самовидца, Київ, 1878 р. ст. 152.

скую великороссіянамъ повелѣлъ-казалъ носить“ [1]). А Двинський літописця пише, що р. 1679 зза моря на кораблях

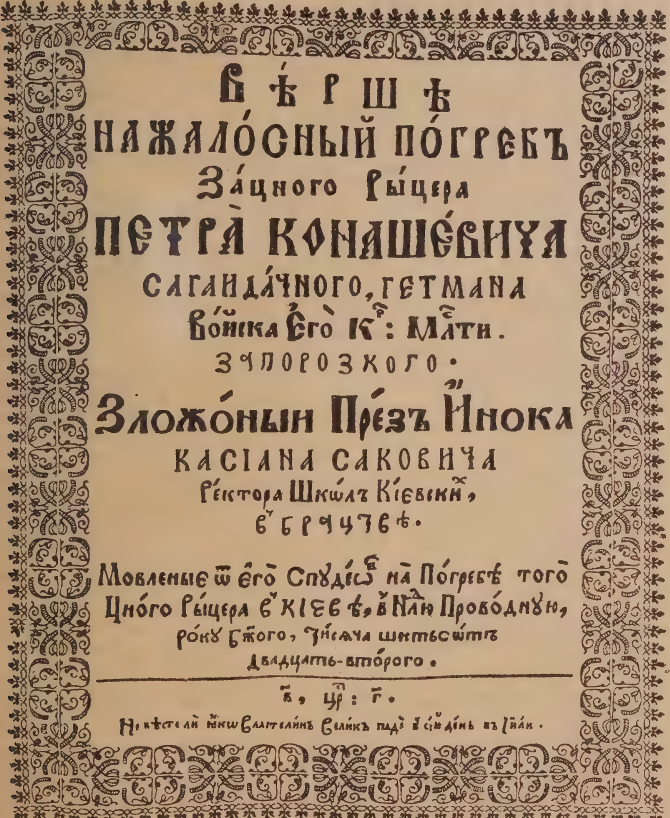

ВЕРШЕ
НАЖАЛОСНЫЙ ПОГРЕБЪ
Зацного Рыцера
ПЕТРА КОНАШЕВИЧА
САГАИДАЧНОГО, ГЕТМАНА
Войска Его Кр: Млти.
ЗАПОРОЗКОГО.
Зложоный презъ Инока
КАСІАНА САКОВИЧА
Ректора Школъ Кієвских,
в Брацтве.
Мовленые от его Спудеов на Погребе того
Цного Рыцера в Кієве, в Недѣлю Проводную,
року Божого, Тисяча шестьсотъ
двадцать-второго.

Е, ЦР: Г.

Не вѣсте ли яко властелинъ великъ паде в сій день въ Ізраил.

Виходний листок з книжки «Вірші» на похорон гетьмана Сагайдачного 1622 року.

---

[1]) Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, К. 1888 р. ст. 32.

приїхали „къ Архангельскому городу выходцы изъ Турскія земли полоненые люди: Якимъ малороссіянинъ да Константинъ украинецъ, оба въ нѣмецкомъ платьѣ“ [3]).

Гетьман Петро Конашевич—Сагайдачний, з книжки «Вірші» 1622 р.

Наші співаки—українці занесли на Москву і свою співацьку одіж і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до

---

[3]) *Титовъ*, Лѣтопись Двинская, М. 1889 р., ст. 41.

нашого часу, – в кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII—XVIII віках. Одіж ця складалась із короткого кольорового жупана, а поверх його одягали кунтуша з вильотами — пишну довгу одіж з одкидними прорізаними рукавами. Одіж українська дуже припала до вподоби на Москві і там її завели перше для придворних співаків, а потім, з наказу царя Миколи I з 21 сент. 1832 р. і для всеї Росії [1]).

Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишилася тут аж до початку XIX-го віку, а де в чому вона осталась аж до нашого часу [2]).

Кращі люде на Москві раз-у-раз переймали з українців. Учитель Петра I, князь Борис Голицин, зачісувався по-козацькому [3]). Патріарха Никон їздив в українській бричці [4]). Року 1666 межигорський монах призначається царським садовником і привозить з Київа сливи, виноград та дули [5]). Царські потіхи в XVII віці улаштовували українці [6]). З нашого краю просять навіть р. 1671 „хлѣбника, который гаразд хлѣбовъ и пироговъ печь“ [6])...

Наших же українців завше кличуть навчати царських дітей.

---

[1]) Див. про це *К. Ш-ий,* Украинское происхожденіе пѣвческихъ костюмовъ въ каѳедральныхъ храмахъ Россіи, „Укр. Жизнь“ 1913 р. кн. 7—8 ст. 116—119.

[2]) Мемуари Тимковського: „Мое опредѣленіе на службу“, „Москвитянинъ“ 1852 р. ч. 20.

[3]) *И. А. Шляпкинъ.* Св. Д. Ростовскій, ст. 65.

[4]) Ibidem, ст 64.

[5]) Ibidem, ст 65.

[6]) Русск. историч. библіотека, т. V ст. 769, Спб. 1878 р.

Друкарська справа на Вкраїні стояла дуже високо. Київські друкарські шрифти так припали до вподоби на Москві, що р. 1669 Інокентія Гизеля дуже просили надрукувати в Київі книжок для Москви [1]). Український вплив в друкарстві одбився навіть в дрібних деталях; так, на Москві в друкованих книжках спершку нумерація була по листах, і тільки потім під нашим впливом стали нумерувати кожну сторінку; під нашим впливом стали розривати в друкованих книжках слово од слова, а до того їх друковано вкупі; навіть знак переноса слів (дефіс) позичили у нас. Заголовок книжки в Москві любили давати з кінця, і тільки під нашим впливом почали ставити ці заголовки з початку книжки.

Бажаючи мати в себе гарні друкарні, ще навіть Петро І посилав своїх людей в науку до друкарень в Київ та Чернігів. Так, в февралі 1701 р. „отправленъ былъ изъ московскаго Приказа книгопечатнаго дѣла въ Кіевъ и Черниговъ книгопечатнаго дѣла знаменщикъ Михайла Дмитріевъ въ книжныя типографіи для наученія книжному печатному дѣлу, *составлять чернилы* и всякому книжному урядству“... Особливо Київська друкарня вславилась тоді дуже гарним шрифтом, папером та чистою роботою [2]).

Одбився наш вплив і на будівлі. Українці будували дворці і розмальовували їх по своєму [3]). Р. 1673 часовщик-українець Петро Висоцький зробив в Коломенськім дворці край царського місця дивовище: мідних левив, що самі вору-

---

[1]) *И. А Шляпкинъ*, ст. 123.

[2]) *Д. Бантышъ-Каменскій*, Исторія Малой Россіи, вид. 4. К. 1903 р. ст. 486, 605.

[3]) Пор. *Шляпкинъ*, ст. 60.

шились і ревли [1]); Семен Полоцький на цих левів написав навіть вірші в своїому „Риѳмологіоні“... Перейшли до Москви і ті надгробки, могильні пам'ятникі, що були скрізь по нашому краю [2]).

Герб Війська Запорожського, — козак український, з книжки «Вірші» 1622 р.

Наші малярі часто ходили до Москви, часто їх і закликали туди [3]); тому не диво, шо український вплив одбився і на московській іконографії: західний вплив через Польщу, або й прямо йшов до нас, а ми його несли на Москву. Це через нас скаржились старовіри, що „образы святыя пишутъ неподобно: очи слузгами, лицы румянныя за плотію жирны и

---

[1]) *Забѣлинъ*, Домашній бытъ русскихъ царей, ст. 150.

[2]) Пор. *Шляпкинъ*, ст. 63.

[3]) Ibidem, ст. 55.

дебелы, ризы нѣмецкія“ [1])... Наші гравюри та так звані „народні картинки“ в великому числі сунули на Москву.

„Какъ литература московская—каже академик Ф. Ів. Буслаєв—во второй половинѣ XVII вѣка была подъ сильнѣйшимъ вліяніемъ южно-русской, изъ которой она вносила въ сѣверо-восточную Русь западныя идеи, такъ и живопись московская той эпохи, безъ сомнѣнія, многими успѣхами обязана мастерамъ южно-русскимъ, произведеніями которыхъ были украшены какъ рукописи, такъ и старопечатныя книги“ [2]).

XV.

Земляки наші, опинившись на Москві хутко занесли туди „ересь новую“ — почали по церквах казати проповіді. На Вкраїні це було звичайним ділом, от же в Москві можна було якусь там проповідь хіба тільки прочитати із книжки. І з цього зразу земляки наші придбали собі ворогів. „Заводите вы, ханжи“—лаяли їх—„ересь новую, людей въ церкви учите, а мы людей прежь сего въ церкви не учивали, учивали ихъ въ тайнѣ... Бѣса вы имѣете въ себѣ и всѣ ханжи“ [3])...

А оден з орловських священників, що перейняв собі од вкраїнців церковну казань, так скаржився: „Мало было у меня истинныхъ любителей,—почти всѣ дышали ненавистью... Всѣмъ я былъ въ камень претыканія; всѣ другъ друга подговаривали не слушать ученія моего, думая, что я ввожу

---

[1]) Ibidem, ст. 61.

[2]) Див. *А. И. Успенскій,* Царскіе иконописцы и живописцы XVII вѣка. М. 1913 р. ст. 23.

[3]) „Правосл. Собесѣдникъ“ 1872 р. II, ст. 485—486.

новости. Были у насъ—говорили они—и прежде священники добрые и честные, а такъ не дѣлали, жили по просту, а мы были въ изобиліи... А этотъ откуда вводитъ странное"?... [1]) Але сплинув час, і вкраїнська проповідь запанувала в Москві...

Першими казнодіями на Москві були наші Єпифаній Славинецький та Семен Полоцький. І навіть в XVIII віці кращими промовцями казань у Петрограді та Москві завше були українці, і їх завше закликали на посади до соборів в столичні міста.

Про це часто писали в Київ так, як ось писали р. 1738: тоді прислали царського наказа „о требованіи студентовъ зъ епархіи Кіевской, кои уже ученіемъ окончилы богословію и житія воздержного, и буде оны, оженясь, въ Санктпитербурхѣ въ Петропавловскомъ, Троецкомъ и Исакіевскомъ соборѣхъ и въ инныхъ приходскихъ церквахъ для обученія катихизиса и сказиваніа предикъ къ церкамъ вышозначенныхъ соборовъ пожелаютъ" [2])...

Українці багато зробили і коло *нової московської літератури*. На чолі цеї літератури стоявъ українець Ф. Прокопович, що разом з Кантемиром і роспочав цю літературу. Так званий класицизм в московській літературі був занесений з України; у нас цей класицизм бачимо ще з самого початку XVIII ст. в творах Прокоповича та Сковороди [3]).

Переклади з західної літератури довгою низкою пливуть до Москви в XVI та XVII віці; проте переклади ці

---

[1]) „Статиръ" 1683 р. Проф. *Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 130.

[2]) *Н. Петровъ*, Акты, т. II с. 44Є.

[3]) *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 47, 27.

сунули на Москву або просто з України, або робили їх українці [1]).

Я вже росказував, що Україна кохалась в *драматичній поезії* і утворила силу драматичних творів. І Україна понесла твори свої на Москву: московський театр, московська драматична література—це діло рук наших, українських. Ще в XVII віці занесли українці свою драму до Москви; „львовскаго повѣта шляхетской сынъ“ Степан Чижинський, учитель латинської мови, ставив в Москві „Комедію о Давидѣ съ Голіаѳомъ и иныя комедіи и училъ комедійному дѣлу 80 человѣкъ всякаго чина людей“ [2]).

Славний українець, архієпископ Феофан Прокопович (1681—1736), культурний реформатор на Москві.

І ми бачимо, що в XVII та XVIII віках драму ведуть у Москві самі тільки українці. Драматичні твори С. Полоцького, Д. Ростовського, Ф. Прокоповича, Л. Горки, І. Хмарного, С. Ляскоронського і сили инших українських драма-

---

[1]) *А. Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 65.
[2]) *П. О Морозовъ*, Исторія русскаго театра, Спб. 1889 р. ст. 190—191.

тургів цілком заполонили московський театр. В Московській Академії ставили п'єси самі українці. „О школьныхъ пьесахъ Московской Академіи"—пише проф. Н. Петров—можно сдѣлать такое заключеніе: онѣ пересажены были въ Москву изъ Кіевской Академіи и культивировались выписанными изъ Кіева учителями, которые весьма часто брали сюжеты, образы представленія и мотивы для своихъ драматическихъ произведеній изъ Кіевскихъ школьныхъ пьесъ" [1]). А коли Петро I роспочав свої реформи, то київські драматурги щиро допомогли йому тим, що славили ці реформи в своїх творах і думки Петра росказували на сцені [2]).

В XVIII віці українці рознесли свої драми по всій Росії і заклали театри в самих найдальших кутках її. Так, українці ставили свої п'єси і утворили шкільні театри в Харькові, Казані, Тобольску, Новгороді, Смоленську і навіть занесли його до австрійських сербів [3]). В Росії українці перші заклали драматичні вистави і давали їх протягом сливе всього XVIII століття. Навіть не забули українці і далекого Сібіру, де наш митрополіта Тобольский—Філофей Лещинський (1702—1727) „славныя и богатыя комедіи дѣлалъ". Сібірський літописця так росказує про це: „Филоѳей былъ охотникъ до театральныхъ представленій, и когда должно на комедію зрителямъ собиратца, тогда онъ, владыка, въ соборные колокола на сборъ благовѣстъ производилъ" [4]).

---

[1]) *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 200.

[2]) Ibidem, ст. 152.

[3]) Ibidem, ст. 216.

[4]) *П. Морозовъ*, Исторія русскаго театра, ст. III; *Н. Петровъ*, Очерки, 253.

А ось оповідання, як українці „дѣлали комедію“ у Шклові. Священник Ілля Турчиновський, що вчився у Київі в Академії, росказує, що коло р. 1715 „прилучившиися изъ Кіева два студента желали у Орши или въ Могилеви ходить до школъ, но не приняти за тимъ, что благочестивіе. Съ ними я потрудился, и на свѣтлое Воскресеніе выправили діалогъ съ интермедіею. На якій многолюдствіе благочестивыхъ собралось, и римлянъ, и самихъ езовитовъ и доменѣканъ, и жидовъ. И всѣ тому удивлялись, яко тамъ, въ тихъ краяхъ, той вещи не видали. Не малую себе римляне болѣзнь и безчестіе принявши, умыслили, яко би вигнать насъ изъ города Шклова“ [1]).

Наш *вертеп*, що ним так вславилась стара Україна, земляки наші позаносили теж по всіх закутках Росії і його ми бачимо въ Смоленську, Новгороді, і навіть в Сібіру— Тобольску та Іркутську, куди його позаносили вчителі-українці [2]).

Так українці закладали театръ по всій Росії.

Своє замилування до писання *віршів* українці занесли і до Москви, и вже з половини XVII-го століття въ московській літературі досить помітно починає розвиватись силлабічна поезія. „Это было—читаємо у одного з дослідників московської літератури—одно изъ ближайшихъ вліяній югозападной образованности на далекую московскую Русь“ [3]). Пізніше українці занесли до Москви і свою піітику, якої багато навчали по всіх українських школах; з піітики цеї

---

[1]) „Кіевская Старина“ 1885 р. кн. 2 ст. 326—328.

[2]) *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 514, 519, 522.

[3]) *А. С. Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 474.

потім і повстала та теорія словесности, якої навчають по школах всеї Росії ще й тепер.

Одкриття *тонічного розміру*—величний момент в історії віршу. У нас довго панувала думка, що тонічний розмір придумав Тредяківський; от же акад. В. Перетц довів[1]), що тонізація віршу вперше повстала на Вкраїні; а що до самої Москви, то й там ця тонізація була у пастора Глюка ще перед Тредяківським.

Всім відомо, що Ломоносов поділив російську мову на три „*штилі*“—„високий, посредственний і низький“; ця наука Ломоносова, що була надрукована р. 1757, мала великий вплив аж до часу Пушкина. І цей поділ мови на „штилі“ українського походженя. Ще задовго до Ломоносова про те ж саме вчили у нас на Вкраїні в піітиках[2]), і Ломоносов, коли вчився у Київі, міг вже тут довідатся пр це. о

М. В. Ломоносов, р. 1734—1735 вчився въ Київській Академії.

XVI.

Українці завели систему *орфографії* на Москві і вони ж провели її до життя. Ще з початку XVII століття, коли р. 1619 вийшла наша славетна граматика М. Стотрицького, скрізь по всьому слав'янському миру запанував той правопис, що подав його Смотрицький. Запанував він і на Москві,

---

[1]) Матеріалы и изслѣдованія, т. I.

[2]) *А. П. Кадлубовскій,* Объ источникахъ Ломоносовскаго ученія о трехъ стиляхъ, въ Збірнику въ честь Дринова, Харьків, 1908 р., ст. 83—89.

і з де якими змінами крепко держиться там аж до нашого часу. Добрий дослідник старої нашої літератури, проф. Архангельський, пише: „Вліяніе Грамматики Смотрицкаго дѣйствительно весьма ощутительно сказывается съ половины XVII в. на орѳографіи не только всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому между прочимъ въ значительной степени принадлежала наша грамматическая терминологія, удержавшаяся отчасти даже не смотря на попытки Ломоносова измѣнить ее“ [1]).

Мелетій Смотрицький (з Смотрича на Поділлі), архієпископ Полоцький (1577—27 дек. 1633), автор славної української грамматики 1619 р.

В граматиці Смотрицького знаходимо ось такі терміни, що остались в московській граматиці ще й досі: орѳографія, етумологія, сунтаксисъ, гласная, согласная, удареніе, слогъ, единосложный, многосложный, запятая, двоеточіе, точка, имя, мѣстоименіе, глаголъ, причастіе, нарѣчіе, предлогъ, союзъ,

[1]) Изъ лекцій, ст. 139—140.

междометіе, скланяемая часть, нескланяемая, имя собственное, нарицателное, существителное, собирателное, прилагателное, числителное, вопросителное, притяжателное, усѣченное, степени уравненія: положителный, превосходителный, роды: мужескій, женскій, средній, общій, виды: первообразный, производный, число единственное, двойственное, множественное, падежи: именителный, родителный, дателный, винителный, звателный, творителный, склоненіе, спряженіе, глаголъ личный, безличный, залогъ дѣйствителный, страдателный, средній, отложителный, общій, лицо первое, второе, третіе, наклоненіе изъявителное, повелителное, сослагателное, неопредѣленное, время настоящее, прошедшее, будущее, спряженіе первое, второе, дѣепричастіе, приложеніе і багато инших.

Орфографія Смотрицького була більше пристосована до старої церковно-слав'янської мови, а на Москві її ввели навіть до живої великоросійської мови; от чому орфографія на Москві так далеко пристала од живої вимови. Всі оці *онъ, однъ, ея,* як і сила граматичних деталів—скажемо, писати м*і*ръ та м*и*ръ—все це занесли на Москву українці [1]).

Коли з р. 1721 по Росії повелися нові школи, то учителями туди пішли майже самі українці, і от ці вчителі-українці і рознесли по всіх закутках Росії правопис Смотрицького.

Спинюсь тут на такому факті. У нас на Вкраїні в старі часи—в XVI—XVII та XVIII віках буква *ъ* завше

---

[1]) Вже в „Требнику" П. Могили р. 1646 л. 62 знаходимо: ѡ мі́рѣ всегѡ мі́ра...

читалась як *і* [1]), і навпаки, часто замість *і* писали *ѣ*. камѣнь, жѣнка, тѣлко і т. и. І от наші учителі-українці по всій Росії і почали навчати,—що *ѣ* пишеться там, де по-українському маємо *і*. Звичайно, правило це, що було живим і розумним у нас на Вкраїні, було чудним, скажемо, десь в Новгороді чи Смоленську, або в Тобольску. І як це не дивно, правило це було рознесено по цілій Росії і воно крепко держиться там аж до нашого часу...

Пізніше, в XIX віці, коли вже забули про вчителів-українців, багато раз знималася лайка проти цього дивовища—цього чудного в моськовській мові правила. Так, р. 1828 про це писав К. Хабаров: „Говорятъ, пишите *ѣ* во всѣхъ тѣхъ словахъ, въ которыхъ Малороссіяне произносятъ *и*. Покорно благодаримъ! Слѣдовательно, чтобъ писать по-русски, надобно ѣхать въ Малороссію или имѣть у себя ручного Малороссіянина для справокъ“ [2])...

Писав про це і славний критик Ьілинський: „Говорятъ, будто есть правило, что слова, которыя въ нынѣшнемъ малороссійскомъ нарѣчіи выговариваются черезъ *і*, должно намъ писать черезъ *ѣ*... Странное правило... Да какое же намъ дѣло до того, какъ выговариваютъ или какъ не выговариваютъ Малороссіяне одинаковыя съ нами слова? И если ужъ такъ, то почему же въ правописаніи мы должны сообразоваться только съ выговоромъ однихъ Малороссіянъ, а не Сербовъ, не Болгаръ, не Поляковъ, не Чеховъ и про-

---

[1]) Наша вимова *Мінск* зам. старого *Мѣнскъ* зробилась загальною і осталась ще й досі. Див. „Р. Ф. В.“ за 1916 р. кн 4 ст. 266.

[2]) „Рукописъ покойнаго К. А. Хабарова“ Москва, 1828 р. ст. 41.

чихъ соплеменныхъ намъ народовъ? Почему же намъ необходимо сообразоваться въ нашемъ правописаніи съ выговоромъ только Малороссіянъ?“ [1]).

Звичайно, Білинський не знав, що і ввесь правопис завели їм ці „Малороссіяне“...

Такий був вплив України на Москву в XVII віці. „Кіевляне—каже проф. А. Архангельський—при всемъ предубѣжденіи противъ нихъ Москвы, уже со второй половины XVII в. въ Московской Руси—хозяева положенія, лучшіе, наиболѣе выдающіеся здѣсь дѣятели“ [2]). На церковнім, літературнім та науковім ґрунті українці завше були першими на Москві. Українці щиро оддавали Москві всі свої сили, всі свої знання, і протягом XVII-го віку вони підготовили родючий грунт до реформ Петра I, і вони ж таки були його найближчими помішниками, коли прийшлося ці реформи проводити до життя.

XVII.

В XVIII віці український вплив на Москву не тільки не зменьшав, але зробився ще більшим. Цар Петро, що добре бачив українську культуру, рішуче став на її бік, завше шанував і боронив тих українців, що допомагали йому. І ми знову бачимо, що за ввесь XVIII вік в московськім культурнім житті перед ведуть, як і раніше, самі

---

[1]) Сочиненія, М. 1860 р. т. IX ст. 491—495, рецензія на книгу Кадинскаго: Упрощеніе русскаго правописанія, Спб. 1842.

[2]) Изъ лекцій, ст. 118.

українці. Вплив цей в XVIII віці одбивався на всім державнім житті.

Українці заклали в Москві *славяно-греко-латинську академію* на зразок своєї в Київі і вчителів в цю московську академію набірали за ввесь XVIII вік сливе з самих тільки українців.

Про це часто тоді Синод наказував так: „въ славенолатинскихъ Московскихъ школахъ мало учителей, а ко ученію философіи весма никого нѣтъ; а слышно де, что въ Кіевѣ обрѣтаются ко ученію философіи, риторики и піитики способныи мужи... И по его великаго государя указу велѣно способныхъ ко ученію персонъ изъ Кіевопечерскаго монастыря, или гдѣ индѣ кто обрѣтается, отправить къ Москвѣ обычайно на подводахъ безъ замедленія“ [1]).

Уряд академічний, професорі та казнодії завше були з українців [2]). Московська академія краще платила своїм професорам і пильнувала переманити до себе професорів з Київа; проте до Москви йшли без охоти, часто вертались, а де-хто й поміpав з незвички до климату [3]). Бували випадки,—коли не хватало справжніх професорів, то на професорські посади до Московської Академії брали навіть студентів із Київа [4]).

На всіх вищих духовних посадах — митрополітами, архієпископами, єпископами та игуменами сиділи по всій

---

[1]) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 39; 1721 р.

[2]) Довгий список їх див. у *Н. Петрова*, Акты, т. I ч. 2 ст. 314—326; див. теж і в томах II—V.

[3]) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. II ст. XVI.

[4]) Ibidem; ст. XVI та 325, в р. 1744.

Росії самі українці [1]). Українці-монахи ще з початку XVII віку в великому числі переходили до московських монастирів [2]), певно, втікаючи од утисків Польщі. А з 1654 року ці переходи монахів зробилися дуже помітними і московські монастирі наповнювались українцями. Так, ще р. 1688 в Савво-Сторожевськім монастирі було 165 монахів, і серед їх 26 українців,—і всі ці українці були за старшу братію в цім монастирі, з українців був і сам архимандрита,—Сильвестр Черницький [3]).

В XVIII віці геть усі чисто вищі посади не тільки в себе на Вкраїні, але й по всій Росії прибрали до рук своїх самі українці, і вони тягли за собою теж українців. Дойшло до того, що московське духовенство почало хвилюватись і найсв. Синод мусів заступитись за права великоросів і 17 апр. 1754 р. за царици Лисавети видано було Височайшого наказа про те, що на архіереїв та на архимандритів можна висвячувати і москалів: „Всепресвѣтлѣйшая Державнѣйшая Великая Государыня Императрица Елисаветъ Петровна, Самодержица Всероссійская, сего апрѣля 17 дня повелѣть соизволила: чтобъ къ произведенію на праздныя ваканціи во архіереи Ея Имп. Величеству отъ Св. Синода представляемы были изъ архимандритовъ и великороссіянѣ, да и въ архимандриты производимы бъ были жъ и изъ великороссіянъ“ [4])...

---

[1]) Довгі списки їх дивись в кінці кожного тому Актів *Н. Петрова.*

[2]) *И. А. Шляпкинъ,* Св. Д. Ростовскій, ст. 99.

[3]) *Проф. С. Бѣлокуровъ,* Матеріалы для русской исторіи М. 1888 р. ст. 162.

[4]) Див. „Полное Собраніе Законовъ Росс. Имперіи“ т. XIV № 10216 ст. 58—59.

Тоді були звичайними такі листи, як, скажемо, цей: київського митрополіту р. 1787-го просять: „Пинскій игуменъ Ревуцкій преставился... А какъ нѣтъ у меня людей, изъ коихъ бы могль кто тое мѣсто заступить, гдѣ осооливо требуется начальникъ просвѣщенный и честной: то прошу покорнѣйше Ваше Преосвященство ученаго и качествъ похвалныхъ человѣка, для произведенія туда во игумена, волѣть, буди можно, немедленно ко мнѣ отправить“ [1]).

А 16 мая 1794 р. було видано височайшого наказа: „что какъ въ новоучрежденныхъ Минской, Изьяславской и Бряцлавской губерніяхъ жители изъ унитовъ во многомъ количествѣ объявляютъ желаніе свое присоединиться къ православной нашей церьквѣ“, то на це потрібні були „способныя къ тому духовныя особы“,—звичайно, осіб цих набірають найбільше з українців. На це ж діло, аби допомогати архієпископі Минському, треба було ще й одного архимандриту, – і на цю посаду Синод назначає Новгородського монастиря архимандриту Варлаама, „который природою изъ малороссіанъ, обученъ риторикѣ, философіи и богословіи, и разнымъ языкамъ“. І синод до того ще и наказав архієп. Минському: „помянутаго архимандрита Варлаама опредѣлить епархіи своеи въ самый выгоднѣйшій монастырь настоятелемъ“ [2]).

XVIII.

Здавна українці вславились, як гарні *педагоги*. Шкіл у нас на Вкраїні скрізь було багато, майже кожне село мало свою братську школу; тому роботи

---

[1]) „Труды Кіев. Дух. Акад.“ 1877 р. кн. 5 ст. 314 і кн. 6 ст. 568.

[2]) *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 198—200.

учителям завше було доволі, і не диво, що в нас бували дуже гарні педагоги. Україна виробила, під впливом польським, свою оригінальну педагогічну систему.

За Петра I по „Духовному Регламенту“ 1721 року та згодом і за пізніших царів по Росії були засновані духовні школи в кожному архієрейскому домі, були засновані й семінарії. І от учителями пішли туди самі українці, бо їх вважали за найкращих педагогів, та й самі архієреї були українці [1]).

В Росію кликали наших учителів, крім віку XVII, й увесь XVIII вік, кликали навіть в XIX віці. На зразок приведу такий заклик: „Какъ мнѣ извѣстно, — пише орхієпископа Могильовський р. 1786-го митрополіті Київському, —что нынѣ въ епархіи Вашей является немалое число монашествующихъ заштатомъ, а въ моей епархіи недостатокъ въ нихъ имѣется, то прошу Ваше Высокопреосвященство всепокорнѣйше отъ обилія Вашего іеромонаховъ и іеродіаконовъ, а хотя и монаховъ, грамоту знающихъ, особливо же не найдутся ли и въ семинарію учить поезію, риторику, и философію, такожъ языки еврейскій, греческій и нѣмецкій, способные, охотниковъ отпустить ко мнѣ десятокъ или полтора, коихъ за привозку въ Могилевъ будетъ отъ меня уплачено принадлежащее“ [2])...

І українці пішли на Москву в великому числі [3]) і перенесли туди свою педагогічну систему. В московських школах українці поклали свою велику ознаку, і вона була

---

[1]) *Н. Петровъ*, Акты, т. I. ч. II ст. XVI.

[2]) „Труды Кіев. Дух. Академіи“, 1877 р. кн. 6 ст. 569.

[3]) Див. у *Н. Петрова*, Акты, на кінці томів списки українців-учителів; напр. т. IV ст. 330—335, учителі в 24 школах.

помітною ще й в XIX віці, а де-що лишилося там навіть до нашого часу.

Коло кожного архієрейського дому був особливий екзаменатор ставлеників, persona grata при школі. Екзаменатор цей мав великий вплив на школу і на цій посаді в Росі більше були українці [1]).

Ці пóсади були засновані з височайшого наказа 8 янв. 1739 р. по всіх епархіях Росії; в наказі про це читаємо: „понеже того долго ждать, доколѣ семинаріи по всѣмъ епархіямъ заведены и въ доброе состояніе приведены будутъ, а между тѣмъ впредь, чтобъ церкви не опустошать, а и недостойныхъ поповъ чтобъ попрежнему не наставить: и того ради имѣетъ Синодъ во всѣ епархіи къ архіереямъ изъ учительныхъ священниковъ или и изъ іеромонаховъ по одному или по два учителями опредѣлить; должность же ихъ въ томъ состоитъ, чтобъ они ставленниковъ и прочихъ поповскихъ и дьяконовыхъ дѣтей съ крайнимъ прилежаніемъ обучали и надлежащими наставленіями исправляли, приводя къ совершенному познанію должности священнической“ [2])...

Коли архієрей переїзджав в другу епархію, він віз за собою і своїх земляків-учителів [3]).

І українці запосіли всі школи по Росії в самих ріжних кутках її [4]), запосіли навіть московський кадетський корпус [5]).

---

[1]) „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ“ 1907 р. кн. 3 с. 297, 299.

[2]) Полное Собраніе Законовъ Росс. Имп. т. X № 7734 ст. 705—706 —*Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 294—297.

[3]) *Н. Петровъ*, Акты, т. IV ст. VI.

[4]) Ibidem, ст. 149; т. I ст. 138 sq.

[5]) Ibidem, т. II, ст. 91, 104.

Р. 1786 були засновані по всій Росії народні школи і вчителями до їх взяли силу студентів із Київа [1]); тоді навіть на якийсь час Київська Академія стала неначе б головною учительською семінаріею і постачала учителів на всю Росію [2]).

Октября 30 р. 1786-го височайше наказувалось Синодові: „Какъ для снабженія остальныхъ шестнадцати губерній потребнымъ числомъ учителей къ открытію въ нихъ народныхъ училищъ и сверхъ того для посылки въ Англію ради обученія разнымъ полезнымъ знаніямъ потребно сто человѣкъ, то и желаемъ, чтобъ снеслися съ преосвященнымъ митрополитомъ Кіевскимъ и съ протчими архіереями о присылкѣ въ Комиссію народныхъ училищъ изъ Кіевской Духовной Академіи 30, изъ Черниговской и Переяславской семинарій по 15, да изъ прочихъ ближнихъ епархій 40 человѣкъ“ [3]).

Голова „Комиссіи объ учрежденіи народныхъ училищъ“ гр. Петро Завадовський завше просив учителів з Київа. Так, 4 окт. 1789 р. він пише Київському митрополіті: „Нѣтъ ли еще охотниковъ, которые бы учительскому званію опредѣлить себя пожелали. Если таковыхъ человѣкъ 15 отыщется, то Ваше Преосвященство много меня и училища здѣшнія одолжите, когда ихъ ко мнѣ сюда отпустите“ [4]).

Митрополіта Самуїл Мислављский з охотою послав 15 учителів. Завадовський 4 ноября подякував митрополіті і

---

[1]) Ibidem, т. V ст. 167 sq., з рр. 1786—1794.

[2]) Ibidem, ст. XXV; т. V ст. 1.

[3]) Рукоп. Церк.-археол. Музея, Муз. 725, № 49 л. I—2; Див. „Полное Собраніе Законовъ Росс. Имп.“ т. XXII № 16500.

[4]) *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 175.

знову просить: „Буде бы я не боялся обременить вашу усердную преклонность, то еще бы просилъ къ числу 15 человѣкъ прибавить 10“ [1]). Вволив митрополіта й це прохання: „обязательство тѣмъ усерднѣе и ревностнѣе исполняю,— писав він—чѣмъ болѣе нахожу опытовъ, удостовѣряющихъ меня о пользѣ таковаго предпріятія“ [2]). Р. 1790 февр. 28 Завадовський писав: „сего февраля 14-го дня явилися у меня отправленные Вашимъ Преосвященствомъ 25 человѣкъ; уже начали ученіе свое, и я по всему самыхъ лучшихъ успѣховъ ожидать отъ нихъ смѣю“ [3]).

І таке листування тяглося невпинно і українці їздили на учительські посади по всій Росії.

Наведу ще одного листа голови „Комиссіи объ учрежденіи народныхъ училищъ“ гр. Петра Завадовського; ось що він пише Київському митрополіті 4 окт. 1789 року про учителів-українців: „Между всѣми присланными къ должностямъ учительскимъ въ Коммиссію объ учрежденіи училищъ въ разныя времена и изъ разныхъ духовныхъ семинарій людьми наилучшими, способнѣйшими, а паче благонравнѣйшими оказывались всегда обучавшіеся въ Кіевской Духовной Академіи. По чему предпочтительно прочимъ и разпредѣлены къ мѣстамъ. Отправляя настоящія свои должности съ прилѣжаніемъ, искусствомъ и благоповеденіемъ, споспѣшествуютъ они не мало народному къ симъ училищамъ довѣрію, а потому и размноженію самихъ училищъ“ [4]).

---

[1]) Ibidem, ст. 179.
[2]) Ibidem, ст. 179—180.
[3]) Ibidem, ст. 182.
[4]) Ibidem, ст. 175. Ркп. Церк.-арх. Муз. 725 № 66 л. 1.

Так українці працювали по школахъ всеї Росії.

Та й не тільки в самій Росії українці заклали школу,— вони їздили учителями майже по всіх слав'янських землях: вони закладали школи в Сербії та Болгарії. Так, р. 1733 ціла партія студентів з Київа їздила в Сербію, закладала там школи і навчала в їх. Через рік митрополіта Сербський писав про цих вчителів-українців, що вони „въ наученіи искусни, нравію доброжительни, и въ наставленіи учениковъ прилежни, тщаливи и охотни“ [1]).

Я мушу тут згадати славного вкраїнця Юрка Гуця (Венелін, 1802—1839), родом з Карпат. Він зацікавився болгарами і все життя своє оддав цьому народові. Це Гуць написав першу історію болгарам („О древнихъ и новыхъ болгарахъ“ р. 1829), це він воскресив болгарський народ, це він одродив національність їхню, що потроху гинула і забувала сама себе... Гуць став болгарським патріотою і вдячна Болгарія збудувала монумента цьому славному українцеві.

На Україні по братських школах був такий звичай, аби вчителі видавали школярам „записки“ і з плином часу з цих записок і повстали перші підручні шкільні книжки. На Вкраїні шкільні книжки були по всіх науках, і ці підручники вчителі-українці понесли з собою й на Москву, де по їх і навчалися через увесь XVIII вік, а то й далі.

Я вже раніше казав, що по Москві ходили наші граматики, букварі, підручник по історії і т. и. Перший московський букварь 1634 р. хоч і мав в заголовку: „труды и тщаніемъ многогрѣшнаго Василія Ѳедорова сына Бурцова и

---

[1]) Ibidem, т. I. ч. I ст. 235.

прочихъ сработниковъ", проте це був простісінький передрук коротенького нашого букваря, що вийшов у Вильні р. 1621 [1]). Московські граматики 1648 та 1721 р.—дослівний передрук нашої граматики Смотрицькаго 1619 р.

Вчителями закону Божого по всіх кращих школах в Росії були більше українці, та й підручними книжками закону Божого за ввесь XVIII вік були тільки ті, що їх склали самі українці,—це катехизис Феофана Прокоповича та Петра Могили [2]).

XIX.

Здавна українці вславились, як гарні *знавці чужих мов*, і ми їх рано стрічаємо на Москві на службі товмачами та в посольськім приказі, де вони перекладали з чужих мов на московську, або з московської на инші мови,—німецьку, латинську, польску [3]). В XVII віці це було звичайною річчю, такою ж звичайною річчю лишилось воно і в XVIII віці.

На службі в Колегії закордонних справ було більше українців; та і взагалі, „искусного и вѣрного латынскихъ и польскихъ писемъ переводчика" послам за кордон беруть завше з українців [4]). І навіть р. 1795 для приказної служби в Росії виписують студентів із Київа [5]).

---

[1]) *А. Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 141.

[2]) *А. Ежовъ*, По какимъ книгамъ обучались у насъ Закону Божію въ XVIII столѣтіи, и чему обучались, „Странникъ" за 1896 р. т. I, с. 607.—Див. ще „Извѣстія отд. р. яз. и сл. Ак. Н." 1907 р. кн. 6 ст. 297, 298; *Н. Петровъ*, Очерки, ст. 22.

[3]) *И. Шляпкинъ*, Св. Д. Ростовскій, ст. 95.

[4]) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 229, р. 1737.

[5]) Ibidem, т. V ст. 488—505.

Українці рано пішли до *місіонерської служби*, рано понесли віру Христову до поганців. Багато праці поклали ще в XVIII віці наші місіонери в Сібіру, серед калмиків, камчадалів і т. и.; тут себе вславили наші Федор Лещинський, Інокентій Кульчицький, Арсеній Мацієвич та инші [1]). А коли треба було порішити питання, як найкраще вивчити калмикам віри Христової, то це питання передають р. 1742-го нашим київським вченим [2]).

На службу до *закордонних місій* при дворах та посольствах завше кликали українців, і вони служили в Голандії, Лондоні, Константинополі, Венгрії, Варшаві, Пекині, Відні, Аугсбурзі, Берліні, Дрездені, Лейпцізі, Парижі, Стокгольмі і по инших місцях. В актах Київської Академії дуже часто подибуємо, як кличуть студентів на ці служби,—то їх кличуть „для опредѣленія и посылки въ Китайское государство въ столичный градъ Пекинъ“ [3]), то кличуть до Константинополя тих, що можуть навчатись турецької мови [4]), то їх назначали капеланами при російській місії в Токаї в Венгрії [5]) і т. д. [6]).

Коли була заснована в Петрограді медико-хирургічна Академія, то для неї завше нехватало учнів і їх завше набірали серед українців,—з студентів Київської Академії [7]).

---

[1]) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. II ст. 313.

[2]) Архив Київської Дух. Консисторії, Указная Книга за 1742 р. № 77. *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 297.

[3]) *Н. Петровъ*, Акты, т. I ч. I ст. 269.

[4]) Ibidem, т. IV ст. 234, p. 1777.

[5]) Ibidem, ст. 185, p. 1775.

[6]) Див. ще т. I ч. II ст. 312; т. V ст. 88, 542—556.

[7]) *Н. Петровъ*, Акты, т. IV ст. 236 sq.

Часто забірали наших студентів і до казьонних госпиталів та аптек, аби навчати їх медико-хирургії та фармації.

„Понеже желателно — наказував р. 1754 найсв. Синод Київському митрополіті—чтобъ изъ самыхъ природныхъ россійскихъ достойныхъ людей въ медико-герургіи и фармаціи воспитать въ тѣхъ искуствахъ, произвесть въ лѣкари и аптекари, для употребленія въ высоко-славной Ея Имп. Вел. службѣ, а понеже не безъизвѣстно, что въ учрежденныхъ семинаріяхъ въ Кіевѣ, въ Харковѣ, въ Черниговѣ и въ Переясловѣ изъ малороссійскихъ людей имѣются самоохотно къ наукамъ прилежающія, приказали: дабы самоохотно желающія изъ семинарей студенты къ вышеозначенному обученію надлежащимъ порядкомъ отпусканы были безъ задержанія“...

Аби заохотити студентів, в наказі вилічувались всі ті роскоші; що їх вони заживуть, коли підуть в ці школи: вони „въ наилутчее себя состояніе привесть могутъ, и въ офицерскіе ранги... содержатся на казенномъ коштѣ, жалованья производится по два рубли на мѣсяцъ, и сверхъ того свободная квартера, дрова и свѣчи и доволная пища дается имъ, и для услуженія опредѣляется слуга“ [1])...

Такі накази посилали в Київ дуже часто ввесь XVIII вік.

Катехизис віри на Москві впорядкували українці; про катехизис українця Лавріна Зизанія, що той приніс його на Москву, митрополіта Макарій каже: „катихизисъ, и притомъ въ такомъ обширномъ видѣ, въ первый разъ появлялся въ русской церкви и былъ напечатанъ; но кажется, въ Мо-

---

[1]) Ibidem, т. II с. 107—110, р. 1754.

сквѣ не понимали тогда достаточно высокаго руководственнаго значенія этой книги“ [1]).

Найкращі твори проти росколу написали теж українці,— згадаймо хоча б „Жезлъ Правленія“ 1665 р. Семена Полоцького або „Розыскъ о брынской вѣрѣ“ 1709 р. Димитрія Ростовського [2]).

В московських церковних книжках була сила помилок— і ці книжки перевіряли більше українці: це діло вони часто робили ще в XVII віці, до чого закликали їх і патріархи і царі; книжки правили й по українських зразках [3]).

А коли царица Лисавета роспочала нову Біблію, бажаючи видати її без помилок, то справа ця довго не лагодилась, аж поки р. 1747-го не закликали українців, київських професорів Варлаама Лащевського та Гедеона Сломинського. Про це найсв. Синод 22 янв. 1747 р. наказував Київському митрополиті: „По Єя Императорскаго Величества указу велѣно: для нѣкоего нужнѣйшаго церковнаго дѣла, кое производится по имяннымъ Ея Имп. Вел. указомъ, Кіевской Академіи изъ учителей—Богословіи іеромонаха Варлаама Лащевскаго, философіи же іеромонаха Гедеона Сломѣнскаго, давъ имъ на подъемъ и на подводы и путевое содержаніе, что по указомъ надлежитъ, выслать в Санкт-Петербурхъ немедленно, безъ всякихъ отмѣнъ и отрицаній“...

Довго одмовлялися Лащевський та Сломинський од цього великого діла, аж поки не було наказано „выслать ихъ въ С. Петербургъ безъ всякихъ отмѣнъ и отлагательствъ

---

[1]) *Макарій,* Исторія русской церкви, XI ст. 47—59.
[2]) *А. Архангельскій,* Изъ лекцій, ст. 45.
[3]) *И. Шляпкинъ,* Св. Д. Ростовскій, ст. 125.

въ самой скорости и неотмѣнно". І вони поїхали на північ, впорядкували там Біблію і надрукували її р. 1751 [1]). І вже з цеї Біблії, виправленої українцями, друкують книжки св. Письма без зміни ось і тепер. Тому-то і в теперешній слав'янській Біблії можна здибати старі українські форми або старий український наголос (акцент)...

XX.

Коли на Москві починалася нова літературна мова, то над цею московською літературною мовою багато попрацювали наші ж українці—вони дали кращі зразки її, вони оставили на Москві свою вимову, вони принесли в російську мову силу чужоземних слів, які там лишилися й до нашого часу [2])...

Вплив українців на початкову літературну мову московську був постільки помітним, що одбився навіть на перших московських письменниках [3]), скажемо, у Сумарокова під цим впливом можна знайти і стару українську лексику і навіть стару українську сиктактику.

В вимові московській українці лишили помітний слід; скажемо, перед твердою шелестовою (согласною) звук *е* під наголосом в московській мові завше переходить в *ё*: твёрдый, лёгкій. Українська мова не знає цього закону, як не знає

---

[1]) *Н. Петровъ,* Акты, т. I ч. I ст. 366, 368—370.

[2]) *И. И. Огіенко,* Объ иностранныхъ словахъ, вошедшихъ въ русскій языкъ при Петрѣ Великомъ; „Русск. Фил. Вѣстн." за 1911 р. кн. 3—4.

[3]) Див. *П. Житецькій,* Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII вѣкѣ, „Извѣстія Отд. р. яз. и слов. Акад. Наукъ" 1903 р. кн. 2.

його і давня слав'янська мова; і от ми бачимо, що на Москві під українським впливом, піддержаним церковно-слав'янською м вою, викидають з ужитку літературної мови звук *ё*,—і це ми помічаємо навіть в творах Пушкина, де знаходимо в рифмах: побѣжденъ—Лафонтенъ, принужденно—премѣнно, просвѣщенный—священный [1]).

Свою вимову звука *г* українці поширили в Москві, і це гекання довго чутно було в літературній вимові і за XVIII вік, і на початку XIX віку [2]).

Так, навіть А. Сумароков в своїй статті: „Наставленіе ученикамъ" писав, що *г* вимовляється як латинське *g* тільки „въ простонародныхъ словахъ" [3]).

Він же скаржився, що українці ніби псують на Москві російську вимову. Він писав: „*лѣти* вмѣсто *лѣта* г. Ломоносовъ утвердилъ; а не ввелъ самъ собою, ибо Малороссіяня то ввели: а по тому, что всѣ школы ими были наполнены; такъ сіе провинціяльное произношеніе и вкоренилося, яко *вси ды, теби, мыя* и протчія Малороссійскія испорченныя выговоры; а особливо пѣвчія многое преобразили... Малороссіянцы вмѣсто *Тебѣ Гдсподи—Теби Госпо́ды* и вмѣсто *Гдсподи помилуй* поютъ иногда *Госпо́ды помылу́й* и такъ даляе... Но естьли намъ писать по выговору Малороссійскому, такъ должны мы вмѣсто *лѣта* говорить *лита* а вмѣсто *только*

---

[1]) *Е. Ѳ Будде*, Очеркъ исторіи современнаго литературнаго русскаго языка, Спб. 1908 р., ст. 15.

[2]) Ibidem, ст. 37; Див. ще ст. 9, 25. Див. ще *А. Шахматовъ*, Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Спб. 1913 р. ст. 59—63.

[3]) Сочиненія, часть X, ст. 52. М. 1782 р.

тилько и протч., или вмѣсто *однако—однакъ* и протч., изъ чево многое уже и воспріято“ [1])...

Вимову genetiv'a *ея* (замість её) занесли в Москву українці [2]), і ця вимова лишилася скрізь по школах Росії навіть і тепер. Взагалі, українці занесли в Росію свій звичай читання,—читати тільки так, як написано.

Про український вплив на московську мову ще з давніх віків акад. А. Шахматов пише: „Церковнославянскій языкъ былъ перенесенъ (з Болгарії) в Россіи прежде всего на малорусскую почву, въ Кіевъ. Правда, Новгородъ крестился одновременно съ Кіевомъ, но онъ въ умственномъ, литературномъ отношеніи находился въ прямой зависимости отъ Кіева и долгое время не имѣлъ въ этомъ отношеніи самостоятельнаго значенія“. В Київі за старі віки утворилась своя школа; „усваивая себѣ церковнославянское произношеніе, новгородское духовенство подражало при этомъ Кіевскому“ [3]). В другому місці той же акад. А. Шахматов пише: „Родина нашего великорусскаго литературнаго языка—Болгарія. Но образовался онъ въ Кіевѣ, гдѣ испыталъ впервые благотворное вліяніе народной среды. Окончательно развился онъ въ Москвѣ“... [4]).

Скрізь по церквах пішла наша вимова,—наш наголос, наше *г*, навіть наше *і* замість *ѣ*; по церквах це було й за старі віки, а в XVIII віці зробилося річчю звичайною; а г

---

[1]) О правописаніи, Сочиненія, ч. X. М. 1782 р, ст. 26—27.

[2]) *Е. Будде,* Ibidem, ст. 28.

[3]) Очеркъ современнаго русскаго литературнаго языка, Спб. 1913, ст. 59—60.

[4]) Украинскій народъ, т. II. ст. 704.

придворних церквах наша вимова була заведена навіть офіціяльно [1])...

І наша українська вимова ще з найдавніших віків пішла по Росії і крепко почувалася сливе що й до половини XIX-го віку, чулась наша вимова не тільки в церкві, але й в мові московської інтелігенції.

Я вже раніше росказував [2]), що українці занесли на Москву свої співи і наше церковне співання скрізь було перейнято на Москві і там воно лишилось аж до нашого часу. А в XVIII віці, за цариці Катерини наші ж українці заснували і саме національне російське співання, куди вони поклали всю свою душу, викохану на українськім ґрунті. Це були славні композитори-українці: *Дмитро Бортнянський* (1751—1825), родом з Глухова, що попав до Петрограду звичайним співаком, але його там зразу примітили і послали вчитись за кордон, і *Максим Березовський* (1745—1777), з Глухова, земляк Бортнянського, що вважається найпершім російським церковним композитором; обидва вони вчилися в Італії. Згадаю тут ще *Артема Веделя* († 1806 р), теслярського сина з Київа; вчився в Київській Академії, і потім дуже вславився як духовний композитор; до своїх церковних кантат він переніс багато з нашіву вкраїнських пісень. Він довго працював у Москві, а потом вернувся додому. За якісь, політічні справи, з наказу Київського губернатора Веделя схопили і засадили в „Смирительный домъ", де горемика й помер; похований він в Київі, в Кирилівськім монастирі.

---

[1]) Див. *Тимковскій*, Мое опредѣленіе на службу, „Москвитянинъ" 1852 р. ч. 20.

[2]) Див. вище гл. II, ст. 6—8.

І в який би бік життя московського ми не глянули, скрізь в XVII та XVIII віці побачимо вкраїнців. Їх так часто кликали до Росії, що р. 1745-го встановили навіть для тих, кого викликали, постійну таксу прогонних од Київа.

Синод писав про це Київському митрополіті: „Понеже высыланнымъ въ прошедшихъ годѣхъ изъ Кіева, Чернигова, Бѣлагорода и изъ Переяславля іеромонахомъ и протчимъ духовнымъ персонамъ ко опредѣленію въ различныя въ Москвѣ и въ Санктпетербургѣ послушанія на подъемъ и путевое ихъ содержаніе и на наемъ подводъ давано бывало денегъ не по равному числу, того ради отнынѣ уравненія ради приказали чинить по сему: которые когда изъ монашествующихъ позвани будутъ въ Москву или въ Санктпетербургъ какова либо ради знатнаго послушанія, напримѣръ въ Московскую Греко-Латинскую Академію въ проповѣдники или учители, въ Троицкую же Сергіеву Лавру въ соборные, или въ намѣстника, келаря и казначея, а въ Александровскій монастырь въ намѣстника жъ или экономa и казначея, тѣмъ на подъемъ и путевое содержаніе и на подводы давать“... І була встановлена на це раз на завше постійна такса: до Москви за 890 верстов „зимнимъ путемъ по 20 рублевъ, лѣтомъ для коляски по 28 рублевъ“, до Петрограду за 1624 верстві взімку 36 карб. 50 к., літом 44 крб. 50 коп. [1])

І вкраїнці невпинно їздили в Москву і потроху переносили туди свою культуру. Вони доклали сил своїх на всім збудуванні нового московського життя: вони заклали там науку, вони повели літературу, вони утворили школу...

---

[1]) *Н. И. Петровъ*, Акты, т. I ч. I. ст. 346.

Самий навіть Петроград будували вкраїнці, як будували вони і північні канали...

Про український вплив на Москві ось що пише проф. П. А. Безсонов: „Пришельцы (малороссы) заняли здѣсь (въ Великороссіи) самыя видныя и вліятельныя мѣста, отъ іерарховъ до управленій консисторій, ими устроенныхъ, отъ воспитателей семьи царской до настоятелей монастырскихъ, до ректоровъ, префектовъ и учителей ими же проектированныхъ школъ, до кабинетныхъ и типографскихъ ученыхъ, дѣлопроизводителей, дьяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформѣ, по крайности неотразимому вліянію: богословское ученіе, исправленіе священнаго и богослужебнаго текста, печатаніе, дѣла раскола, церковная администрація. проповѣдь, храмовое, общественное и домашнее пѣніе, ноты, внѣшность архіерейскихъ домовъ, образъ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда служителей, напр. пѣвчихъ, видъ и составъ школъ, предметы и способы ученія, содержаніе библіотекъ, правописаніе, выговоръ рѣчи устной и въ чтеніи (церковное мягкое г вмѣсто твердаго), общественныя игры и зрѣлища и т. д. и т. д.“ [1])... Коли сюди добавимо, що вкраїнці були приходськими, придворними, військовими та закордонними священниками, працювали місіонерами, законовчителями світських шкіл, екзаминаторами, перекладачами, иконописцями, граверами, —то це буде охоплювати ту велику культурну роботу, що її вели в Росії українці...

Така була наша культура за давніх віків, такою вона дойшла і до XIX століття.

Література. Про вплив України на Москву кращі праці ось таки. *П. Пекарскій,* Представители Кіевской учености въ поло-

---

[1]) *Проф. П. А. Безсоновъ,* Бѣлорусскія пѣсни, предисл. ст. VI, 1871 р.

винѣ XVII ст. „Отеч. Зап.“ 1862 р. кн. 2, 3 і 4.—*Ив. Образцовъ* Кіевскіе ученые въ Великороссіи, „Эпоха“ 1865 р. кн. 1. Проти українців.—*С. Любимовъ* Борьба между представителями великорусскаго и малорусскаго направленія въ Великороссіи въ концѣ 17 и нач. 18 в. „Ж. М. Н. П.“ 1875 кн. 8 і 9.—*Архангельскій.* Ворьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе южной Руси къ концу XVI в. „Кіев. Стар“ 1886 р. кн 5—6.—*Його ж.* Изъ лекцій по исторіи русской литературы. Казань, 1913 р., особливо гл. II.—*В Эйнгорнъ.* Книги литовской и Львовской печати въ Москвѣ, „Книговѣдѣніе“ 1894 р. кн. 9—10.—*Його ж.* О сношеніяхъ малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича, „Чтенія въ Моск. Общ. исторіи и древн.“ 1893—94.—*Пекарскій П.* Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, I т. Спб. 1862.—*К. Харламповичъ.* Малороссійское вліяніе на Великорусскую церковную жизнь, т. I. Казань, 1914 р.; на жаль, з цеї коштовної праці я не міг скористувати для своеї роботи.—*Архангельскій.* Очерки изъ исторіи западно-русской литературы XVI—XVII вѣка. М. 1888 р.—*А. Пыпинъ.* Исторія русской литературы, т. II гл. 8—9, т. III гл 4, 6 і 8.—*И. Шляпкинъ.* Св. Димитрій Ростовскій и его время Спб. 1891 р. гл. 2, 3 и 4.—*Н. Ѳ Сумцовъ,* О вліяніи малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. „Кіев. Стар“ 189[illegible] р. кн 12.—*Мочульскій,* Отношеніе ю-р схоластики XVII в. къ ложноклассицизму 18 в. „Ж. М. Н. П.“ 1904 р. кн. 8. Див. ще літературу вище на ст. 44—46, 48, 49, 53, 56—57.

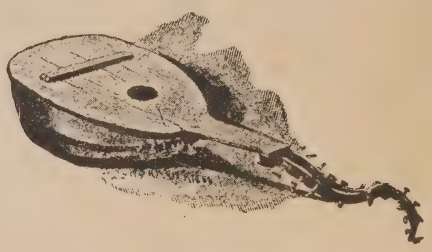

III. Українська культура XIX-го віку.

XXI.

Переходжу тепер до української культури XIX-го віку. Тут мова моя буде короткою, бо культура ця всім добре відома, та й про неї легше довідатись по одповідних книжках.

З самого кінця XVIII-го віку та з початку XIX-го, коли скрізь по слав'янських землях прокотився рух національного одродження, цей рух захопив і Вкраїну, вже тоді добре роз'їджену державною нівеліровкою та русифікацією. Стара Україна прокинулась і одразу ж твердо стала на міцний народній грунт.

За XIX вік *література* наша зросла, одразу перейшла на щиру народню українську мову і стала врівень з великими світовими літературами. Літературна нива наша знає сотні призвіщ, і серед їх знаходимо силу поважних, як от: Котляревський, Гулак-Артемовський, Кухаренко, Квітка-Основ'яненко, Гребінка, Стороженко, Куліш, Тарас Шевченко Марко-Вовчок, Нечуй-Левицький, Мирний, Глібов,

Руданський, Старицький, Свідницький, Коцюбинський і сила-силенна инших.

Сюди ж треба додати славних письменників зза кордону, з Галичини, як от: Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький, Іван Франко, Федькович, Стефаник, Бордуляк і теж ще силу силенну.

Маркіян Шашкевич (1811 – 1843), письменник галичанський; він перший почав писати в Галичині гарною народньою українською мовою.

Наша література зразу стала на певний народній ґрунт, одразу виявила себе великою демократичністю. От чому на літературу нашу одразу ж звернули увагу навіть в Європі; твори Шевченкові перекладено майже на всі великі світові мови, як перекладено їх і на всі слав'янські мови; ці переклади на світові мови почалися ще з 50-х років минулого століття, коли було перекладено на французську та німецьку мови твори Квітки-Основ'яненка та Марка-Вовчка, і переклади ці не припиняються аж до нашого часу [1]).

[1]) Див. *Т-ый*, Т. Г. Шевченко въ отзывахъ о немъ иностранной литературы, Одесса, 1879 р.—*Зіньківський*, Шевченко

Багато нашої літератури перекладено на російську мову; згадаймо хоча б, що твори Квітки-Основ'яненка перекладали Погодин, Даль, А. Н. Островський, а твори Марка-Вовчка перекладав сам Тургенів.

Грицько Квітка-Основ'яненко (1778—1843), батько української повісти.

Кращі твори світової літератури тепер майже всі перекладено на вкраїнську мову, і переклади ці зроблено з усіх мов, з усіх часів. Переклади ці почались дуже давно і йшли до того часу, поки їх не заборонили нам,—Гребінка ще р. 1836 переклав на нашу мову „Полтаву" Пушкина (1828 р.),—в недовгім часі, як вона з'явилась у світ. В старі часи на українську мову переклали: Мазюкевич та Огієвський — байки

в світлі европейської критики, „Писання" т. II, Львів, 1896 р.— Див. ще *С. Ефремовъ,* Исторія укр. письменства, ст. 273. Про перші переклади див. у *М. Комарова,* Показчик нової Української літератури, К. 1883 р.

Олександер Афанасьев-Чужбинський (1817—1875), укр. поет.

Євген Гребінка (1812—1848), український поет-лірик та байкар.

Володимир Александров. (1825—1893), укр. поет.

Леонид Глібов (1827—1893), славний український байкар.

Яків Щоголів (1824—1898), укр. поет.

Олекса Стороженко (1805—1874) видатний український письменник.

Володимир Самійленко (род. 1864 р.), український поет-сатирик.

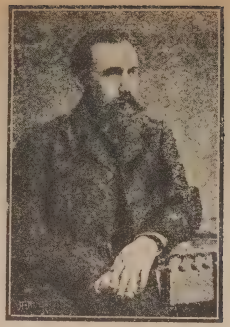

Борис Дмитрович Грінче́нко (1863 — 1910), видатний український письменник.

Олександер Кониський (1836—1900), славний укр. письменник.

Михайло Коцюбинський (1864—1913), видатний укр. письменник, художник—психолог.

Михайло Старицький (1840—190), славний український поет і драматург.

Іван Левицький - Нечуй (род. 1838 р.), славний укр. повістяр, батько укр. роману й повісти.

Крилова р. 1853, Куліш перекладав Шекспира, Білик р. 1873 переклав „Записки Охотника“ Тургенева, Руданський переклав р. 1872—1876 „Іліаду“ Гомера, А. Потебня перекладав „Одисею“ Гомерову [1]), Максимович переклав наш давній твір „Слово о Полку Игоревѣ“, Ніщинський р. 1883 переклав „Антигону“ Софоклову, О. Пчілка перекладала р. 1881 з Гоголя, і т. д., і т. д., — все краще з світової літератури вже перекладено на нашу мову [2]).

Петро Ніщинський (1832—1896), перекладав класичні твори на укр. мову.

В XIX віці теж не забували духовної потреби нашого народу, — і священники Бабченко, Гречулевич та Опатович визволенному з кріпацтва народові дали багато книжок казань та оповідань з святого письма. Згадаю ще, що Куліш, Полюй, Лободовський та Морачевський дали нам дуже гарні переклади св. письма на щиро-народню українську мову [3]).

---

[1]) Див. *М. Сумцов,* Філологічна вага перекладу Потебні „Одисеї“, „Записки“, Київ, т. VI, 1909 р.

[2]) Про ці переклади див *М. Комарова,* Показчик.

[3]) Про нову укр. *літературу* дивись: *Пыпинъ и Спасовичъ,* Исторія славянскихъ литературъ, 1879 р., т. I.—*Н. И. Петровъ,* Очерки исторіи украинской литературы XIX ст., К. 1884 р. 457 ст.—*Дашкевичъ,* Отзывъ о сочиненіи г. Петрова, „Отчетъ о 29 присужденіи Уваровскихъ премій, Спб. 1888 р., дуже цінна праця.—*Ом. Огоновський.* Исторія литературы рускои, ч. I—IV, 6 томів, Львів, 1887 — 1894 р., друкувалась в „Зорі“ в 1886 р.; ч. I: XI — XVIII в.; ч. 2: поезія XIX в. (2 томи), ч. 3: белетристика XIX в. (2 томи), ч. IV: історія укр. етнографії. — *Ів. Франко,* Южно-русская литература, в 81 т. „Энциклоп. словаря“ Брокгауза і Ефрона.—*Ол Грушевський,* Сучасне укр. письменство в його

XXII.

Народня література наша по праву бере перше місце серед світової літератури. Творча продукція народу нашого дуже велика,—він утворив силу пісень, казок, переказів, оповідань, легенд, прислів'їв, загадок і т. и. Наукове дослідження нашої народньої літератури стоїть дуже високо серед світового фольклору і ми маємо тут силу поважних праць.

Славна українська письменниця Марко-Вовчок (Марія Марковичка, 1834—1907); твори її щиро народні і змістом і мовою.

В межах сільського життя народня українська поезія тягнеться безкраєю червоною ниткою од колиски до могили. В цю поезію входять всі кращі надії народа, його сподівання й побажання, тихі кохання молоді, бойові поклики воїовників, тихомовні співи матері над колискою, гучне та бучне весілля, безнадійний плач

типових представниках, „Літ.-Наук. Вістн." 1907—1908 р. — *Б. Лепкий,* Начерк історії укр. літератури, Коломия, 1909 і далі.— *Ів. Франко,* Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910. — *О. Барвінський,* Огляд історії українсько-руської літератури (шкільний підручникъ), Львів, 1910 р.—*С. Єфремов,* Історія укр. письменства, К. 1917 р., вид. 3, з одмінами.

сироти чи вдови, стогін зруйнованої п'яницею семні, журливі старечі пісні, віршування школярів, казки та загадки на вечерницях, страшні оповідання або весела сміховина,—все це велика скарбниця, віками утворена народом нашим, і давно вже всім світом признана за найкращу [1]).

---

[1]) Див. про це *Проф. Н. Сумцов,* Вага і краса української народньої поезії, Харьків, 1910.—*Його ж,* Діячі українського фольклору, Харьків, 1910, з XIX т. „Сборн. Харьк. Ист.-фил. Общества", тут перелічено все, що написано в нас про український фольклор.—*А. Пыпинъ,* Исторія русской этнографіи, т. III: Этнографія малорусская, Спб. 1893.—*Б. Гринченко,* Литература украинскаго фольклора (1777—1900), опытъ библіографическаго указателя.

До нашого часу вже досить багато записано од народа всяких оповідань, приказок, казок, пісень, апокрифів та легенд. Згадаю тут такі найкращі до вивчення мови праці: *Антонович і Драгоманов:* „Историческія пѣсни малорусскаго народа", Київ, 2 томи, 1874—1875 р.; *Я. Головацький:* „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси", 4 части, Москва, 1877—1879 р.; *П. Куліш:* „Записки о Южной Руси", 2 томи, Спб. 1856—1857 р.; *Пл. Лукашевич:* „Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни", Спб. 1836 р.; *М. Максимович:* „Украинскія народныя пѣсни", 3 кн., Москва, 1827, 1834—1849 р.; *А. Метлинський:* „Народныя южно-русскія пѣсни", Київ, 1854 р.; *П. Чубинський:* „Труды этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край", 7 томів, Спб. 1872—1878 р.; *И. Рудченко:* „Чумацкія народныя пѣсни" К. 1874 р.; *його ж:* „Народныя южно-русскія сказки", 2 вип. 1869—1870 р.; *М. Номис* (Симонов): Укрїнські приказки, прислівья і таке инше", Спб. 1864 р.; *Б. Гринченко:* „Этнографическіе матеріалы", 3 томи, Чернігів, 1895—1899 р.; *його ж:* „Изъ устъ народа", Черн. 1900 р.; Львівське Наукове Товариство ім. Шевченка видає „Етнографічний Збірник", вийшло 34 томи.

Українські письменники в Галичині.

Проф. Іван Франко (1856 — 1915), славний український вчений і поет.

Василь Стефаник (род. 1871 р.), видатний український мінятюрист.

Богдан Лепкий (род. 1872 р.).

Осип Маковей (род. 1867 р.).

Проф. Василь Щурат (род. 1872 р.), письменник та вчений.

Українські письменники з Буковини.

Данило Млака (Сидор Воробкевич).

Осип Федькович (1814—1888), видатний поет.

Наша драматична література, що завше і в давніші віки була у нас поважною, набула собі великої ваги. Тут ми маємо твори Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Грінченка і силу инших. І не дивлючись на всякі заборони і погроми, театр український придбав собі почесне місце серед театрів Європи, маючи такі славні призвіща, як от Кропивницький, Саксаганський, Карпенко-Карий, Садовський, Заньковецька [1]).

Багато земляків наших одірвались од рідного ґрунту і перейшли на ґрунт московський. Але й там вони виявили талановитість чашу, вславили себе і свою Україну. Згадаймо хоча б наших Рубана, Максимовича-Амбодика, Козицького, Сохацького, Капниста, Богдановича,

---

[1]) Про український театр XIX в. див. *Spectator,* З російської України, „Літ.-Наук. Вісник“ 1899, II.—Корифеи украинской сцены, К. 1901.—*Гн. Хоткевич,* Сумний стан теперішнього українського театру, „Літ. — Наук. Вісн.“ 1900, II.—*Старицька-Черняхівська Л.,* Двадцять пьять років українського театру; спогади та думки; К. 1908 р. 118 ст. з „України“ за 1907 р. кн. 10—12.

Бантиш-Каменського Наріжного, Гнідича, Гоголя, Короленку, філософів Д. Велланського та П. Юркевича і силу инших.

XXIII.

Я раніше вилічував вам славних наукових дослідників за віки XVI, XVII та XVIII; згадаю ще, що за вік XVIII Україна дала багато наукових сил, що працювали навіть за кордоном на заході, а коли в Москві заснований був перший в Росії Університет, то професорами там було багато українців. Так, в XVIII віці відомі: Огієвський, син ніжинського сотника, з р. 1783 доктор Геттингенського Університету; Квятковський, з р. 1784 доктор Кенигсбергського університету; Тихорський, з р. 1765 доктор Лейденського університету [1]). Професорами в Московськім Університеті в XVIII віці були: Аршеневський, з р. 1788; Папкевич, з р. 1791 професор математики; Антонський-Прокопович, професор природознавства, Сохацький—проф. философії, Базилевич—проф. патології, Андрієвський—проф. „скотоврачебной науки“, і т. д. і т. д. [2]).

В Академії Наук ще з початку її було багато українців-академіків, як от Козицький, Мотонис і багато инших.

За XIX вік український народ дав велику низку славних дослідників наукових. І зараз українська наука може сміло ставати поруч з західною наукою.

Я тут тільки нагадаю славні призвіща українських професорів: В. Антонович, Д. Багалій; Балудянський (перший

---

[1]) Див. про них *Н. Петровъ*, Акты, т IV ст. 335—342.

[2]) Ibidem. Довгі списки українців, що вславили себе в Росії, див. при кожному томі, в кінці, Актів *Н. Петрова*.

Українські артисти.

Микола Тобилевич (Садовський, род 1856 р.), славний укр. артист.

Опанас Тобилевич (Саксаганський, род. 1859 р.), славний укр. артист-комік.

Іван Тобилевич (Карпенко-Карий, 1845—1907), укр. драматург і славний артист.

Ганна Затиркевич-Карпинська (род. 1856 р.), славна укр. артистка-комік.

Українські артисти.

Марія Адасовська — Заньковецька, славна українська артистка.

Марко Кропивницький (род. 1841 р.), славний український артист.

Л. Линицька, видатна українська артистка.

Д. Гайдамака, укр. артист.

ректор Петроградського університету), О. Бодянський, Ф. Вовк, Іван Горбачевський (ректор Пражського університету), М. Грушевський, Гулак-Артемовський (ректор Харьківського університету), Я. Головацький, Дашкевич, М. Драгоманов, А. Єфименко, П. Житецький, Зобков (проф. Загребського університету), Е. Калужняцький, А. Колесса, М. Костомаров, А. Кримський, Василь Кукольник та Іван Орлай—перші директорі Ніжинського лицею кн. Безбородько, І. Лучицький, м. Максимович (ректор Київського університету), Д. Мордовець, А. Метлинський, Ом. Огоновський, М. І. Петров, Д. Пильчиков, А. Потебня, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, М. Сумцов, І. Франко, П. Чубинський,—і велике число инших. Всі вони повели вперед рідну науку, придбали слави собі й Україні і більшість з їх добре відома навіть в Європі.

Ректор Харьківського університету Петро Гулак-Артемовський (1790 — 1866), перший за Котляревським видатний український письменник.

Українська преса не мала родючого ґрунту, бо нам її завше крепко забороняли. Але скільки здатний народ наш і в цій справі, ясно показує журнал наш „Основа“, що виходив ще в роки 1861 та 1862,—журнал цей стояв в рівні з великими „товстими“ журналали инших народів. Але „Основу“ нам хутко закрили і прийшлося переноситись за кордон, де й почали у Львові видавати журнал „Правда“ з 1867 року.

Мушу згадати тут славний журнал наш „Кіевская Старина“, що за 25 років свого життя (з 1882 р.) чесно

працював на полі наукового вивчення українського життя [1]).

А наша Академія—*„Українське Наукове Товариство імени Шевченка“* у Львові за 45 років свого існування (з р. 1873) придбало собі почесну славу і серед усіх слав'ян, і навіть в Європі. Поскільки можна було, воно згуртувало круг себе всі видатні наукові сили і розробило величезну наукову роботу,—воно видало більше 120 томів „Записок“ і більше сотні томів всяких инших видань [2]).

Не можу не згадати тут і тих славних приятелів наших, що багато попрацювали на нашому ґрунті і боронили нас в найпаганші часи,—це славні академики: И. И. Срезневський, А. Пипин, В. Перетць, Ф. Корш, А. Шахматов і инші.

XXIV.

Ще мушу зазначити, що українська культура завше одзначалась великою, справжньою демократичністю. Українці въ Москві за XVI—XVII—XVIII віки завше були сіячами ліберальних думок, завше були передовими людьми, за що доводилося їм не раз й перетерпіти, а то й покласти життя. Все життя українське, увесь роспорядок дому, увесь державний наш лад,—все це повсякчасно було демократичним. Стан прислуги у нашого старого панства ніколи не був пригнобленим,—вона завше була вільною і рівною всім.

---

[1]) Про нашу пресу див. *Б Грінченко,* Тяжким шляхом, про українську пресу, К. 1907 р.

[2]) Про його діяльність див. *В. Дорошенко,* Наукове Товариство імени Шевченка у Львові, 1914 р.

Нагадаю ще хоча б нашу Київську Академію, де вкупі з сином гетьманським сиділо мужиче дитя. Так, р. 1737 в цій Академії навчались: дітей козацької старшини 22, офицерських 1, ратушних чиновників 2, купецьких 6, простих козаків 84, міщан 66, ремесників 7, мужичих дітей 39... [1]). І ці

Вільна рада козацька (з старого малюнка XVIII віку).

мужичі діти часто з Академії їздили за кордон і в закордонних університетах кінчали свое виховання... Наша Академія того часу була всесословною і тильки з р. 1784,

---

[1]) *Н. П. Петровъ*, Акты, т. I, ч. II ст. VII.

коли духовенству було наказано приписатись до якогось сословія, [1]) ця Академія стає потроху духовною. В самій Академіи розпорядок був цілком демократичним, і ще навіть р. 1759-го вибірають „вольными голосами кандидатовъ на должности учителей“ [2]), — виборне начало в Академії скасував тільки митрополіта Гавріїл Кременецький 1770—1783).

Всі міста на Вкраїні за старі часи мали повне самоврядування: всі урядовці, всі чиновники були виборними, вибірались з самих горожан і завше одповідали тій громаді, що їх поставила.

Іван Котляревський (1769—1838), автор «Енеїды» р. 1798. Батько нової української літератури.

Наша література з самого початку XIX віку визначається великою демократичністю. Письменники наші не

[1]) Ibidem, т. V ст. VII. Див. „Полное Собр. Законовъ Росс. Имп“. т. XXII, № 15978 ст. 905—907 і № 15981 ст. 908—1005.
[2]) Ibidem, т. II ст. 316.

могли коритись тому станові, який завела у нас Катерина, не могли легким оком дивитися на тяжке кріпацтво ще ось недавно вільного народу. І вже Котляревський р. 1798 в своїй „Енеїді“ став проти кріпацтва,—описуючи пекло, він запраторив до його найперше панів і послав їх на великі муки.

У Котляревського читаємо:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів...

І пани терплять ту саму муку, що нею за життя свого мордували кріпаків:

За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли якийсь з них приставав... [1]).

Стали проти кріпацтва Гулак Артемовський („Пан та собака“ 1817 р., „Солопій та Хівря“), Квітка-Основ'яненко („Маруся“, „Сердешна Оксана“, „Козыр-Дівка“, „Щира любов“, Марко Вовчок („Ледащиця“, „Інститутка“, „Викуп“, „Максим Гримач“, „Козачка“ і инші), а особливо Т. Шевченко [2]). В справі визволення народа од кріпацтва наші письменники зробили багато, наша література першою повстала проти цього кріпацтва.

---

[1]) Твори Івана Котляревського, 1909 р., ст. 58.

[2]) Див. *Ан. Василько,* Українська література і кріпацтво, К. 1911 р.

От така наша культура. Куди б ми не глянули, скрізь одразу побачимо, як багато утворив український народ. Культура наша давня, велика, оригінальна, самостійна, і серед слав'янських народів займає почесне місце, бере одне з перших місць. Я не міг тут докладно росказати про всю нашу культуру, про все те, що утворив талановитий український народ, — на все це був би потрібний окремий курс, і про це ви почуєте на всіх лекціях, що читатимуться тут. Проте вже й з того, що я росказав, можна ясно бачити, що народові з такою культурою повинно мати такі ж самі форми і свого державного життя...

Грицько Полетика.
Написав славнозвісну „Історію Русів", себто України, в протимосковським дусі.

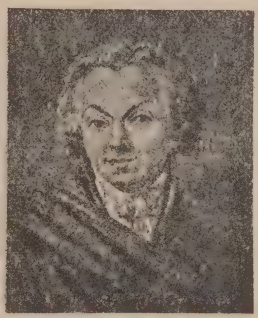

Василь Капніст.
Його висилали Українці 1791 р. до Німеччини просити помочи проти Росії.

IV. Тернистим шляхом.

XXV.

Я підходжу тепер до найсумніших сторінок українського життя. Талановитий народ наш утворив свою велику культуру, і цю ж саму культуру поніс він і до Москви, і, як ми бачили, поміг і Москві звестись на ноги, поміг їй вибитись на культурну дорогу, щиро оддав їй все, що тільки мав.

Народ наш утворив велику культуру, і міг сподіватись, що такою ж великою понесе її й далі. Проте культуру нашу було перервано, її глибшому розвитку силою заступили дорогу. От про це я й хочу росказати тепер,—росказати, яким тернистим шляхом йшов народ наш за останні віки.

А ні оден народ не знає такого тернистого шляху, якого зазнали українці. Ми завше несли на Москву свою культуру, свою науку, несли з щирим серцем освічених людей, а сама Москва тільки й марила, що про русифікацію. Вона завше дивилась на нас оком дужчого силою, дивилась, як на завойований народ. Культуру нашу віками брали, охоче приймали й самих нас, проте завше тільки й марили, аби

й нас зробити своїми рабами, аби звести нашу мову, аби звести всі притаманні одміни наші, щоб не було видно, звідки береться культура на Москві, щоб показати, що українці—той же само московський народ, а мова наша—тілько наріччя їхньої...

Москва ненавиділа всіх, хто не був москалем. Чужинців на Москві часто катували. Лікаря Леона, що не врятував сина великого князя Івана Молодого, скатували на смерть. Лікаря Антона, що теж не врятував одного царевича, зарізали як овечку... Наляканий таким катуванням, архітектор Аристотель Фіоравенти, що приїхав на Москву з Венеції, став проситись додому, але великий князь звелів його за це схопити, ограбити і вкинути в в'язницю [1])... Взагалі, на Москві чужинців одпускали з неохотою, аби вони не розславили Москви; згадаймо Максима Грека: скільки він не просився додому, його не одпустили...

Акад. Пипин ось так характеризує стару Москву: „Поглощенная задачей созиданія государства, все больше уходившая въ свое исключительное міровоззрѣніе, Москва вмѣстѣ съ тѣмъ впадала въ ту религіозную и національную нетерпимость, которая должна была закрыть ее китайской стѣной отъ всякихъ иноземцевъ и иновѣрцевъ, порождала крайнее національное высокомѣріе, а наконецъ преграждала путь къ просвѣщенію: потому что національное высокомѣріе было вмѣстѣ религіознымъ фанатизмомъ, и всѣ иновѣрные народы представлялись погаными, съ которыми нельзя имѣть общенія... Заподозрѣны были сами греки, Литовская Русь

---

[1]) *А. Пыпинъ*, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р., т. II ст. 304.

и Малая Русь также оказались подь большимъ сомнѣніемъ... Впослѣдствіи, московскіе люди, съ отличавшимъ ихъ высокомѣріемъ, относились свысока и недовѣрчиво къ западнорусскимъ богословамъ“ [1])...

Вчений Пуфендорф ось так характеризував москалів в своїй книжці: „Вступ до історії європейських держав“, що був перекладений за царя Петра I на московську мову: „Зазорны же русскіе и невоздержательны суть, свирѣпы и кровежаждущи человѣцы, въ вещахъ благополучныхъ безчинно и нестерпимою гордостью возносятся; въ противныхъ же вещахъ низложеннаго ума и сокрушеннаго; ко прибыли и лихвѣ, хитростью собираемой, никакой же народъ паче удобенъ есть. Рабскій народъ рабски смиряется, и жестокостью власти воздержатися въ повиновеніи любятъ, и якоже всѣ игры, въ бояхъ и ранахъ у нихъ состоятся, тако бичевъ и плетей у нихъ частое есть употребленіе“ [2]).

Бужинський, що перекладав цю книжку Пуфендорфову, проминув був нечемне це місце. Але цар, довідавшись про пропуск, звелів Бужинському нічого не минати в книжці...

Кращі сини України не корилисъ московській нівеліровці і не забували про культурність свого народу. Роздратований гр. П. Румянцев писав р. 1760-го про українців-патріотів: „Эта небольшая частица людей инако не отзывается, что они изъ всего свѣта отличные люди, и что нѣтъ ихъ сильнѣе, нѣтъ ихъ храбрѣе, нѣтъ ихъ умнѣе, и нигдѣ нѣтъ ничего хорошаго, ничего полезнаго, ничего прямо свободнаго,

---

[1]) Ibidem, ст. 303, 318.

[2]) *Акад. Пекарскій,* Наука и литература при Петрѣ I, 1862 р., ст. 396.

чтобъ имъ годиться могло, и все, что у нихъ есть—то лучше всего“ [1])...

Проте в цих словах роздратованої людини чимало есть і святої правди...

В Київі ще здавна, бувало, скоса поглядали на Москву. „Въ Кіевѣ—пише акад. Пипин – относились къ московскимъ людямъ съ нѣкоторымъ пренебреженіемъ, какъ къ людямъ невѣжественнымъ, — что и подтверждалось тѣмъ фактомъ, что Москва нуждалась въ помощи Кіевлянъ въ тѣхъ книжныхъ дѣлахъ, которыя были тогда ея первостепеннымъ церковнымъ и государственнымъ интересомъ и гдѣ у москвичей въ самомъ дѣлѣ недоставало иногда простого знанія грамматики. Такое недовѣрчивое отношеніе къ московскимъ людямъ мы встрѣтимъ не только у наиболѣе ревностныхъ приверженцевъ кіевской школы, но даже у такого мирнаго человѣка, какъ Димитрій Ростовскій“ [2]).

Пречиста Печерська, заступниця боголюбивої Україні; з «Служебника» 1629 р.

---

[1]) *Проф. М. С. Грушевскій,* Очеркъ исторіи украинскаго народа, изд. 2-е. Спб. 1906 р. ст. 397.

[2]) *А. Пыпинъ,* Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902 р. ст. 341.

XXVI.

Українці на Москві завше були новаторами, завше перед вели у всяких новинах та реформах. Це були дрожчі культурні,—і не дурно ж богобоязлива Москва прозивала їх еретиками.

Сама Москва, особливо її вище духовенство, були страшенно консервативними. „До насъ положено,—лежи оно такъ во вѣки вѣковъ“, — це була найперша заповідь на Москві.

Тому не диво, що на Москві вкраїнців не злюбили і завше скоса поглядали на їх та їхню науку, особливо вище духовенство.

Українська церква, що віки була вільною і незалежною, набула собі своїх притаманних звичаїв. „Московскіе люди—пише Пипин—не понимали возможности подобныхъ мѣстныхъ отличій,—хотя само благочестіе московское отличалось яркимъ, именно мѣстнымъ характеромъ; впослѣдствіи восточные патріархи указывали такія мѣстныя черты въ московской церкви и при этомъ объясняли, что различіе въ обрядахъ не вредитъ существу вѣры, что обрядъ не есть „догматъ“ (какъ думали въ Москвѣ); но московскіе люди были убѣждены, что ихъ церковныя формы — единственныя правильныя, и обличали въ неправославіи тѣхъ, у кого находили какія-либо отличія отъ московскаго обряда, „прибылыя статьи иныхъ вѣръ“. Такъ они обличали грузинъ, а наконецъ самихъ грековъ; армяне считались прямо еретиками; западно-русскихъ людей перекрещивали“ [1])...

І коли українець попадався до рук цеї консервативної партії, він не міг легко вийти на волю. Так, р. 1561 до

---

[1]) Исторія русской литературы, т. II ст. 321.

Москви приїхав українець-чернець Яків (Ісаія) Кам'янчанин, де його й спіткали всякі „бесчестіе, и злостраданіе, и озлобленія и наруганіе“,—вороги зняли поголоску, ніби Яків еретик.

І бідного монаха схватили і вислали перше до Вологди, а потім заслали в Ростов; там його вкинули у в'язницю, де Яків й проседів довгих 20 років і написав де-кільки своїх гарних творів [1])...

Українці на Москві дуже визначались своєю культурою, і через це їх завше прозивали еретиками та винуватили в вольнодумстві. Так, скажемо, ось в якім нечуванім вольнодумстві винуватили нашого Зизанія: він пише в своїй книзі „прилоги изъ книгъ Єзопа, франкскаго мудреца“, винуватили його ще й за те, що він „и огонь и звѣзды, что на тверди небесной“, прозыває животными та звірями [2]), — цеб-то пише про зодіаки (називає зодіаки Рака, Овна і т. и.)... Винуватили його въ тому, що він в книзі своїй писав „о кругахъ небесныхъ и о планетахъ, и о зодіакѣ, и о затмѣніи солнца, о громѣ и молніи, о Перунѣ, о кометахъ и о прочихъ звѣздахъ, потому что тѣ статьи изъ книги Астрологіи; а книга Астрологія взята отъ волхвовъ еллинскихъ и отъ идолослужителей и съ правовѣріемъ нашимъ не сходна“ [3])...

---

[1]) *Проф. Д. И. Абрамовичъ*, Къ литературной дѣятельности мниха Камянчанина, 1913 р., ст. I—X; вид. „Общ. Люб. Др. Письм.“ № 181. Див. ще рецензію *І. Огієнко*, „Україна“ за 1914 р. кн. I ст. 123—125.

[2]) *Проф. П. Морозовъ*, Ѳеофанъ Прокоповичъ, какъ писатель, Спб. 1880 р. ст. 35.

[3]) *А. Пыпинъ*, Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, ст. 323.

На Москві на українців гримали за все, а найбільше за їхню віру. У нас на Вкраїні хрестили дітей часто тільки обливаючи їх водою, і про це наказує навіть митрополіта Петро Могила в своїм „Требнику“ р. 1646-го. От же на Москві це була вже єресь, бо там хрестили тільки „погруженіем“. І коли на Москві дознались, що „въ крещенье де въ Кіевѣ обливаютъ“, з цього счинили українцям велику тяганину і почали... перехрещувати їх по своєму [1])... Так, собор 16 дек. 1620 р. з патріархою Філаретом на чолі постановив перехрещувати виходців з Литви та Польщі [2]). А р. 1629 сцапали українця старця Варсонофія; він не міг пригадати, як його хрестили, і тому звелено було хрестити його вдруге [3])...

Крщéнїе Стое, ꙗкоже погрꙋжéнїемъ всегѡ въ водѣ, сицe и ѡблѣѧ́нїемъ водóю ѿ вéрхꙋ глáвы, чрезъ все тѣ́ло съвершéннѡ бывáетъ. Тóчїю сіе ѡпáсно да хранит, еже трижды погрꙋжáти, или трижды ѡблѣѧ́ти Крщáемагѡ.

З «Требника» митрополіти П. Могили р. 1646 ст. 8: можна хрестити й «обливаніемъ».

Про це акад. Пипин пише: православних українців, „приходившихъ въ Москву, перекрещивали какъ язычниковъ или полныхъ еретиковъ, пока, наконецъ, восточные патріархи втолковали, что перекрещивать даже латинянъ противно

---

[1]) „Русск. Историч. Библіотека“, II, 601—602.

[2]) Потребникъ мірской и иноческій 1639 р., ст. 338—343; див. *И. Шляпкинъ*, Св. Дим. Ростовскій, ст. 100.

[3]) „Русск. Ист. Библ“. II, 601—602.

церковнымъ правиламъ,—для принятія ихъ въ православную церковь достаточно было мyропомазаніе, такъ какъ обрядъ крещенія надъ ними былъ уже совершенъ“ [1])...

А р. 1655-го на Москві розбірали важне питання,—чи то можна пускати українців до церкви і чи можна ходити до їх з требами. Архієрей не порішив такого складного питання і передав його Никону, а патріарха й наказав: „Если кто не истинно крещенъ, обливанъ, тѣхъ крестити снова, а умершихъ погребати“ [2])...

Тому нема нічого дивного, що вже р. 1653 Іван Неронов, що мав тоді велику силу, просив царя: „Ахъ, увы, благочестивый царю! Вонми гласу и моленію твоихъ государевыхъ богомольцевъ... Молимъ тя, и паки молимъ тя, государь, иностранныхъ иноковъ, ересей вводителей, въ совѣтъ не принимай“ [3])...

Звичайно, це був натяк на вкраїнців...

І навіть пізніше крепко наказували, аби українців, коли вони приїздять до Москви,—„крѣпцѣ въ вѣрѣ свидѣтельствовати“ [4])...

А в кінці XVII-го віку на Москві знялася велика буча про церковну науку українців та про їхню віру,—це в той час, як рішали питання, коли на службі Божій преосуществляються св. Дарі, бо українці учили одне, а на Москві було друге [5]).

---

[1]) Исторія русской литературы, т. II ст. 321.

[2]) Акты Юридическаго быта Россіи, т. I ст. 274.

[3]) Прибавленія къ Твор. св. отцевъ, ч. XIX ст. 309.

[4]) *Проф. П. Морозовъ*, Ѳеофанъ Прокоповичъ, ст. 58.

[5]) Див. про цю бучу у проф. *И. Шляпкина*, Св. Д. Ростовскій, гл. III і IV.

І духовенство зизом поглядало на вкраїнців і кляло їх за їхні реформи,—воно кляло їх за їхній спів, за нову казань у церкві, за одіж, за книжки, за науку і за саму віру. Цей старий погляд московський на українців остався де в чому ще й досі, і московський старовір ніколи не сяде за стіл поруч з українцем, не їстиме з ним з одної миски, не питиме з одного посуду ще й тепер...

XXVII.

Книжки українські все сунули та сунули на Москву і вже з початку XVII-го віку вище духовенство повело проти них боротьбу. Твори українські на Москві часто дивували грамотіїв, дивували і своєю мовою, якої там не всі розуміли, дивували і змістом, бо вони давали багато новини.

Про українські книжки акад. Пипин каже: „Западнорусскіе писатели предпринимали труды, о которыхъ не думали въ Москвѣ и къ которымъ московскіе книжники были просто неспособны... Таковы были труды по грамматикѣ, словари, катехизисъ, сочиненія историческія, церковныя поученія, наконецъ обширная литература полемическая, стоявшая на уровнѣ той литературы, которая направлена была противъ православія со стороны іезуитовъ“ [1])...

Вище духовенство почало забороняти українські книжки. Так, ще р. 1627 дек. 1 судили книжку Кирила Ставровецького „Учительное Евангеліе“, бо в цій книжці ніби „сыскались многія ереси и супротивства“. Разом з „Учительнымъ Евангеліемъ“ осудили й инші твори Ставровецького. І з наказу

[1]) Исторія русской литературы, вид. 2, Спб. 1902, ст. 318.

царя Михайла Федоровича та патріархи Филарета звелено було „тѣ книги собрати и на пожарѣхъ сжечь, чтобъ та ересь и смута въ мірѣ не была“... І до того ще й крепко наказали,—„чтобъ впередъ никто никакихъ книгъ литовскія печати (цеб-то українських) и письменныхъ литовскихъ не покупали“ [1])...

Проте не дивлючись на цю заборону, книжки українські ширились по Москві все більше та більше, і р. 1672 знову забороняють їх: „во всѣхъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людямъ учинить заказъ крѣпкой съ большимъ подкрѣпленіемъ, чтобъ тѣ люди польскіе и латинскіе печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводѣ“ [2])...

А коли за патріарху на Москві став Іоаким (1673—1690), людина жорстока і майже без всякої освіти, але з крепкою волею, він зненавидив українців і навів на їх цілий погром. Москаль з походження, солдат по службі, Іоаким трохи жив на Вкраїні, і постригся там в ченці (в Межигорськім монастирі), аж поки не взяв його до себе Никон в свій Іверській монастир. Сучасник так росказує про Іоакима: він у Никона „грамотѣ началъ учитися, а до того не зналъ онъ писанія, развѣ азбуки, ни церкви, ни чина церковнаго, понеже человѣкъ служивый, и жилъ въ глухой деревнѣ, и заяцы ловилъ, а у церкви въ рѣдкій великъ день бывалъ“ [3])...

---

[1]) Собраніе Гос. Грамотъ, III № 77.

[2]) Див. *Эйнгорнъ,* Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII вѣка, „Книговѣдѣніе“ 1894 р кн. IX—X.

[3]) Матеріалы для исторіи раскола, Москва, 1879 р. т. IV ст. 227.

Проте Іоакимові випала щаслива доля і він йшов собі все вгору та вгору. Правда, були в його й де-які неприємности, але він легко збувався клопоту; так, в Новоспаськім монастирі він годував братію гнилою рибою та мало їм хліба давав, і за це його й перевели р. 1664-го в Чудів монастир. Тут як раз пустили поголоску, що Іоаким не право вірує. Взяли сердегу на допит, і майбутній патріарха щиро признався: „азъ, государь, не знаю ни старыя вѣры, ни новыя, но что велятъ начальницы, то и готовъ творити и слушати ихъ во всемъ“ [1])...

Ворог українців, патріарха московський Іоаким (1673 — 1690); палив наші книжки, забрав під Москву нашу церкву.

І за цю легку вдачу полюбили Іоакима московські правителі, полюбили за те, що він „валяся подъ ногами ихъ“.

І от цей Іоаким, ставши за патріарху, і виступив люто проти українців. Він бачив, як вся Росія зачитувалась україн-

---

[1]) Ibidem.

ськими книжками і почав лякатись, аби од книжок тих не пішло якоїсь ереси... І патріарха настояв, аби на соборі 1690 року осудили багато вкраїнських книжок, ніби боронячи народ православний „отъ прелести латинскія, еже кіевскія новыя книги утверждаютъ". І от ці „новыя книги" і були засуджені на соборі 1690 року,—собор осудив книжки С. Полоцького, П. Могили, К. Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського й инших. Собор осудив українські книжки і наклав на їх „проклятство и анаѳему, не точію сугубо и трегубо, но и многогубо" [1]).

Іоаким проклинав ті книжки, що їх він сам читав людям в церкві, що сам цар розсилав їх по церквах [2])... Проклятли навіть книжки Славинецького, що були надруковані в Москві, що їх читали всі, навіть такі його книжки, як от „Обѣдъ Душевный" 1681 р. та „Вечеря Душевная" 1683 р., про які сучасник писав: „иже аще кто отъ благочестивыхъ читателей сіи двѣ книги со вниманіемъ чести потщится, во истину можетъ умилитися... азъ же обрѣтохъ въ сихъ книгахъ многу себе пользу" [3])...

Проте а ні анафема, а ні катування не спинило українських книжок і число їх на Москві все більшало та більшало. Українські книжки читались ще більше. „Сжигая на своихъ площадяхъ книги „литовскія печати"—каже дослідник—Москва въ то же время пользуется тѣми же книгами" [4])! І справді, скажемо, „Кириллова Книга" р. 1644 та „Книга о

---

[1]) Проф. *П. Морозовъ*, Op. cit. ст. 60.
[2]) Див. вище, ст. 73.
[3]) Рукоп. Синод. Библіотеки № 387 л. 35, р. 1696.
[4]) *Проф. А. Архангельскій*, Изъ лекцій, ст. 500.

вѣрѣ“ 1646,—це головні підвалини московських старовірів, а проте книжки ці... простісінькі вибірки із українських творів [1])...

І не дивлючись на заборону собора, українські книжки ширились собі спокійненько, всі їх охоче читали та щиро поважали... І дивнее диво: року 1690 на „Требник“ Могилин наклали анафему, а через два роки, р. 1692 архієпископ Афанасій, близький Іоакимові, правив службу з цього ж самого „Требника“ [2])...

Так палили наші книжки на Москві. Нагадаю, що під час унії частенько палили наші книжки і в себе вдома, а коли не палили, то возами скидали їх в Дніпро... Так загинула сила українських книжок, про які тепер ми тільки й знаємо, що самі їхні назви...

XXVIII.

Русифікація України почалася поволі, але почалася дуже давно. Ще навіть сам „тишайшій“ цар Олексій Михайлович в своїому маніфесті про згоду з Б. Хмельницьким вже наказував українцям: „раздѣленіе съ поляками сотворите какъ вѣрою, такъ и чиномъ; хохлы, которые у васъ на головахъ, постригите...“ [3]).

І почалась русифікація з отсих хохлів, а скінчилась душею...

І вже хутко по згоді України з Москвою Україна плаче в одному твори:

---

[1]) Ibidem.

[2]) *Проф. И. Шляпкинъ,* Св. Д. Ростовскій, ст. 129.

[3]) „Полное собраніе Законовъ Росс. Имперіи“, т. I.

„О Боже мій милостивий!
Воззри на плач мій ревнивий!
Де бідниця есть такая,
Як я, Росія Малая?
Всі маткою називають,
А не всі за матку мають:
Другий хоче загубити,
В ложці води утопити“... [1]).

Петро I любив Українців за їхню вдачу та розум, кликав їх до себе, охоче приймав на службу і давав їм великі посади. Проте він ненавидив Україну за її повсякчасні поривання до волі, за тверду оборону старої автономії. Ця автономія, старожитні права українські завше муляли йому очі.

Гетьман Іван Скоропадський (1708 — 1722); за його часи Петро I Україну до рук прибрав, хоч гетьман і був проти того.

Повстання Мазепине налякало Петра і він наважився „Малую Россію къ рукамъ прибрать“. Він рішуче повів боротьбу з нею і поніс на Вкраїну люту русифікацію і в цьому замірі не спинявся і все своє життя...

[1]) „Плачъ Малой Россіи“, певно з 1658 р. Див. *проф. Н. Петровъ*, Очерки, ст. 35—37.

Всіх гетьманів винуватив цар у зраді; „всѣмъ извѣстно— писав він р. 1723-го—что со временъ перваго гетмана Богдана Хмельницкаго, даже до Скоропадскаго, всѣ гетманы явились измѣнниками“ [1])...

І Петро зводив з світа Українських козаків, що ними держалася тоді Україна, зводив їх, де тільки міг. Сила наших козаків полягла, коли будувала Петроград,—і московська столиця стоїть на українських костях... Про це плакав наш Шевченко:

Царю проклятий, неситий,
Гаспиде лукавий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними кістками,
Поставив столицю
На їх трупах катованих... [2]).

Сила українців загинула на важких роботах на півночі, де вони будували великі водні канали, скажемо, Ладожський канал, фортецю св. Хреста і т. и.; сила козацтва загинула в Дербентськім поході... За чотирі роки (1721—1725) цеї каторжної роботи загинуло козаків більше 20 тисяч, не лічучи тих, що вернулися каліками... [3]).

За козаків і за ввесь народ український голосно заступився тодішній наказний гетьман Павло Полуботок. Він ба-

---

[1]) Бантышъ-Каменскій, ст. 430.

[2]) Кобзарь, вид. 1907 р. Спб., ст. 178, „Сон“.

[3]) *Проф. М. Грушевскій,* Очеркъ исторіи укр. народа, вид. 2-е, ст. 346. Див. *Ол. Родаков,* Українські козаки на Ладожськім каналі, „Записки“, Львів, т. 12.

чив, як гине Вкраїна, як її скрізь запосіли москалі, як нищили старі права українські. Запеклось йому серце і він сміло почав домагатись, аби вернули Вкраїні одняті права...

Петро І росердився на Полуботка і звелів йому покинути Вкраїну і їхати до Петрограду. Полуботок, хоч і знав, що їде на кару, проте слухняно поїхав і ввесь час в Петрограді заступався за свою отчизну. Почалась звичайна московська „волокита", гетьманові все не давали певної одповіді і він бачив, що тут тільки знущаються над Україною...

І здибавши царя, Полуботок сміло та гнівно одчитав його гіркими словами: „Знаю, царю,—казав він—і бачу, що ти без жадної причини руйнуєш мою отчизну, нищиш права, що батьки твої та й сам ти прилюдно признали... Шоб звести з світа козаків, ти женеш їх на каторжну працю, силуєш їх копати канали в твоїй безкраїй Росії, силуеш їх сушити непроходимі болота, і вони тисячами мруть з холоду та голоду і тілами своїми угноюють тобі землю...

Ти одняв у нас право вільними голосами настановляти собі гетьманів та старшину; ти насилаеш до нас судлями москалів, що не знають нашого права і тільки люто знущаються з нас... Кидать народи в неволю і панувати над рабами,- -це ж діло азіятського тирана, а не християнського монархи...

Дозволь, царю, останній раз застерегти тебе, що з твого катування не буде тобі жадної користи... І не буде тобі слави, бо ти силою та кривдою правиш Україною...

Знаю, що, по звичаю московському, ждуть мене важкі кайдани, що вкинуть мене в холодну та темну тюрьму, де й загину я з голоду... Але що мені з того?.. Я бороню Укра-

їну і радий скоріше піти на люте катування, ніж бачити, як гине народ український....

Роздумайся, великий царю... Будь певний, що покличуть й тебе на суд перед Царя царів і тоді даси ти одповідь за всі свої кривди, що їх чиниш народу вкраїнському“ [1])...

Мученик за волю Вкраїни, наказний гетьман Павло Полуботок. Род. коло р. 1660-го, помер 18 дек. 1724 р. в Петропавлівській тюрьмі.

Розлютований Петро перебив цю мову Полуботкову; він гнівно крикнув: „Не однѣ оковы, а смерть ожидаетъ тебя“, і тут же вирік йому смертну кару... Гетьмана схватили і 10 ноября 1724 р. вкинули в Петропавлівську тюрьму...

Але не довго катували Полуботка: хутко й смерть йому прийшла.

Росказують, коли Петро прочув, що Полуботок тяжко за-

---

[1]) *Д. Бантышъ-Каменскій,* Исторія Малой Россіи, вид. 4, К. 1903 р. ст. 431; покликається на Annales Шерера 1788 р., де промова ця надрукована французською мовою; крім цього, промову Полуботкову надруковано в „Исторіи Руссовъ“, М. 1846 р. ст. 229—230, але в трохи иншій редакції, і в історії Маркевича, М. 1842 р. т. II ст. 577—579; більшість дослідників вважають промову Полуботкову апокрифічною. Про Полуботка див. *А. М. Ла-*

хворів, він послав йому лікаря; але гетьман зрікся лікарства й проказав: „на що мені життя, коли не можу помогти Україні?“...

А перед смертю Полуботковою прийшов до його Петро і просив помиритись. „Ні, царю,—одповів йому гетьман—не сила твоя вернути життя мені... Скоро вже Петро з Павлом стануть на суд перед Праведним суддею: Він розсудить діла їхні“[1])...

Так помер Полуботок, мученик за волю Вкраїни...

Дальші царі пішли тею ж ворожою дорогою і потроху прибірали Україну до рук своїх, поволі нищили її права. Дойшло навіть до того, що р. 1737 кн. Барятинський арештував увесь київський магістрат і при

Передостанній гетьман Данило Апостол (1727—1734).

заревскій, Павелъ Полуботокъ, „Русскій Архивъ“ 1880 р. кн. I; *Вадимъ Модзалевскій,* Павелъ Леонтьевичъ Полуботокъ, з „Русскаго Біографическаго Словаря“, Спб. 1903 р.; тут і література.— *Н. Гальковскій,* Наказной гетманъ Полуботокъ, Лебединъ, 1909 р.

[1]) Тут же, ст. 432.

ції оказії забрав грамоти г. Київа, сподіваючись, що сплине час, українці забудуть про свої права і „ссылаться имъ будетъ въ вольностяхъ не на что...“ [1]).

XXIX.

Київо-Печерська Лавра рано достала собі од Константинопольского патріархи дозвіл завести свою друкарню і вільно друкувати всі потрібні книжки.

Наша Лавра Печерська з давніх-давень стала у нас великою національною святинею. Слава про її святощі та про богатства лунала далеко за межами Вкраїни і вона завше вабила до себе і друзів і ворогів; от чому Лавру так часто спустошали та грабували всі ті вороги наші, що набігали на Київ.

Стара Лаврська друкарня в 1638 р.; з книжки «Тератургима» Аф. Кальнофойського 1638 р.

І тільки з XVI ст., коли пішло у нас козацтво і коли воно крепко стало на оборону старобатьківської віри, тільки

---

[1]) *Грушевскій*, ст. 353. Сборникъ истор. общ. т. 117 ст. 567.

з того часу настала золота доба для Лаври, доба спокою і мирного розвитку. Лавра стає найбогатшим монастирем,—у неї було сила землі, їй же належали навіть дві великих міст—Васильків та Радомишель.

І Лавра веде широку культурну працю, особливо з кінця XVI ст., коли вона стала на чолі боротьбы народа за свою віру. Лавра кличе до себе вчених людей і вони ведуть культурну працю; так прикликали в Лавру, скажемо, Зах. Копистенського, П. Беринду, Т. Земку, Лавр. Зизанія, Олександра Митуру і инш. Лавра заснувала цілий институт казнодіїв (проповідників), що понесли слово Боже в народ і кренко стали в оборону віри. Заснувала Лавра і школу, з якої потім і вийшла славна Академія Київська.

Друкарство дуже рано почалося на Вкраїні,—ще з середини XVI віку. Але неспокій і непевне життя довго перешкоджали Лаврі взятись до друкарської справи і в Київі. І тільки Лавра почула під ногами твердий грунт, вона зараз же береться до друкарства.

Перший, хто роспочав друкарство в Печерській Лаврі, це був славний архимандрита її, Єлисей Плетенецький (1599—1624). Десь коло р. 1615 він купив в Стрятині у спадкоємців Федора Балабана († 1606 р.) гарну друкарню і перевіз її до Лаври.

І Плетенецький гаряче взявся до друкарської роботи; в м. Радомишлі він збудував велику папірню, що постачала папір на друкарню. Лаврська друкарня стала тоді самою енергійною,--книжок вона випускала більше од инших друкарень. За 8 років свого першого життя (з 1617—1624 р., до смерти Є. Плетенецького) Лавра надрукувала 11 великих книжок, книжок поважних і дуже потрібних; це були: Часословець, Анѳологіонъ 1619 р. (1048 листів), Книга о

вѣрѣ единой 1619 р., Божественная литургія 1620 р., Номоканонъ 1620 і 1624 р., Бесѣды І. Златоустаго 1623—1624 р., Псалтырь 1624 р. і инші.

Первенцем лаврського друку був Часословець (22+192 л., in 4^0), що вийшов р. 1617; на жаль, всі примірники цеї книжки збереглися до нашого часу без першого листа, тому не можна певніше сказати, в який саме день вийшла ця книжка. Передмова цеї книжки помічена: „писано мѣсяца Декемврія 20 дня лѣта отъ Р. Х. 1616“; це ясно свідчить, що набірати книжку почали ще в р. 1616, певне з початку його.

Архимандрит Печерський Єлисей Плетенецький, славний укр. культурний діяч († 1624 р.). Заснував друкарню в Лаврі.

Року 1618 Єл. Плетенецькому було написано панегірика, де перелічена вся праця цього славного українського культурного діяча. Про друкарство тут писано от що.

Фундованіе Друкарнѣ.

И тоіеи тежъ цноты молчать не годитсѧ,
Хтобы противъ того бы, главы подобитсѧ,

Котωрыіе бы намнѣй ω тое не дбаютъ,
Же мꙋдрые по҃лавꙋ славꙋ ихъ вкидаютъ.
Ты ꙗкъ велце потенжный в оучинкꙋ горливо҃,
Веде҃ (ꙗко мова҃) реи в дѣлѣ сватобливо҃
Бо҃ь повскресилъ Дрꙋкарню припалꙋю пыломъ
Балабана, цнωтъ ве҃ки҃х, речю и тежъ дѣло҃.
Ѻ҃нъ за благословенство҃ Ѿца намъ ст҃ого,
Ꙋдалъсѧ до ремесла (могꙋ речи) цного.
Ты зась ꙗко милостни҃к Цр҃кви збытъ ревнивый,
Хотѣлъ и допѧлесь то, ꙗко не лѣнивый.
По зестю его з свѣта, Дрꙋкарню вскресити,
И пре҃ выдаванье Книгъ Цр҃ковъ оукрасити,
Кгдыжъ сѧ Цр҃ковъ Бж҃аа пре҃ ню помножаетъ:
И в Дωгмате҃х ѿцевски҃х сличне проквитаіе҃т.
Нехай же ти стокротне Бж҃ то нагородитъ:
А щастье противноіе не҃х нѣвчомъ не шкоди҃т [1]).

Тепер оце як раз минає триста років (1617—1917) з того часу, як роспочалося саме найбільше на Вкраїні київське друкарство. В історії нашого вкраїнського культурного життя ця праця Лаври займає саме почесне місце і цеї праці Лаврської ніколи не забуде вдячний народ. Лавра видрукувала силу книжок і книжки ці вкрили не тільки саму Україну, але й широко росходились далеко по-за межами її: Лавра завше щедро давала духовний хліб всім слав'янським

---

[1]) „Вѣзерункъ цнотъ", Київ, 1618 р. л. 4 об. Див. *В. Перетцъ*, Панегірик „Вѣзерункъ цнотъ", „Зап. Наук. Тов.", Київ, кн. VI за 1909 р.

народам. І ось навіть ще й тепер на всім слав'янськім мирі ніде не знайдете такого архиву чи бібліотеки, де б не було якоїсь Лаврської книжки.

Але погляньмо, якої гіркої долі зазнало лаврське друкарство за ці три століття свого життя.

Гетьман Іван Виговський (1657—1659), воював з Москвою, домагався, аби зробити з України «Велике княжество Руське». Р. 1664 був скатований в Польщі.

Перший період лаврського друку — це період її вільного життя; Лавра вільно друкувала всі книжки, які тільки вважала за корисні та потрібні, і ніхто тоді не ставав їй на дорозі цеї культурної праці. Таким життям жила Лавра цілих 70 років, цеб-то до того часу, коли вукраїнську церкву було оддано московському патріарсі (р. 1685).

Українське духовенство довго одмовлялось іти під московську владу[1]). бо добре розуміло, що Москва хутко припинить всю культурну працю України. І коли насильством, зрадою та підкупом над українською церквою запанувала Москва, з того часу всім просвітним справам українського духовенства прийшов край.

---

[1]) Див. про це нижче, гл. XXXVI.

Другий період лаврського друку—це період боротьби її за старожитні права Лаври, за її волю друку (з 1685 до кінця XVIII віку).

Зараз же, як українська церква опинилася під московським патріархою, зараз же архимандрита лаврський Варлаам Ясинський просив патріарху Іоакима дати Лаврі грамоту про волю їхнього друку [1]). Проте такої грамоти Лаврі не дали і з цього й пішла потім сила всяких непорозумінь.

Пішли непорозуміння, не дивлючись на те, що в царськім наказі про права вкраїнської церкви р. 1685 було писано: „печатаніе книгъ невозбранно имѣти повелѣваемъ“ [2])...

В самій Москві друкування книжок було під старанним доглядом і свіцького уряду і патріархи; жадному митрополіті там не дозволялось хоча б чого-небудь друкувати [3]). Такі ж самі порядки Москва задумала завести і по Вкраїні.

Наша мова вкраїнська, наші книжки завше муляли очі на Москві. І Москва рано починає вести з нами боротьбу, аби примусити нас кинути рідну мову свою і пристати до московської.

Почалося це зараз же по приєднанні нашої церкви до московської, ще за патріархи Іоакима, що так люто ненавидив українців,—він перший почав забороняти вкраїнцям книжки рідною мовою. Щє р. 1677 він наказував видерти з

---

[1]) Див. *Евгеній*, Описаніе Кіево-Печерской Лавры, додаток № 15 ст. 58.

[2]) Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 99.

[3]) *Филаретъ*, Исторія Русской Церкви, пер. IV ст. 12.

української книжки листки, бо вони „несходны съ книгами московскими“ [1]). Так почалася цензура українських книжок ще в XVII віці...

І хутко дойшло до того, що Київській Лаврі крепко наказали завше питатись дозволу патріаршого на друкування книжок. Це цілком ламало старожитні права Лаври, і тому вона не звернула жадної уваги на цю заборону і вільно друкувала собі книжки, — так вона надрукувала перший том „Четьих-Миней“ св. Димитрія Ростовського р. 1689-го [2]).

Герб Д. і Д. Балабана; з слав'яно-українського словника П. Беринди 1627 р.

Патріарха Іоаким зза цеї непокори зняв велику бучу. Він одчитував за це архимандриту Лаврського (р. 1689): треба було — писав патріарха про „Четьї-Минеї“ св. Д. Ростовського—„списавъ, прислати к намъ ваше преписаніе, і намъ было то ваше преписаніе, въ царствующемъ градѣ Москвѣ соборнѣ свидѣтельствовавъ, исправити, аще что гдѣ достойная исправленія обрящется, і тогда, по разсмотрѣнію і сужденію соборному, даги намъ і благословеніе, еже і типогравскимъ тиснѣніемъ іздати... І ми ожидахомъ отъ васъ премногое время преписанія онаго вашего на прочитаніе и сужденіе. Ваше

---

[1]) *Мансветовъ*, Какъ у насъ правились церковныя книги, М. 1883, ст. 20, 14 і 17.

[2]) *Проф. И. Шляпкинъ*, св. Д. Ростовскій, ст. 190.

же преподобіе, пренебрегше архипастырское наше повелѣніе, книги сами типомъ издасте... І сіе ваша велія неправда“ [1])...

І патріарха крепко надалі наказав: „а въ предъ бы вамъ каковы книги, малы или великія, новосочиненныя случится печатати, первѣе к намъ, святѣйшему патріарху, объявити и написавъ присылати, і мы, разсмотря, і благословеніе подадимъ на подобающая; а необъявя, и к намъ первѣе не прислав, отнюдь бы вамъ не дерзати таковыхъ книгъ новослагаемых печатати, да не казни церковнѣй, запрещеніемъ, яко преслушницы, подъпадете“ [2]).

Гетьман Павло Тетеря (1662 — 1665), воював з Москвою.

Здивований таким наказом, лаврський архимандрита Ясинський одписував патріарсі (10 авг. 1689 р.) про його заборону: „Сіе зѣло зѣло есть намъ трудно и не вмѣстително, того ради о крайнее разсужденіе и благословеніе челомъ бьемъ“ [3]).

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Р. ч. І т. V ст. 281.
[2]) Ibidem, ст. 284.
[3]) Ibidem, ст. 287.

Як раз тоді була велика потреба в псавтирах, бо „ея же и единыя в типографіи не имамы“. Лавра приступала до друку їх, і цей наказ патріархи збив її з пантелику. Ясинський писав про це патріарсі: „Усумнѣваемся, како здѣ, въ Малой Россіи, печатати, по коему зводу? Ибо аще по Московску, то не обыкоша сіи людіе (українці) тако читати и не имутъ куповати, развѣ аще бы особный на то былъ монаршій указъ и патріаршій всенародный“ [1])...

Іоаким бачив, що його не слухають в Україні, і просив навіть патріарху Константинопольского, аби він наказав українцям, „да имутъ покореніе и послушаніе святѣйшему нашему престолу Московскому, и да не имутъ волю и власть, въ жесточайшихъ запрещеній,—ни по единому образу, ниже книгы какія печатати, ниже ино что творити безъ нашего соборнаго разсмотрѣнія“ [2])...

Проте патріарха на це не згодився і друкувати книжок не заборонив. І Лавра не слухалась цих наказів з Москви і друкувала книжки як і раніше. Так, р. 1692 вона видрукувала, не повідомивши патріархи, Літургію, і в передмові не згадала ані царів, ані патріарху, а тільки свого архимандриту Мелетія Вояхевича.

Росердився на це новий вже патріарха Адріан і вичитував за це Вояхевича (18 ноября 1692 р.): „а тако бы неподобало творити... Точію за твоимъ велѣніемъ книги издаются, еже весма непристойно и дерзновенно. Еще же предь сего к вамъ в монастырь—чтобы без вѣдома каковыхъ церковныхъ книгъ не печатати—писано... Како же у васъ

---

[1]) Ibidem, ст. 287.

[2]) Ibidem, ст. 199.

таковое презорство содѣяся въ сицевомъ, в благословеніе и прощеніе ваше намъ возвѣстите“ [1]).

Через місяць, 17 дек. 1692 р. архимандрита Лаврський просив вибачити йому це його злочинство. Він так виправджувався: „Грамоты вашего архипастырства при моемъ недостоинствѣ въ святую обитель нашу таковой не бывало, чтобы никакихъ книгъ церковныхъ безъ вашего архіпастырскаго милостиваго благословенія не печатать... А какъ прежде мене бывшимъ архімандритомъ аще былъ каковый вашъ архіпастырскій указъ или ни, того не вѣмъ, и не обрѣтохомъ между многими писмы таковаго архіпастырскаго указу“ [2])...

Од всього Лаврського собору архимандрита просив патріарху: „Сіе же всѣмъ бысть извѣстно, яко по сіе время безъ препятія невозбранно было всякіе книги по нашему малороссійскому обыкновенію печатать, нынѣ же в велицѣмъ недоумѣніи суще, ужасе бо насъ вашъ архіпастырскій милостивый отеческій указъ, яко ни малой какой книжицы безъ вашего архіпастырскаго милостиваго указу не печатать“... І собор просить: „аще намъ, богомолцемъ вашимъ, на всякую и малѣйшую книжицу по благословеніе посылати к вамъ, то в святой обители всякому строенію монастырскому превеліе препятіе будетъ. И не точію строенію, но и безхлѣбни будемъ... Прожитокъ весь братіи и служебникомъ пища і одежда и всякое строеніе монастырское, то все отъ печатанья книгъ“ [3])...

І накінці Вуяхевич од всеї Лаври пише: „Едиными усты і единымъ сердцемъ вси единокупно, припадая до ногъ вашихъ

---

[1]) Ibid. ст. 359—360.
[2]) Ibid. ст. 362.
[3]) Ibid. ст. 362—363.

архіпастырскихъ, со слезами молимъ: помилуй насъ... повели по прежнему в святой обители нашей книги печатать невозбранно, по нашему обыкновенію“ [1]).

І патріарха змилосердився над Лаврою і прислав їм листа (февр. 1693 р.): „Не возбраняемъ же вамъ—писав він—в типографіи вашей Кіевопечерской обычныхъ книгъ в чинѣ церковномъ печатати, еже бы было въ ползу, аще и по тоя страны нарѣчію. А которые имате печатати болшія книги... на таковыя книги и благословеніе отъ насъ пріимати и присылати къ намъ должно, да во извѣстіи имѣемъ, ради общаго согласія безъ всякаго усумнѣнія и прекословія“ [2]).

«Останній козак», гетьман Петро Дорошенко (1665—1676), все життя своє мріяв знов зробити Україну козачою республікою. Вмер р. 1698 на заслані в Москві.

В кінці свого листа патріарха різко поділяє книжки на московські і українські і забороняє везти українські книжки на Москву; цим він хотів примусити Лавру не друкувати українських книжок, бо вона багато постачала їх і на Москву. „И аще которыя книги

---

[1]) Ibid. ст. 363.
[2]) Ibidem, ст. 372.

издаватися у васъ имутъ, — писав патріарха—и всякія церковныя здѣшнимъ нарѣчіемъ (цеб-то по-московському) и чиномъ нынѣшнихъ переводовъ, и тѣ безъ всякаго извѣта взимати будутъ отъ васъ цѣною вездѣ, и возити къ Москвѣ будетъ невозбранно; аще вашимъ тамо нарѣчіемъ (цеб-то по-вкраїнському) и прежнихъ переводовъ реченіями издавати имате, таковыя въ тамошнія страны отпущайте, а къ Москвѣ ихъ не присылайте, повеленія же великихъ государей царей нашихъ и нашего благословенія въ нихъ не полагайте“ [1])...

Так скінчився цей перший період боротьби Лаври за свої старожитні права. Москва не здолала Лаври, і та знову почала друкувати собі книжки вільно, як і раніше. Адріана на Москві змінив українець—Стефан Яворський, і він вже не звертав жадної уваги на Лаврську друкарню.

Такою була ця справа аж до 1720 року. І з цього року починається другий період цеї боротьби,—Лавра потроху губить свої права і гору бере Москва.

Петро І, прихильник українців, пішов вже значно далі в цензурі книжок. Роздратований частими памфлетами на себе, він для всеї Росії р. 1701 видав такого чудацького наказа: „Монахи въ кельяхъ никаковыхъ писемъ писати власти не имѣютъ, чернилъ и бумаги въ кельяхъ имѣти да не будутъ, но въ трапезѣ опредѣленное мѣсто для писанія будетъ,—и то съ позволенія начальнаго“ [2])...

І тому нема нічого дивного, що добрався Петро і до українців. І вже 1720 р. 5 октября Височайше було нака-

---

[1]) Ibidem, ст. 372.

[2]) Полное собраніе законовъ, IV, № 1835. Див. *Скабичевскій*, Очерки исторіи русской цензуры, Спб. 1892 р. ст. 4.

зано: „Въ Кіево-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами справливать прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было; другихъ же никакихъ книгъ ни прежнихъ ни новыхъ изданій, не обявя объ оныхъ въ Духовной Коллегіи и не взявъ отъ оной позволенія, не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой церкве восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти“ [1]).

Герб архим. Захара Копистенського, друкаря Лаврського; з київської книжки «Толкованіе на Апокалипсисъ» 1625 р

А далі й посунули довгою низкою оці цензурні скорпіони з Москвы. Київській Лаврі було крепко наказано, аби рукописи до друку „для свидѣтельствованія присылать въ Московскую типографскую кантору прямо отъ той Лавры...“ При цьому додано: „И за тотъ трудъ Московской типографіи служителямъ опредѣлить отъ Кіево-Печерской Лавры изъ доходовъ тамошней типографіи пристойное награжденіе...“ [2]).

І рясно посипались такі скорпіони на українські друкарні. Лавра надрукувала без дозволу Москви „Тріодь“ і

---

[1]) *Проф. Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 164.

[2]) *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 166, Указ св. Синоду р. 1786 і раніших.

р. 1724-го її покарано за це штрафом в 1000 карб., покарано за те, що випустила книжку „не во всемъ съ великороссійскимъ сходную...“

За таку ж справу покарано на 1000 карб. і Чернігівську друкарню, а потім її зовсім забрали до Москви, бо чернігівці вперто стояли на своїому і не посилали до Москви книжок на цензуру... [1]).

Це були перші штрафи, накладені на українське друковане слово...

Київський митрополіта Іосаф Кроковський р. 1726-го склав акафіста св. Варварі; Лавра клопоталась, аби їй дозволили цього акафіста надрукувати. Дозвіл дали, але з умовою, щоб акафіста переклали „ на великороссійское нарѣчіе...“

А р. 1769 Лавра клопоталась, аби їй дозволили надрукувати українських букварів,—бо московських люде не розуміють і не хтять купувати. Проте синод не тільки не дозволив, але й наказав одібрати назад букварі, що були вже на руках... [2]).

Було наказано навіть одібрати по церквах старі українські книжки і міняти їх на московські... [3]).

І так не забували Лаври та й всеї Вкраїни цензорі московські і за ввесь XVIII вік. Пильне око московське завше лякливо й старанно стежило та доглядало за писаннями непокірних „черкасишковъ“.

---

[1]) *С. Ефремов,* Історія укр. письменства, ст. 129, вид. 2-е.

[2]) Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, К. 1914 р., ст. 8. Див. ще *М. Грушевскій,* Очеркъ, вид. 2-е, ст. 393.

[3]) *М. Грушевскій,* Очеркъ, ст. 393.

Так, 21 сент. 1755 р. Синод наказав Лаврі переробляти по-московському „Четьи-Минеи“ св. Д. Ростовського та Патерик Печерський [1]).

А р. 1766 ноября 9 дня Київо-Печерській Лаврі „обстоятельно предписано“: „чтобы впредь въ типографіи тоя Лавры печатать и на продажу употреблять одни тѣ книги, которыя въ московской типографіи съ аппробаціи Св. Сунода печатаются...“ [2]).

7 мая 1775 р. св. Синод знову наказує Київському митрополіті Гавріїлу Кременецькому: „чтобъ несходственныхъ съ выходящими изъ Московской типографіи книгами въ народъ выпускаемо не было... и ни вчемъ ни малѣйшей разности не было... Что же касается до издаваемыхъ вновь книгъ, то оные исправя, не печатая, прежде присылать къ разсмотрѣнію и апробаціи въ св. Синодъ непремѣнно“ [3]).

А ось іще оден з таких же наказів р. 1786-го: найсв. Синод крепко наказує митрополіті Київському Самуїлу Миславському, аби в книжках, що їх друкує Лавра, в порівнанні з московськими „никакой розни и прибавки и въ слогѣ рѣчей перемѣны отнюдь не было,—въ томъ имѣть наикрѣпчайшее смотрѣніе...“ [4]).

От така історія київської друкарської справи, такі були заборони друкованого українського слова,—накази сипались мало що не кожного року, — перелічити їх не сила, тому

---

[1]) *Н. Петровъ,* Акты, т. II ст. 163.

[2]) Ibidem, т. V ст. 165, з наказу св. Синода 29 окт. 1786 р. митрополіті Самуїлу Миславському.

[3]) *Петровъ,* Акты, т. IV ст. 196—197.

[4]) Ibidem, т. V ст. 166.

я привів тільки виразніші з їх. І тому не диво, що за XVIII вік ми маємо не багато українських друкованих творів. але ж за те маємо силу творів рукописних, що випадково побачили світ тільки в XIX віці...

І в боротьбі за волю друку, що так довго і так вперто вела Лавра, гору таки взяла Москва. І старожитні права Лаври були зламані, та вона тепер вже й не протестувала і почала друкувати книжки, тільки однакові з книжками московськими...

Настав третій, новий період лаврського друкарства, що вже цілком ішов під патріотичним прапором „обрусенія“...

XXX.

Цариця Катерина (1762—1796) повела вже рішучу русифікацію і всіма силами пильнувала, аби зруйнувати старожитні вольности українські, пильнувала, „чтобы вѣкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бъ персона какая была произведена въ оное достоинство“. Катерина домагалася зрівняти Україну зо всею Росією, провести нівеліровку по всім українськім житті; вона пильнувала вирвати з українців „развратное мнѣніе, по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго совсѣмъ отличнымъ“...

Цариця ненавидила українців за їхню культуру і вже р. 1764-го призначила в правителі України графа П. А. Румянцева і наказувала йому добре стежити за нашою Академією: „Не безызвѣстно—писала вона,—что обучающіеся богословію и опредѣляющіе себя здѣсь къ чинамъ духовнымъ, заражаются многими ненасытнаго честолюбія началами“ [1])...

---

[1]) *Проф. С. Соловьевъ*, Исторія Россіи, вид. „Общественная Польза“ кн. 6 т. 26 ст. 35—36.

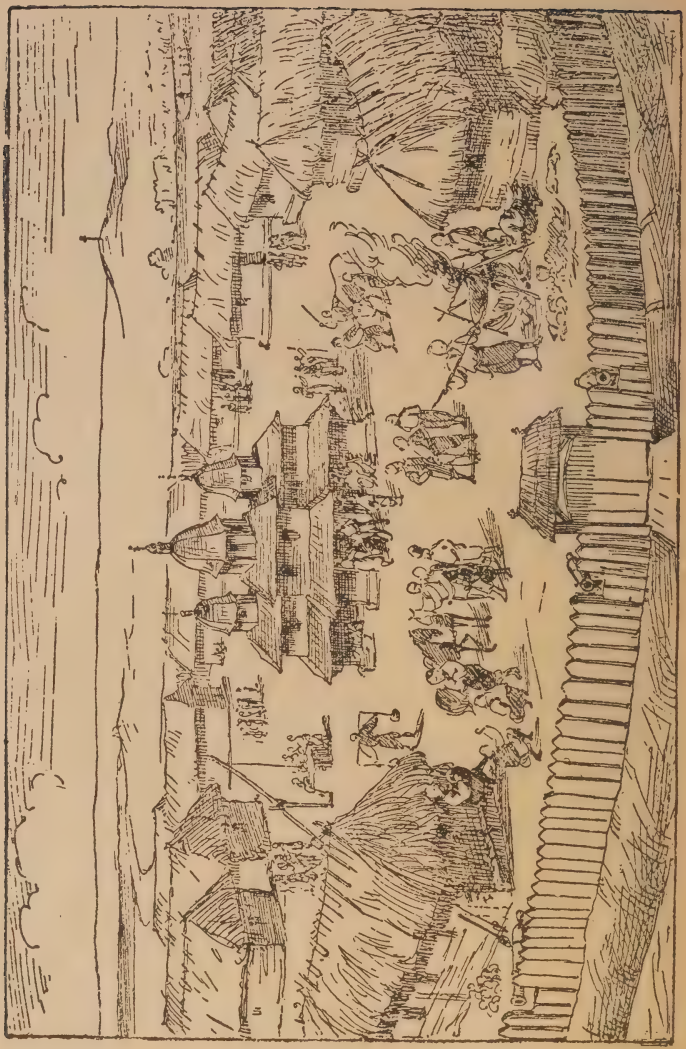

Січ Запоріжська, з давнього малюнку.

І Катерина вмило та рішуче повела ворожу політику і за довге життя своє дощенту зруйнувала Україну...

Року 1775 авг. 3 дня вона видала маніфеста про скасуваня Січі Запоріжської [1]).

Останнього кошового Січі Запоріжської, старого Петра Калнишевського, без жадної провини його,—бо він навіть стояв за Москву,—з наказу цариці схопили, закували в кайдани і одвезли на край світа — на Біле море, в Соловецький монастирь, вкинули його в страшну тісну тюрму, замурували в льох, де старий й проседів одним-одинцем аж 25 років і в цій в'язниці і Богові душу оддав...

І тоді ж, зруйнувавши січ Запорожську, Катерина забрала багато старих козачих клейнодів, старі грамоти, знамена і т. и.; все це забрали в Петроград і потім сховали в Ермітажі...

Того ж таки самого 1775 року 7 ноября видано нового маніфеста про „Учрежденія для управленія губерній Всероссійской Имперіи" [2]); ці „Учрежденія" заведено було і по Україні і вони скасували стару нашу міську автономію по Магдебургському праву та Литовському Статуту. Всім міським вольностям настав тоді край.

XXXI.

Не спинилася цариця Катерина і перед страшною карою всьому нашому простому народові,—вона забила його в кайдани кріпацтва. Ще 10 дек. 1763 р. цариця

---

[1]) „Полное собраніе Законовъ Росс. Имперіи", т. XX, № 13354 ст. 190—193.

[2]) Ibidem, № 14392 ст. 229—304.

заборонила селянам право вільного переходу од пана до пана [1]),—і це вже був початок кріпацтва... А 21 апр. 1785 р. вона видала жаловану грамоту про дворянські вольности, і тоді козацька старшина наша залічена була до дворянства, перелицювалася в „благородное сословіе россійскаго дворянства“, а сотні тисяч вільних селян та козаків подаровано було царським фаворитам та цьому новому дворянству [2])...

І тихий край наш з того часу занімів в кайданах кріпацтва...

Земляк наш, письменник московський В. Капнист, що не поривав з рідним народом, перший протестував проти кріпацтва в своїй оді „На рабство“ р. 1783 [3]), неб-то за два роки до офіціяльного кріпацтва. Про оду цю дослідник каже, що вона „по силѣ и художественности изображенія тягостей крѣпостного быта долженствуетъ быть поставленной на первомъ мѣстѣ изъ всѣхъ произведеній русской поэзіи XVIII вѣка“ [4]).

Капнист виразно змалював гірке кріпацьке життя ще недавно вільного народу, правдиво показав, як зруйновано тихий наш край. В кінці оди автор звертається до царів:

А вы, Цари! на то ль Зиждитель
Своей подобну власть вамъ далъ,
Чтобъ во областяхъ подвластныхъ

---

[1]) Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи 1830 р., т. XVI, № 11987 ст. 454—457.

[2]) Ibid. т. XXI № 15228, т. XXII № 16187 ст. 344—358.

[3]) „Скорбная ода на закрѣпощеніе малороссіянъ за помѣщиками“. Оду передруковано в „Основі“ за 1861 р. кн. 3.

[4]) *А. Богумилъ*, Начальный періодъ народничества въ русской художественной литературѣ; ст. 134 - 135, Київ, „Универс. Извѣстія“ за 1907—1908 рр.

Изъ щастливыхъ людей нещастныхъ
И зло изъ общихъ благъ творить?
На то ль даны вамъ скиптръ, порфира,
Чтобъ были вы бичами міра
И вашихъ чадъ могли губить?...

Звичайно, ода ця не побачила світа в свій час,—її надруковано було тільки в 1806 році; проте ода ця мала велику славу і була дуже поширена в рукописному виді [1]).

Навіть освіта не спасала од кріпацтва. Той, хто кінчив повний курс Київської Академії і навіть був учителем там, коли тільки був він податного стану, то по законах Катерини [2]) він не мав права на чини, не міг постригтись і в ченці [3])...

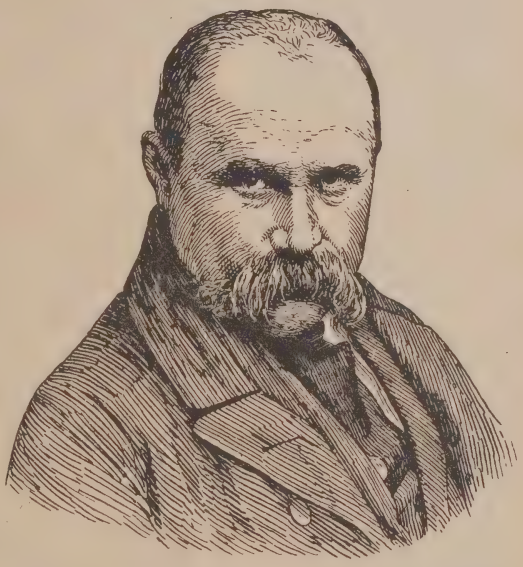

Мученик за волю народа вкраїнського, геніальний український поет Тарас Григорович Шевченко (1814—26 февр. 1861).

[1]) *А. Богумилъ*, ст. 134.

[2]) Закон 15 февр. 1776 р. забороняв постригати в монахи кого-небудь з податного стану. Див. „Полное Собраніе Законовъ Росс. Имперіи“ т. XVIII № 12 573 ст. 583—585.

[3]) *Н. Петровъ*, Акты, т. IV ст. X.

В вогненных віршах Шевченко часто згадував Катерину і її знущання над нашим народом. Змордовану Україну він так малював:

Он глянь,—у тім раю, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки здіймають,
З шкурою здіймають, бо нічим обуть
Панят недорослих... А он роспинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, едину дитину,—
Єдину надію—в військо оддають,
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницу на панщині жне [1])...

XXXII.

Народ наш завше був вільним, завше поривався до науки,—і на дорозі йому тут ніхто ніколи не ставав. В XVII та XVIII віці шкіл на Вкраїні було дуже багато. Я вже росказував, що свідчить про нас Павло Алепський, що переїздив Україну р. 1653-го; він писав про українців що „всі вони, за невеликим винятком, грамотні, навіть більшість їх жонок та дочок уміють читати... А дітей у їх більше ніж трави,– пише він, і додає: і всі діти вміють читати, навіть сироти“ [2])...

Духовенство наше, вже в XVI віці одзначалось своєю освітою, а в XVII віці освіта ця значно поширшала, і з ду-

---

[1]) „Сон“, по вид. 1907 р. Спб. ст. 169.
[2]) Див. вище ст. 32—33.

ховного стану вийшла довга низка і славних письменників, і славних наукових дослідників. А в XVIII віці, р. 1784-го митрополіта Миславський видав наказа, аби навіть і не просили його про висвячення на попа чи діякона тих, хто не побував в вищих класах Академії [1]).

Кожне село мало тоді свою школу. Як показує перепис 1740—1748 р.р., в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; як показує опис Румянцева, в Чернігівськім полку було 143 школі на 142 селі [2])... На просторі теперешніх Чернігівського, Городенського та Сосницького повітів р. 1768 було 134 школі і одна школа припадала на 746 душ

---

[1]) Архив. Київської Духовної Консисторії за 1784 р. № 2 і 95. Див. *Н. Петровъ*, Кіев. Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 73.

[2]) Див. про це статті: *Лазаревського* в „Основі“ 1862 кн. 5; *Павловського* в „Кіевск. Старина“ 1904 р. кн. I; див. ще про школи: „Земскій Сборникъ Черниговской губ. 1877 р. кн. II; *проф. Багалѣй*, „Къ десятилѣтію издательскаго комитета харьк. общ. грамотности“ 1901 р.—*А. Павенцкий*, Початок і розвій шкільництва на Руси, „Учитель“ 1901 р. №№ 22—24.—*С. Миропольскій*, Очеркъ исторіи церковно-приходской школы, вип. I—II, Спб. 1894—1895.—*К. Харламповичъ*, Западно-русскія школы XVI и нач. XVII в., Казань, 1898.—*Його ж*, Острожская православная школа, „К. Стар.“ 1897, V—VI.—*Н. Стеллецкій*, Харьковскій Коллегіумъ, Харьковъ 1895.—*П. Левицкій*, Прошлое Переяславской дух. семинаріи, „К. Стар.“ 1889, кн. 2.—*Н. С.* Къ исторіи народнаго образованія на Украинѣ въ нач. XIX в. „К. Стар.“ 1900, VI.—*Г. Данилевскій*, Харьковскія народныя школы (1732—1865), „Украинская Старина“ т. XXI собр. соч. изд. Маркса, Спб. 1901.—*А. Лотоцкій*, Народное образованіе въ Подоліи въ его прошломъ и настоящемъ, „Образованіе“ 1899, IV—VI.—*И. И. Огієнко*, Къ исторіи школъ въ Малороссіи, „Лѣтопись Екатериносл. Ученой Архивной Комиссіи“, т. IX за 1913 р.

населення; через 100 років, р. 1875 на цій самій землі шкіл вже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ [1]), цеб-то за сто років шкіл стало втрое меньше, тоді як людність зросла вдесятеро...

Теж стало і на лівобічній Україні; коли там р. 1740 було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX віку шкіл цих не стало, і чернігівський архієрей писав генерал-губернаторові кн. Куракину, що „не находилъ при проѣздѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ“ [2])...

Так впливала Москва на вкраїнську культуру...

Пробувала Москва звести навіть саму Київську Академію, пробувала це дуже рано,—ще р. 1666-го, і не зробила цього тільки тому, що побоялась народа [3]).

На Москві шкіл в XVII віці було дуже мало і українське духовенство боялось, щоб не стало того ж і на Вкраїні, коли тільки вона пристане до Москви. Дослідник цього питання каже, що „подчиненіе кіевской митрополіи московскому патріарху могло имѣть гибельныя послѣдствія для процвѣтанія малорусскихъ школъ“ [4])...

І так воно й сталося...

Коли Брюховецький од духовенства просив дозволу завести школу, то з Москви йому одповіли, що краще б цих шкіл зовсім не заводити [5])...

---

[1]) Див. там же.

[2]) *С. Ефремов,* Історія укр. письменства, ст. 130, вид. 2-е.

[3]) Проф. *М. С. Грушевскій,* Очеркъ исторіи украинскаго народа, изд. 2-е, 1906 р., ст. 388.

[4]) *Проф. С. Терновскій,* Архивъ Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 112.

[5]) Ibidem. ст. 111.

А за цариці Катерини старшина українська дуже домагалася, аби Київську Академію переробити на університета. Так, р. 1763-го тодішній гетьман український К. Розумовський подав Катерині свого проекта про одродження старожитніх прав України, і в цім проєкті він домагався, аби з Київської Академії було зроблено університета з 4 факультетами, з факультетом богословськім; другий університет мав бути в Батурині і складатись з 3 факультетів [1]).

Останній гетьман український, Кирило Розумовський (1728—1803). Домагався, аби Вкраїні вернули одняті права, за що цариця Катерина II й скинула його з гетьманства 10 ноября 1764 р.

В відомій „Комиссіи о сочиненіи новаго Уложенія“ представники українські настирливо домагались, аби на Вкраїні було засновано університета. Так, стародубська громада в наказі своєму депутатові в „Комиссію“ писала, що ті школи українські, які єсть в Київі, Чернігові та Переяславі, „къ большему просвѣщенію разума

[1]) „Кіевская Старина“ 1883 р. кн. 6 ст. 319 sq.; р. 1897 кн. I ст. 6—7.

человѣческаго и къ полученію другихъ нужныхъ для службы государственной и къ пользѣ всеобщей наукъ суть недостаточны“... Про заснування Університета в Переяславі просили тоді громади Глухівська та Переяславська, а Київська громада просила про університет в Київі [1]).

Звичайно, цариця Катерина, маючи на оці саму тільки русифікацію, не дозволила цих університетів. І українська молодь за вищою освітою мусіла їздити або за кордон, або потім до Москви...

XXXIII.

Далі Катерина одверто повела русифікацію вже в широкому масштабі. Височайшим наказом 7 сент. 1782 року було оповіщено про організування „Комиссіи для заведенія въ Россіи народныхъ училищъ“ [2]). І от програма, вироблена для шкіл Росії, хутко була заведена і до шкіл на Вкраїні. І з того часу русифікація в наш край поплевла широкою річкою...

Катерина найшла собі добрих помічників на Вкраїні, що жваво проводили до життя всі її плани про знищення правъ наших старожитніх та про широку русифікацію,—це були відомі київські митрополіти Гавріїл Кременецький (1770—1783) і особливо Самуїл Мислављский (1783—1796).

Гавріїл Кременецький, хоч і вкраїнець з походження, майже все своє життя пробув в Великоросії і одбився од своєї батьківщини. План його работи на Вкраїні ясно видно

---

[1]) „Полное Собр. Законовъ Росс. Имп.“ т. XVII № 12430 ст. 187.

[2]) „Полн. Собр. Зак. Росс. Имп.“ т. XXI, № 15507 ст. 663—66.

з тої розмови, що він вів її по дорозі в Київ; новий митрополіта казав, що він, „живши долгое время въ Петербургѣ, привыкъ къ тамошнимъ обрядамъ и обыкновеніямъ; а теперь, когда пріѣдетъ въ Кіевъ, не знаетъ, что начать: слѣдовать ли малороссійскимъ обыкновеніямъ, или малороссіяне должны приноровляться къ его петербургскимъ ухваткамъ...“ Гості одповіли митрополіті, що ввесь Київ повинен взяти собі його, митрополіту, за зразка... [1]).

Русифікатор України, митрополіт Київський Самуїл Мислављський († 1796 р.)

І от ці „петербургскія ухватки“ митрополіта й проводив увесь час, коли був на київській митрополії...

А митрополіта Мислављський пішов вже значно далі.

За молодих літ Мислављський був гарячим оборонцем старожитніх прав української церкви і Київської Академії і навіть брав участь в протестах проти Катерининої політики [2]). Але вперта вдача

---

[1]) „Русская Старина“ за 1871 р. т. III ст. 402.

[2]) *Проф Н. И. Петровъ,* Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р. ст. 70.

Катеринина зломила його і він побачив, що даремно буде „прати противу рожна“. І ставши митрополітою, Мирославський рішуче повів політику Катеринину.

Це цей Мирославський перевернув українську Київську Академію на російську; це він пильнував, аби завести в Академії та й по всій Україні чисту російську вимову.

Ставши за митрополіту, Мирославський одразу, з р. 1784 заводить нові дісципліни в Академії, що їх доти не було,— це новий клас географії та історії, і наказує, що науки ці повинно вести „на чистомъ россійскомъ языкѣ“. Завів митрополіта ще й клас російської поезії та елоквенції,—і на цю науку виписав москаля—Дмитра Сигиревича, родом з Вороніжщини і наказав йому „производить оное ученіе по правиламъ поэзіи, напечатаннымъ въ Москвѣ, ораторію же по правиламъ господина Ломоносова...“ [1]).

Мирославський став пильно стежити, аби завести в Академіи чисту російську вимову. Ось цікавий наказ його про правопис та про вимову.

„1784 г. октября 26 дня Святѣйшаго Правительствующаго Синода членъ, Преосвященный Самуилъ, Митрополитъ Кіевскій и Галицкій, усмотря 1-е, что въ Академіи Кіевской не только студенты и ученики не наблюдаютъ правилъ правописанія, россійскому языку свойственнаго, но и самые учители исполненію сей должности, которая во всѣхъ языкахъ и наукахъ, во всемъ ученомъ свѣтѣ поставляется первымъ основаніемъ, служащимъ къ познанію оныхъ, несоотвѣтствуютъ; 2-е —что многіе студенты, учившіеся богословіи и философіи, во время производства ихъ во священ-

---

[1]) *Аскоченскій*, Акты, т. III № 57 л. 404.

ные чины являются вовся неисправны въ чтеніи по церковнымъ книгамъ, чрезъ что подвергаютъ себя стыду, а на Академію и учителей навлекаютъ предосужденіе,— *п·ика-залъ* духовной Кіевской Консисторіи предписать указомъ архимандриту Кіево-Братскаго монастыря и ректору Академіи съ префектомъ, дабы они неусыпное возъимѣли попеченіе о непремѣнномъ и неупустительномъ наблюденіи какъ учителями, такъ и учащимися правилъ россійскаго правописанія, равномѣрно и къ другимъ языкамъ, въ Академіи преподаваемымъ, относящагося, съ тѣмъ, чтобы они, если кто изъ учителей въ упущеніи сей должности ими примѣченъ будетъ, объ отрѣшеніи таковаго отъ учительской должности немедленно доносили Его Преосвященству, но учителей иностранцовъ отъ сего взысканія уволить. А дабы всѣ студенты и ученики, особливо желающіе достигнуть священныхъ чиновъ, въ свободное отъ ученія время, упражнялись найприлѣжнѣйшимъ образомъ въ чтеніи церковныхъ всякого рода книгъ, а паче Библіи, съ пріобрѣтеніемъ хорошаго и чистаго произношенія, особливо съ наблюденіемъ ударенія и силы въ книгахъ напечатанныхъ, то есть оксіи, что всего нужнѣе,—къ тому ректоръ съ префектомъ имѣютъ употребить такія мѣры, которыя бы исполненію сего предписанія дѣйствительно соотвѣтствовать могли. Вслѣдствіе сего отнынѣ впредь навсегда въ отвѣтахъ на вопросы или справки изъ Консисторіи, въ Академію посылаемыя, показывать безъ всякого упущенія, кто чему обучается, съ какимъ успѣхомъ и поведеніемъ, колико лѣтъ въ ученіи проводилъ, исправно ль читаетъ по церковнымъ и гражданскимъ книгамъ, наблюдаетъ ли правила правописанія россійскаго въ письмѣ, учится ли греческому языку и другимъ и какимъ

именно, такожъ ариѳметикѣ, исторіи и географіи. Наконецъ внушить всѣмъ учащимся, что если они и за симъ подтвержденіемъ не будутъ наблюдать всего того, что выше предписано, то имѣютъ быть исключены изъ духовнаго вѣдомства и отошлются въ свѣтскую команду, дабы безплодно и времени имъ данного на пріобрѣтеніе просвѣщенія не теряли“ [1]).

Пізніше, 8 іюня 1787 р. цей же Самуїл Мислављский наказав Київській Духовній Дикастерії (тепер консисторії): дітей духовенства „малолѣтныхъ, оставшихся въ домахъ, въ удобное время благочиннымъ свидѣтельствовать, чему они обучаются и съ какимъ успѣхомъ... и подтверждать родителямъ ихъ, чтобъ они учились дома и въ церквахъ читать по удареніямъ въ книгахъ напечатаннымъ, то есть по оксіямъ неотмѣнно“ [2])...

А 13 февр. 1786 р. митрополіта С. Мислављский вже одкрито й чистосердечно приказав: „Въ исполненіе Ея Императорскаго Величества указа... ректору и префекту присвоить немедленно Академіи Кіевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи узаконенный, соображаясь таблицамъ и книгамъ, для руководства учителямъ и въ пользу обучающемуся юношеству присланнымъ“ [3])...

В Київську Академію ввели російську мову і почали пильно доглядати, аби в студентів була чиста велико-російська вимова. Почали виписувати з Москви друкованих

---

[1]) Рукопис Церковно-Археологічного Музею при Київській Духовній Академії, Муз. 725 № 35 л. 131. Див. *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 81—82.

[2]) *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 211.

[3]) *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 123.

російською мовою підручників; посилали студентів в московський університет, аби вони навчалися там чистої російської вимови...

По всіх церквах було наказано, аби дяки та священники молитви читали та правили службу Божу „голосомъ, свойственнымъ россійскому нарѣчію“ [1]).

Те ж саме було заведено і по всіх школах на Україні; духовним школам Катерина давала матеріяльну допомогу, але вимагала, аби в таких школах „для преподаванія ученій присвоенъ былъ образъ, для всѣхъ училищъ въ Имперіи нашей узаконенный“ [2]).

Так цариця Катерина нищила наші школи, руйнувала старожитні права українські.

XXXIV.

Церква наша українська з давніх-давень була вільною і незалежною, — вона тільки номінально ніби залежала од константинопольського патріархи. Але патріарха цей жив собі далеко, в наші церковні справи втручався рідко, і. за ввесь час тільки раз і приїздив до нас. І жила тоді церква наша вільною і вільно творила своє життя.

Церква наша завше вважала себе вищою од церкви московської, бо митрополія Київська була першою, де повстав світ віри Христової; духовенство наше своєю освітою завше було незмірно вищим од духовенства московського, і тому вважало себе „просвѣщеннѣе Москвы“ [3]).

---

[1]) *Проф. М. Грушевскій,* Очерки, изд. 2-е, ст. 393—394.
[2]) *Н. Петровъ,* Акты, т. V ст. 114; наказ 1785 р.
[3]) *И. А. Шляпкинъ,* Св. Дим. Ростовскій, ст. 110.

Коли політичний центр з Київа посунув на північ, посунули туди і наші українці-митрополіти і добре допомогли Москві стати твердо на ноги. Але згодом, коли над нашим краєм запанувала Литва, московські митрополіти потроху зовсім забувають любов до Київа і тільки й дбають, як би більше взяти од його дані. І московські митрополіти тягли з українського народа, що тільки могли. Так, на митрополіту Фотія скаржились, що він „се нынѣ все узорочье церковное и сосуды переноситъ на Москву и весь Кіевъ пусто сотвори тяжкими пошлинами“ [1])...

Св. князь український Володимир, просвітитель України світом віри Христової; з «Анеологіону» 1619 р.

От чому так легко церква українська розійшлася з московською, — з р. 1414 українська церква обрала собі окремого митрополіту і сливе з того часу пішло її цілком вільне життя. Титул наших митрополітів завше був — „митрополитъ Кіевскій и всея Россіи“. Митрополіту у нас завше вибірали вільними голосами, а патріарха

[1]) *Митр. Филаретъ*, Исторія Русской Церкви, пер. III ст. 6.

Константинопольський тільки благословляв його. На Вкраїні в церковнім житті скрізь було тоді виборне начало: вільними голосами вибірали священників, епископів, архимандритів, игуменів і навіть митрополітів.

Церква наша дуже одріжнялась тоді од церкви московської,—у нас були свої церковні звичаї, свої обряди, навіть де-яки свої вірування [1]), хрестини, вінчання, похорон, де-які празники—все це у нас одріжнялось од московського, і все це потім на Москві прозивали ересью, і все це виганяли з нашої церкви.

Українське духовенство скоса поглядало на московське, знало його злиденне життя, знало, як його граблять та кривдять. Та й недолюблювало воно його; так, Мелетій Смотрицький і Касіян Сакович писали, що в Московському царстві живуть самі раби і що там навіть старшину їхню катують батогами і засуджують до торгової казні" [2]). А Брюховецький писав про москалів, що „жестокостію своею превосходятъ они всѣ поганые народы" [3])...

Українці з недовіррям поглядали і на саму московську віру. Як каже дослідник, були такі козаки, які казали про москалів, що ніби у їх „одні погруженці, а другі обливанці; у одних попи, у других безпопівщина; на Москві стільки

---

[1]) Див. про це: *Шляпкинъ,* Св. Д. Ростовскій, ст. 109—110, 101, 105, 167, 177.—*С. Голубевъ,* Петръ Могила т. I ст. 206, 207, 166, 175—177, 346; т. II ст. 53, 144, 228, 256, 257, 261, 339, 399.—*Е. Крыжановскій,* Поврежденіе церковной обрядности и религіозныхъ обычаевъ въ южно-русской митрополіи, „Руководство для сельскихъ пастырей" 1860 р. № 12.

[2]) *Проф. С. Терновскій,* Арх. Ю.-З. Р. ч. I т. V ст. 31.

[3]) Ibidem, ст. 80.

вір, скількі сіл, а в селі—скільки хат; до себе в хату ніхто нас не пустить з люлькою; у їх вся віра в тому, аби бороди не голити і тютюну не курити й не нюхати“ [1])...

Духовенство на Москві зовсім було безправне; навіть вище духовенство, єпископи та митрополіти не мали жадних прав і цілком залежали од волі патріархи,—сам патріарха їх настановляв, сам жалував і наказував.

Богдан Зіновій Хмельницький (1593—1657), славний гетьман український; злучив Україну з Москвою.

От цього підневільного життя й лякалось страшно наше звикле до волі духовенство і тому воно так довго і вперто стояло за волю своєї церкви.

Коли Б. Хмельницький надумав оддатись Москві, духовенство стрівожилось і наважилось не дати Богданові довести до діла його замірів. І духовенство гостро пішло проти Москви.

Р. 1654 прибули на Вкраїну посли од трьох держав, що хотіли взяти до себе Україну: од Москви, Турції та Польщі. Богдан скликав Раду в Чигирині, аби вона вибрала, під чию високу руку піде Україна. І на пій Раді од духовенства ви-

[1]) *Маркевичъ,* Исторія Малороссіи, т. I. ст. 257.

ступив з гарячою промовою проти Москви черкаський протопоп Федор Гурський, великий богослов свого часу і славний проповідник. В палкій промові Гурський застерегав козацьку Раду од підданства Москві.

Посли прибули на Вкраїну з багатими гостинцями; гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі —в дорогій шовк, а гостинці московські... в рогожку...

І показуючи Раді на ці подарки, Гурський сказав палку промову. „Отъ трехъ царей или волхвовъ—казав він—поднесены были младенчествовавшему Христу Спасителю дары: золото, ливанъ и смирна; дары сіи предзнаменовали бытіе, страданіе и возвращеніе на небо. Злато предрекло царствованіе, ладанъ—погребеніе, смирна—Божественность. Такъ и сіи дары, подносимые тремя царями младенчествующему народу, знаменуютъ участь его: чѣмъ покрыты или одѣяны дары сіи, тѣмъ покроется и народъ, ими прельстившійся. Дары польскіе покрыты ковромъ, то и народъ съ поляками будетъ имѣть ковры; дары турецкіе покрыты тканію шелковою, то и народъ облечется въ шелкъ; дары московскіе покрыты рогожками, то и народъ, соединившійся съ москвитянами, одѣнется въ рогожки и подъ рогожки... И сіи предзнаменованія вѣрнѣе и превосходнѣе всѣхъ оракуловъ на свѣтѣ“ [1])...

Ця промова Гурського зробила більше враження, ніж промова Хмельницького в оборону Москви. На Раді знявся галас, пішов заколот проти Богдана: його назвали зрадни-

---

[1]) *Маркевичъ*, Исторія Малороссіи, т. I ст. 257. Див. Архивъ Ю.-З. Р. ч. 1 т. V ст. 39—40, передмова.

ком, кричали, що він підкуплений Москвою і продає їй Україну [1])...

Але духовенство нічого не вдіяло: Богдан вмів поставити на своїому...

Коли Богдан Хмельницький р. 1654 присягнув Москві, наше вище духовенство було з того дуже незадоволеним і присягти одмовилось,—сам митрополіта Київський Сильвестр Косов на це голосно заявив, що хоч „гетманъ со всѣмъ войскомъ Запорожскимъ и поддался государю, а онъ, митрополитъ, со всѣмъ соборомъ о томъ бить челомъ къ государю не посылалъ, и живетъ онъ съ духовными людьми самъ по себѣ ни подъ чьею властію... И началъ митрополитъ боярамъ грозить: не ждите начала, ждите конца; увидите сами, что надъ вами вскорѣ конецъ будетъ“ [2])...

І митрополіта одмовився привести до присяги московському цареві людей своїх, а коли московські воєводи почали командувати в Київі, митрополіта їм заявив: „учну съ вами битися“ [3])...

Грек Іван Тафлари росказував на Москві, що київський митрополіта і вище духовенство „присылали на сеймъ къ королю польскому двоихъ чернецовъ съ объявленіемъ, что имъ съ московскими людьми быть въ союзѣ невозможно и они этого никогда не желали; Москва хочетъ ихъ перекрещивать: такъ чтобъ король, собравши войско, высвобождалъ

---

[1]) Ibidem.

[2]) *С. Соловьевъ*, Исторія Россія, т. X ст. 331.

[3]) „Православное Обозрѣніе“ 1871 р. кн. 8 ст. 183. Див. *С. Соловьевъ*, Исторія Россіи, т. X ст. 331, 1860 р.

ихъ, а они изъ Кіева московскихъ людей выбьютъ и будутъ подъ королевскою рукою попрежнему“ [1])...

Як бачимо, вище духовенство наше не поспішало оддаватись Москві,—і 32 роки (1654—1686) після приєднання України до Москви жило собі окремим вільним життям; да

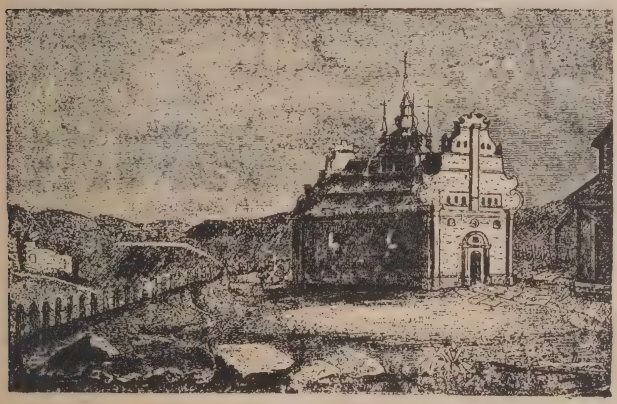

Церква в м. Суботові, збудована Хмельницьким, тут його й поховано; напротив руїни дому Богданового.

й сама Москва довго боялась їх займати. В договорі Москви з Україною р. 1659 про духовенство було сказано: „митрополиту Кіевскому, такъ же и инымъ духовнымъ Малыя Россіи, быть подъ благословеніемъ святѣйшаго патріарха московскаго, а въ права духовныя святѣйшій патріархъ вступати не будетъ“ [2])...

---

[1]) *С. Соловьевъ*, Исторія Россіи, т. X, 1860 р. ст. 377.
[2]) *Филаретъ*, Ист. Рус. Церкви, періодъ IV ст. 50.

Проте українське духовенство не повірило й такому наказу і вибрало собі митрополіту, зовсім не повідомивши про це Москву. Сам іерусалимський патріарха Досифей протестував проти наскоків Москви на українську церкву. Навіть така лагидна людина, яким був св. Димитрій Ростовський, і той—як пише проф. Шляпкинъ—„былъ поборникомъ самостоятельности малороссійской церкви и неособенно долюбливалъ Московское государство“ [1]).

В грамоті своїй іерусалимський патріарха писав ніби про непорядки в українській церкві, і проти цього місця св. Д. Ростовський своєю рукою недовірливо приписав: „Чи не придатокъ се отъ переводчика“ [2])...

Москві наше духовенство не вірило і боялось попасти під її руку. Митрополіта Київський Іосиф Нелюбович-Тукальський писав воєводі Шереметеву, що він Москві не довіряє, не співчуває і не зробить того, чого вона хоче. „Да подастъ Господь—писав Тукальський—иной совѣтъ царскому величеству и его совѣтникамъ, совѣтъ праведный, истинный. Вспоминая же писаніе: *врагу твоему вѣры никогда не даждь*, вручаю себя любви и благосердію милости вашей“ [3])...

Проти заміру Москви забрати українську церкву голосно протестував р. 1666 навіть „блюститель Кіевской митрополіи“ епископ Мефодій Филимонович, що завше був згодний робити все, що наказувала йому Москва.

---

[1]) Св. Дим. Ростовскій, ст. 11—12.
[2]) Ibidem, ст. 42.
[3]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 49, передмова.

Коли Мефодій дознався, що Брюховецький просив в Москві прислати в Київ митрополіту, він скликав игуменів Київських монастирів і з ними 22 апр. явився до воєводи Шереметева і випитував, чи то правда, що ніби „указалъ великій государь быть въ Кіевѣ митрополиту изъ Москвы“... А по цьому, все більше дратуючись, єпископ „закричалъ съ сильною яростію: „Если будетъ на то великаго государя изволенье, что отнять у насъ наши вольности и права. и быть у насъ митрополиту изъ Москвы, а не по нашему выбору, то пусть великій государь велитъ насъ всѣхъ казнить, а мы на это не согласимся... Если пріѣдетъ къ намъ въ Кіевъ московскій митрополитъ, то мы запремся въ монастыряхъ, и развѣ насъ изъ монастырей за шею и за ноги поволокутъ, тогда только московскій митрополитъ въ Кіевѣ будетъ... Намъ лучше смерть принять, нежели митрополита изъ Москвы“ [1])...

Гетьман Іван Брюховецький (1663 — 1668) прихильник Москви, навів на Україну москалів, за що його козаки зненавиділи і вбили р. 1668.

[1]) *С. Соловьевъ*, Исторія Россіи, т. XI ст. 210, Спб. 1861 р.

Проте всі ці протести не перемогли Москвы вона вперто йшла до свого, аби прибрати до рук своїх українську церкву. Р. 1685 Москва домагається, аби в Київі вибрали вгодного їй митрополіту. Було скликано в Київі собора, і хоч духовенство й не пішло на цей „московський“ собор, проте великими неправдами на соборі обрали за митрополіту московського прихильника Гедеона Святополка, кн. Четвертинського, єпископа луцького, що зважився оддатись під Москву.

Стурбоване духовенство зобралось на другій собор і різко протестувало проти виборів Гедеона; воно ж об'явило що перший собор був незаконний і не мав права рішати таке велике діло, як оддача української церкви Москві, бо це діло всеї церкви.

Свій протест духовенство записало і одіслало гетьману Самойловичеві. В цим протесті духовенство росказує, що Москва забрала вже Білгородську єпархію і завела там свої порядки, і такі ж самі порядки заведе і в Київі.

Ось які порядки завела тоді Москва в нашій Білгородській єпархіи. Коли тільки священник зза своєї убожости не давав дані митрополіті, чи коли миряне не давали митрополіті одкупного за церкву, то за це „священника на правежѣ палицею по литкамъ затинаютъ... Дъячки, пономари, ктитори подводы одбуваютъ, дань роковую даютъ архіерею, для чего великое стало въ церквахъ на слугъ церковныхъ оскуденіе... Кто утонетъ, кого громъ убьетъ, албо наглою умретъ смертію—платятъ за тое вину по гривнѣ митрополитови... Слуги архіерейскіе по попамъ съ перначами (знаками) ѣздятъ... Парохіялнымъ священникомъ викаріевъ отъ престола, естлибъ не по любви былъ, не волно отставить и другого викарія

приняти не волно... Книги наши Кіевскія скасовано, а наслано Московскія, чево і ѣ насъ сподевати бы ся треба... Церковное пѣніе и служеніе отмѣнено, а все по-московски поставлено, до чего наши люди не скоро могутъ привыкнути... Дѣти малыя, некрешенны, не поливати, але погружати священницы должни: *и много неумѣетные священницы, а ктому не привыклые обычаю, дѣтей в слободахъ потопили...* Священника за вину волно шелепами, рубаху снявши, бити, — и вышняго чину духовнаго людямъ такъ же чинятъ“ [1])...

От такі порядки заводила Москва у нас на Вкраїні...

Проте всі ці протести не мали сили і неправдою вибраний Гедеон поїхав на Москву і тамъ 8 ноября 1685 р. його й висвятив патріарха Іоаким на митрополіту. І в церкві, за пишною одправою, Гедеон поклявся патріарсі: „Обѣщаюся повиноватися всегда отцу моему, великому господину, святѣйшему киръ Іоакіму, патріарху Московскому, и аще случится и по немъ будущему святѣйшему патріарху Московскому, и всему преосвященному Собору — Россійскимъ преосвященнымъ митрополитамъ, архіепископамъ и епископамъ, братіи моей, во всемъ согласну быти, и любовь духовную вседушно къ нимъ имѣти, и яко братію почитати я... Аще же отцу моему, святѣйшему киръ Іоакиму, патріарху Московскому, и по немъ будущимъ патріархамъ и всему святѣйшему собору явлюся непослушенъ, или противенъ, или отъ него во особность восхощу отступити и епархію, мнѣ врученную, каковымъ либо образомъ ему, отцу моему, въ чемъ непослушну сотворю, и тогда абіе лишенъ буду всего

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 60—61.

сана своего и власти... Во извѣстную же крѣпость и вѣчное утвержденіе, сіе мое обѣщаніе, подписавъ моею рукою, вручаю отцу моему, великому господину, святѣйшему патріарху московскому"... [1]).

І нововисвяченому митрополіті дали нове титло: „митрополитъ Кіевскій и Галицкій и *Малыя* Россіи"... До того ж часу українські митрополіти завше прозивались: „митрополитъ Кіевскій, Галицкій и *всея* Россіи"... [2]).

Гетьман Іван Самойлович (1672—1687), приятель Москви, поміг Москві взяти українську церкву. Р. 1687 був схвачений з наказу з Москви і вмер р. 1692 в засланні на Сібіру.

Так митрополіта Гедеон оддав церкву українську московському патріаршу...

Але ж весело вертався додому новий митрополіта: в Москві йому подарували карету, обшиту бархатом, з мідною оздобою, і шестерика карих коней...

Одна справа була скінчена, але Москві ще треба було погодитися з константинопольским патріархою,

[1]) Ibidem, ст. 103—104.

[2]) Ibidem, передмова, ст. 124, 166.

бо йому належала українська церква. І в ноябрі того ж 1685 р. до патріархи послано було посла — дяка Микиту Олексіїва, з грамотами і з золотом. Посел взявся перше за патріарху ієрусалимського, Досифея, але Досифей різко одмовив в цій справі. „Ми—казав він—не дадимъ своего благословенія“... Одмовив навіть тоді, коли йому за це обіцяли „государево жалованье“, і додав, що він „и за большую казну такого дѣла не сдѣлалъ бы“... [1]).

Про все це Досифей гостро одписав в Москву царям і патріарсі, і „съ величайшимъ воодушевленіемъ доказывалъ всю незаконность и неумѣстностъ задуманнаго ими дѣла“... [2]).

Досифей обурився проти тої одкритої куплі, що її повів московський посел. „Присылаете денги—писав патріарха—и изъ ума людей выводите, берете грамоты, сопротивны церкви и Богу... І бяше удобнѣе, да поставите митрополіта безъ благословенія, неже присылаетѣ денги и просите прощенія, яко есть явная сімонія“... [3]).

„И подобаетъ ли—писав він далі—просити духовная дарованія за денги? И негли граммата оная, юже емлетъ честность его отъ Константинопольскаго изъ денегъ, естли праведна, естли граммата достойна? И аще суть нищіи и обыкли имати денги и давати грамматы,—лѣпо ли есть вашей церкви просити такимъ образомъ сицевая великая прошенія... И аще хощете имѣти хотѣніе свое, вѣдайте, яко

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Р. ч. І т. V ст. 135, передмова.
[2]) Ibidem, ст. 137.
[3]) Архивъ Ю.-З. Россіи ч. І т. V ст. 144—145.

церковная воля не есть, яко же и мы не хощемъ, да не причастимся сему грѣху“... [1]).

Москва проте вперто йшла своїм шляхом, і те, чого не зробив Досифей, легко зробили їй великий визир турецький та константинопольський патріарха Діонисій.

Прочувши про посольство, Діонисій послав до його свого архимандриту, і той просив грошей, обіцяючи видати потрібні грамоти. „И посланникъ отвѣщалъ, яко прежде да дастъ ему грамоты, и потомъ да возметъ денги отъ него“ [2])...

Але хутко кінчилася вся ця комедія. Побачивши, що з патріархами діла не зробиш, посел Олексіїв вдався до великого визира і просив його, аби він звелів патріархам передати вкраїнську церкву Москві. Турція була тоді в скрутному становищі—з трьох боків йшли на неї війною, а Росія була з нею в миру,—і тому великий визир охоче погодився на прохання Москви. І в маї 1686 р. Діонисій оддав київську митрополію московському патріаршому...

До нашого часу збереглася коротенька росписочка р. 1686 цього патріархи; цю росписочку Діонисій видав московському послові Микиті Олексіїву, що брав у його грамоти на київську митрополію. Діонисій писав: „Приняли есмы милостыню святаго вашего царствія отъ посланного вашего господина Никиты Алексіевича три сорока соболей и двѣсти червонныхъ, податель же благихъ Господь да будетъ мздодавецъ вашему державнѣйшему царствію“ [3])...

---

[1]) Ibidem, ст. 152 145.

[2]) Ibidem, ст. 145.

[3]) Ibidem, передмова ст. 144, Архивъ ст. 177.—Через 2 роки Діонисія скинули з патріаршества за те, що оддав Москві українську церкву, ibid. ст. 191.

Не вдержався після цього й Досифей; коли до його знову зайшов посел, то владика сказав: „Я пріискалъ въ правилахъ, что вольно всякому архіерею отпустить изъ своей епархіи къ другому архіерею“ [1])...

І за це Досифей теж получив 200 золотих [2])...

А гетьман Іван Самойлович, що дуже помагав Москві забрати українську церкву, получив золотий ланцуг та два алмазних клейноди [3])...

Так дешево продали українську церкву...

І проте на перших порах старих прав української церкви не займали, і в царському наказі 1685 р. писали: „И мы, великіе государи, цари и великіе князи Іоаннъ Алексіевичъ, Петръ Алексіевичъ и сестра наша Софія Алексіевна изволили весь митрополіи Кіевской причтъ и чинъ духовный пожаловати—для утвержденія той Кіевской митрополіи и в подтвержденіе прежнихъ духовнаго чина правъ и волностей, сію нашу царскаго величества милостивую жалованную граммату дать повелѣли: что впредь судамъ митрополіи Кіевской в своей епархіи быти и отправлятися по прежнимъ обычаемъ, и никому от тѣхъ судовъ в царствующій нашъ градъ Москву с челобитьемъ не приходити, и патріарху Московскому в тѣ суды не вступатися, и челобитенъ ни у кого не принимать, а быти той Кіевской митрополіи в таком же соблюденіи, в каковѣ она была до сего времени под благословеніемъ святѣйшаго вселенскаго Константинопольскаго патріарха, какъ в митрополічей чести, такъ и во исправленіи духовнаго чина

---

[1]) Ibidem, ст. 141, передмова.
[2]) Ibidem, ст. 142.
[3]) Малоросс. дѣла 1686 р. № 25.

и церковнаго начала, и в сохраненіи правъ и волностей обыклыхъ, обрѣтающихся по исконному обычаю... и всѣ обыкновенія прежнія без премѣненія волно содержати... На архіерейскій престолъ в митрополиты обирати волною елекцыею мужа из тамошнихъ природныхъ обывателей... И сею нашею жалованною грамотою обнадеживаемъ и утверждаемъ, и в томъ быти на нашу государскую милость во всемъ надежнымъ“ [1])...

Так потроху прибірала нашу церкву до рук своїх Москва.

Проте ж церква наша своїми вільностями тоді дуже одріжнялась од церкви московської. І всі ті жорстокі закони про монахів, що їх видавав цар Петро І і дальші царі, не мали сили у нас на Вкраїні [2]). Теж саме було і в XVIII віці,— церква наша тоді ще мала багато своїх старожитніх прав; скажемо, в сан архимандрита у нас висвячували самі, без дозволу найсв. Синоду [3]).

XXXV.

Але добралася Катерина й до нашої церкви, добралась і до ченців і до наших монастирів.

Українські монастирі були тоді дуже богаті землею, мали великі достатки, бо їх ніколи не забували наші гетьмани, не забувала й козача старшина. На монастирських землях по Вкраїні було тоді 14111 дворів. На достатки ці

---

[1]) Полное Собраніе Законовъ Россійской Имперіи, т. XI, 1830 р., № 8334 ст. 364—365. Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. I т. V ст. 98—99.

[2]) *Н. И. Петровъ*, Акты, т. I ч. 1 ст. 98.

[3]) Ibidem, ст. 100.

монастирі наші провадили велику культурну роботу, держали школи, шпиталі, друкарні.

Монастирські землі наші і всі їхні достатки завше муляли очі Катерині, бо її несчисленним коханцям все землі не хватало. І Катерина простягла свою руку на цю землю.

Українці не дивилися мовчки на руйнування стародавніх їхніх прав. Поскільки було можливим, вони голосно протестували і не ховали свого незадоволення. Забравши монастирські землі в Росії, Катерина зараз же р. 1763 хотіла добратись і до України, але Київська Духовна Консисторія 6 окт. 1763 р. так одсікла Катерині, що вона мусіла на де-який час спинити свої побажання і тільки наказала митрополіті провчити добре протестантів, „дабы они впредь того чинити не отважились“ [1])...

В тім же році голосно протестував проти грабіжу церковних земель і повсякчасний оборонця прав духовенства— наш українець Арсеній Мацієвич, тоді митрополіта Ростовський та Ярославський.

Мацієвич—дуже цікава людина. Родився він р. 1697 на Волині, вчився в Київській Академії. В р. 1742 його висвятили на митрополіту Ростовського, ще й до того зробили членом найсв. Синоду; на митрополічій посаді Мацієвич пробув 20 років.

Це була людина нервова та палка, і він ніколи не забував старожитніх прав українського духовенства, зза чого йому часто доводилось воювати з вищим урядом і з самим Синодом.

---

[1]) *Н. И. Петровъ*, Кіевская Академія въ царствованіе Екатерины II, ст. 10 та 70.

Ще р. 1762 пішли чутки, що цариця надумала одняти церковне майно; ці чутки з часом ставали все більшими та

Оборонець старих прав духовенства, українець - митрополіт Арсеній Мацієвич замурований в Ревельській тюрмі. Холодні стіни проросли баділлям; на вікні кусок хліба, а може кляпа, що нею забивали рота митрополіті, аби мовчав; од холоду він поховав руки в кожуха. На стіні портрет Арсенія, аби він, поглядаючи на його, більше катувався душею...

певнішими і дратували смілого митрополіту. І він одважився голосно повстати проти царициного насильства. У февр. 1763 р. митрополіта правив в Ростові „чинъ отлученія отъ церкви“ ворогів і сміло оголосив анафему проти всіх „насильствующихъ и обидящихъ святыя Божіи церкви и монастыри“, цеб-то на царицю та на Синод...

А хутко по тому, в марті місяці, він послав до Синоду два різких, гарячих протести, де по-козацькому одчитав і найсв. Синод і саму Катерину за всі їхні заміри [1])...

Синод злякався і переказав цариці все про цього „оскорбителя ея величества“. І митрополіту зараз же схопили і під конвоєм одпровадили до Москви. На допиті була сама цариця і митрополіта сміло і різко знову одчитав Катерину за всі її вчинки; за це йому „закляпили рота“ [2]) і в такому виді держали до суда...

Суд почався 1 апр. 1763 р.; сім день судили митрополіту „за превратныя и возмутительныя толкованія св. Писанія и *за посягательство на спокойствіе подданныхъ*“. І в кінці, 12 апр. засудили митрополіту — позбавили сана і простим ченцем заслали в Архангельскій Корельскій монастирь...

Але сміли митрополіта не скорився і тут голосно казав, що цариця непоправді одняла церковні землі і що вона неправдою й на престол сіла...

Монах та солдат донесли на Маціевича і його знову потягли на допити і під караулом погнали до Москви. І р. 1767

---

[1]) Ці протести видруковано в „Чтеніяхъ Моск. Общ. исторіи“ р. 1862 т. II—III.

[2]) *Закляпити*—всадити кія в ріт, щоб мовчав.

вдруге оддали його під суд, вже як політичного злочинця. І в цьому суді бувшого митрополіту признали „достойнымъ истязанія и лишенія жизни“..

Катерина змилостивилась і „по милосердію императрицы“ Маціевича тільки розстригли з ченців, дали йому нову назву — Андрій Брехун і 70 літнього діда 8 янв. 1768 р. на віки вкинули в Ревельській каземат...

Каземат в Ревелі вибрали як найтісніший: 10 футів вдовж і 7 ф. впоперек. Як росказують сучасники, Арсеній в тюрмі своїй „заложенъ былъ кирпичами, только оставалось окошечко, въ которое ему подавалась пища“... Навіть митрополіта Евгеній Болховитинов свідчить, що як вкинули в каземат Арсенія, то „темница до самой его смерти уже не отворялась; было пресѣчено всякое сообщеніе съ посторонними, а наконецъ отказывали ему не только въ одеждѣ, но даже и въ пищѣ“...

І нещасний мученик, якого народ вважав за святого, „сквозь разбитыя стекла своего окна и сквозь желѣзныя рѣшетки съ крикомъ умолялъ не допустить его умереть отъ холода и голода“ [1])...

І чотирі роки мучився тут в тісному казематі бувший митрополіта. Держали його в тюрмі у великій тайні, з чого повстала про Маціевича сила всяких легенд. Але хутко й конець прийшов: 28 февр. 1772 р. гіркий мученик Богові душу оддав...

---

[1]) *М. С. Поповъ*, Арсеній Мацѣевичъ, ст. 253.

На кінці життя свого втихомирився смілий митрополіта і на лутці вікна тісної в'язниці своєї вирізав цвяшком стіха з Псавтира: „Благо мнѣ, яко смирилъ мя еси“ [1])...

Такъ цариця Катерина воювала з тими, хто ставав їй на дорозі. І вся ця подія з непокірним митрополітою дуже обурила царицю проти українців і помстою до їх вона дихала все своє життя.

Але опікшись на Мацієвичі, Катерина не взялась рішучо за Вкраїну і почала здалека підходити до монастирських українських земель, почала підходити не простою стежкою, а підкупом вищого духовенства...

Цариця хотіла, щоб сама козацька старшина та вище київське духовенство вірноподданно просили її забрати всі їхні землі.

Когда̀ жилъ во свѣ́тѣ, всю́ду былъ нема́лїй,
Тогда̀ на мнѣ̀ вся́кїе суди̇̀ належа́ли.
Днесь два пути̇̀ предлежа́тъ—къ аду и̂ до не́ба.
Съ богаче́мъ тѣснъ путь въ не́бо, къ а̂ду и̂ти̇̀ тре́ба.

З віршів св. Павла, митрополіта Тобольського (Петра Канючкевича, українця з Самбору, 1705—1770, похованого в Київі в Лаврі); за опір цариці Катерині та Синоду Павла скинули з митрополітства.

Так, ще року 1765-го вона писала правителеві України, гр. П. Румянцеву: „Желаю, чтобъ вы тамошнихъ нѣ-

---

[1]) Про А. Мацієвича див *Свящ. М. С. Поповъ,* Арсеній Мацѣевичъ, митрополитъ Ростовскій и Ярославскій, Спб. 1905.— Показчик попередньої літератури про Мацієвича див. „Библіографъ“ 1886 р. № 2—4.

сколко называемыхъ пановъ склонили къ подачѣ челобитной, въ которой бы они просили, если можно, о положеніи духовенства въ штатное состояніе; отъ духовныхъ или свѣтскихъ такую же челобитную имѣть: то бъ мы уже знали, какъ починать. Мнѣ Николай Чичеринъ сказалъ, что митрополитъ Кіевскій самъ не прочь отъ сего учрежденія будетъ, понеже онъ мало дохода имѣетъ, а мы бъ ему, преосвященному, если бъ склонился о штатномъ положеніи просить, сдѣлали бъ весьма выгодныя для него кондиціи“ [1]).

А через рік, р. 1766 цариця про теж саме підходила і до найсв. Синоду. Обер-прокурор Мелисино прислав такого наказа Синодові: „Ея императорское величество избавить соизволила духовный чинъ отъ суеты мірской и отъ того зазрѣнія, въ которомъ онъ долголѣтно находился, обращаясь въ мірскихъ попеченіяхъ. Св. Синодъ опытомъ уже самимъ удостовѣрился о блаженствѣ своемъ подъ державою Православной своей монархини, и не соизволитъ ли за долгъ званія своего принять и просить ея императорское величество, дабы она ту же матернюю свою щедроту изліяла и на духовный, въ Малороссіи живущій, чинъ“... [2]).

XXXVI.

Але всі ці підступи Катеринини були марними, бо українське духовенство крепко стояло на своїому і міцно боронило свої старожитні права.

---

[1]) Листъ Катерини от 9 іюля 1765 р. в Моск. Архиві Мин. Ин. Дѣлъ. Див. *С. М. Соловьевъ*, Исторія Россіи, Спб. вид. „Обществ. Польза“, кн. 6 т. 26 ст. 122.

[2]) Государственный Архивъ. Див. *С. Соловьевъ*, ibid. ст. 301.

Цариця почала душити українське духовенство, почала одбірати по-троху старі вольности його, аби тільки примусити його оддати свої землі.

Я вже росказував, як українські монахи запосіли московські монастирі. Роздратована упертістю українців, що стояли за свою землю, царица 17 февр. 1765 р. наказала: „изъ малороссійскихъ епархій изъ монашествующихъ въ Великороссію безъ указа св. Синода и безъ крайней надобности отнюдь никого не выпускать и въ великороссійскія епархіи не принимать“ [1])...

Тільки з помсти на вкраїнців видала цариця цього наказа; наказ цей,—каже дослідник, проф. Н. Петров—„явно отмѣнялъ прежнюю монополію воспитанниковъ Кіевской Академіи на занятіе іерархическихъ и даже учительскихъ мѣстъ въ Великороссіи“ [2]).

Правда, наказ цей до життя проведений не був.

А до нас на Вкраїну цариця почала сама призначати настоятелів в монастирі,—і все людей, що добре слухали її, призначала або москалів, або таких українців, що довго служили на Москві і що їм було зовсім байдуже до національних інтересів України [3])... Це все були люде, що могли готовити ґрунт, аби одібрати наші землі.

Глухі протести проти цього ламання старого виборнаго звичаю серед духовенства були за ввесь XVIII вік. Так,

---

[1]) „Полное Собраніе Законовъ Росс. Имперіи“, т. XVII, № 12332 ст. 49.

[2]) *Проф. Н. И. Петровъ,* Кіевская Академія въ царствованіе Имп. Екатерины II, К. 1906 р., ст. 12. Див. ще Акты, т. I ч. I с. 109.

[3]) *Проф. Н. И. Петровъ,* Акты, т. III ст. VIII.

р. 1743 монахи Київо-Межигорського монастиря подали скаргу до найсв. Синоду; вони скаржились, що їм тепер призначають игуменів, тоді як раніше у їх було не так: „когда умретъ игуменъ или архимандритъ—писали монахи,—то змежду братіи того жъ монастыря оберетъ братія къ такому начальству згодного мужа, и поставляется игуменомъ, а не изъ иншого монастыря, которій чинъ былъ издревле... А нынѣ заслужоные присылаются архимандритамы; но оные архимандрити, которій пріѣдетъ въ нашъ убогій монастырь, то по своей похоти поступаетъ, какъ хочетъ, и чина церковнаго и нашего уставу монастырскаго не смотритъ, и соборной братіи никогда въ совѣтъ не призываетъ, но самъ собою всякое дѣло затѣваетъ и дѣлаетъ по прихотяхъ своихъ“ [1]).

Довго ждала Катерина, поки попросять її з Київа забрати монастирські землі, і це їй нарешті обридло, бо земля фаворитам була дуже потрібна,—10 апр. 1786 р. вона силою одняла всі монастирські землі на Вкраїні [2])... Замісць всеї цеї „суеты мірской“ заведений був милостивий штат...

Так царица Катерина „матернюю свою щедроту изліяла на духовний, въ Малороссіи живущій, чинъ“...

Про цю матерну ласку так писав славний Іриней Фальковський, тоді ще учитель Академії: „мы были подобны онымъ сынамъ Израилевымъ, кои воспѣвали: на рѣкахъ Вавилонскихъ, тамо сѣдохомъ и плакахомъ“ [3])...

---

[1]) *Н. И. Петровъ*, Акты, т. I ч. I с. 109.

[2]) Височайшого наказа про це див. „Полное собраніе законовъ Росс. Имперіи“ т. XXII № 16375 ст. 575 sq.

[3]) *Г. О. Булашевъ*, Преосвященный Ириней Фальковскій епископъ Чигиринскій, К. 1883 р. ст. 118.

XXXVII.

І жила тоді Україна задушена та приголомшена, жила, тихо зітхаючи про недавню волю...

Так, 16 іюня 1763 р. білгородський єпископ Іосаф Миткевич писав в листі до друга свого: „Бѣда да горе! Всы теперъ Малороссіяне вездѣ въ крайнемъ презрѣніи. Самые честные люди остаются съ нашых, а въ Тферъ и въ Владимеръ промованы (=послані на вищу посаду), котріи еще и недавно монахами съ рускихъ“... І обережний владика добавляє про цих руських: „однакъ добріе люде, и достойные“... Але щоб було ще обережніше, владика щиро просить товариша: „Сіе по прочетѣ прошу сжечь... А я, разсуждая теперъ пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздихаю. Господи помилуй“ [1]).

Скаржиться на сумний стан на Вкраїні і автор „Исторіи Руссовъ“: „Прежде были мы то, что̀ теперь московцы: правительство, первенство и самое названіе Руси отъ насъ къ нимъ перешли. Но мы теперь у нихъ, какъ притча во языцѣхъ“ [2])...

Тоді, певно, і пісня наша склалася:

„Славне було Запорожжа всіма сторонами,
А теперя нельзя прожити за москалями [3])...

Проте кращі сини України не здавались і все домагались одродити старі свої вольности. Так, ще коло р. 1763—

---

[1]) *Н. Петровъ*, Акты, т. III ст. 44.

[2]) Исторія Руссовъ или Малой Россіи, Москва 1816 р. ст. 204.

[3]) Малорусскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни, Спб. 1836 р. ст. 66.

1767, коли од ліберальної молодої цариці сподівались, що вона поверне одняті права Україні, у нас хтось написав „Разговоръ Великороссіи съ Малороссіей“, де було росказано, хто ми і що ми, і що ми зробили; автор довів, що Україна має всі права на автономне життя. Ось що тут каже Україна Москві:

Не тебѣ, Государямъ твоимъ поддалась,
При которыхъ ты съ предковъ своихъ и родилась.
Не думай, чтобъ ты сама была мой властитель,
Но Государь твой и мой общій повелитель.
А разность наша есть въ прежнихъ именахъ.
Ты Велика, я Мала живемъ въ смежныхъ странахъ.
Что жъ я Малой называюсь, а ты Великой,
То какъ тебѣ, такъ и мнѣ ни мало не дико;
Ибо твои предѣлы пространнѣе моихъ,
А мои обширностями поменше твоихъ.
Уже ль гора собою надо мной обладаетъ?
Нѣтъ, нѣтъ! но какъ сей, такъ та къ тому прилегаетъ.
Такъ мы съ тобою равны и одно составляемъ,
Одному, не двумъ государямъ присягаемъ,
Почему почитаю тебя равну себѣ.
Не говори: какъ обществу, поддалась и тебѣ!
Самодержецъ твой и мой шлетъ тебя и меня,
Одинъ онъ отзываетъ изъ походу веля,
А не ты *республикою* повелѣваешь мною.
Ничѣмъ не умаленна царемъ я предъ тобою,
Оставлена также я при чинахъ всѣхъ,
Обнадежена и впредь милостію тѣхъ [1]).

---

[1]) Див. цей „Разговоръ“ в „Кіев. Старинѣ“ р. 1882 кн. II та VII.

Рік 1767 підживив і підбадьорив Україну, — тоді як раз збіралась „Комиссія для составленія Уложенія“ і в цю комісію закликали депутатів зо всеї Росії. Україна прокинулась враз, згадала свою волю, і все суспільство, всі стани громадянства,—козацька старшина, міщане, козаки, духовенство,—всі складали накази, аби Україні вернули старожитні права; і не тільки великі міста, дрібні навіть містечка наказували вернути права, що на їх „гетманъ Богданъ Хмельницкій со всѣмъ малороссійскимъ народомъ приступилъ подъ державу всероссійскую“...

Гр. Румянцев тоді „робив вибори“ на Вкраїні, — він вживав всяких засобів, аби знищити серед українців „фальшивыя и имъ несвойственныя республиканскія мысли“. Проте всі його заходи марно звелися, — Україна голосно кричала вернути їй одняту волю...

І дойшло до того, що граф. П. Румянцев, правитель України, почав лякати виборців навіть шибеницею. Так, він нарядив суд над депутатами та виборцями од Ніжинського полку і суд присудив 33 чоловіка до кари на смерть... Правда, над виборцями змилувались і смертну кару замінили тюрмою на 8 місяців [1])...

Так прагла до волі Україна і волі цеї не знаходила. Потроху забувались старі права, потроху вкраїнська старшина росташовувалась на новому ґрунті...

І коли Катерина 29 янв. 1787 р. приїхала в Київ, то наша Академія склала їй величну оду, „на всевожделѣнное прибытіе“ і вичитувала:

---

[1]) *Проф. М. Грушевскій,* Очеркъ, ст. 361—363.

„Противъ Росса воставать,
Неистовствомъ своимъ гордиться,
И силою превозноситься,
Есть съ самимъ Богомъ въ брань вступать“ [1])...

І проте все ж таки знаходились гарячі голови, завзяті українські патріоти, що і в такому стані одважувались „въ брань вступать“. Так, р. 1791 до Берліну приїхав гарячий український патріота, письменник В. Капнист і на аудієнції заявив пруському канцлерові Герцбергу, що його послали земляки, знесилені „тиранніей русскаго правительства и кн. Потемкина“. Од цих земляків Капніст питав канцлера, чи допоможе їм Прусія, коли Україна повстане, аби скинути з себе „русское ярмо“ [2]). Але Прусія допомогти одмовилась...

От про що доводилось марити українським патріотам. Але це були тільки даремні мрії гарячих голів, бо русифікація широкою річкою плевла на Вкраїну і робила свое шкодливе діло. Простий народ крепко забили в кайдани кріпацтва, а старшині щедро замазали рота „чинами, а особливо жалованіемъ“... Україну було зруйновано, все скрізь замовкло, здавалось, забули й „умоначертанія прежнихъ временъ“...

От таким тернистим шляхом йшов народ наш за XVIII вік.

---

[1]) *Н. Петровъ*, Акты, т. V ст. 194. Оду надруковано р. 1787 в Київо-Печ. Лаврі: Ода на всевожделѣнное прибытіе Ея Имп. Величества Государыни Екатерины Вторыя“.

[2]) *Проф. М. Грушевскій*, Очерки, ст. 365.

XXXVIII.

Проте всі ці урядові заходи проти української культури, що були в XVIII віці, здаються тільки іграшкою, коли ми порівняємо їх з тим, що робив проти нас російський уряд за XIX вік. За допомогою України, московська культура міцно звелася на ноги і всі сили свої пустила на те, аби припинити культуру нашу.

Ще в XVII віці, р. 1668-го Лазар Баранович пророкував про Україну: „Бачу я—писав він—що Русь (=Україна) простує вперед Моя думка про руських така, що настане час, коли їм не потрібна буде чужа поміч і вони навіть нехтуватимуть нею“ [1]..

Сповнилось це пророкування, та тільки тернистим шляхом...

Вік XIX-й знає декільки великих погромів на українську культуру; погроми ці що-далі ставали дошкульнішими і вкрай руйнували все те, що мала Україна свого, і що вона встигала утворити в коротких перервах між погромами.

Тарас Шевченко за молодих літ.

Початок XIX-го віку роспочинався для України з добрими ознаками. Рух слав'янського одродження докотився й до нас; наша література стала на тверду стежку, забалакала народньою мовою. І вже р. 1798 вийшла „Енеїда“ Котляревського. І з того часу почалась нова доба української літератури і всього українського життя.

---

[1]) Письма Лазаря Барановича, Чернігів, 1865 р., ст. 50.

Нова література українська збільшувалась, закорінялась все глибше і здавалось, що тепер вже нічого не стане їй на дорозі. Цензура не чеплялась і українські твори вільно друкувались по всяких російських журналах, де їм охоче давали місце (скажемо, в „Утренней Зорѣ“, „Утренней Звѣздѣ,“ „Маякѣ,“ „Московскомъ Телеграфѣ“ і инш.), навіть в офіціяльних „Черниговскихъ Вѣдомостяхъ“ з охотою приймали українські твори і там друкував свої „Байки“ Глібов, писав П. Єфименко і инші.

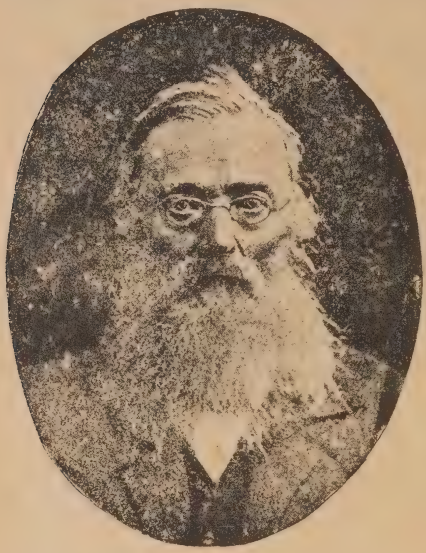

Славний проф.-історик Микола Іванович Костомаров (4 мая 1817 — 7 апр. 1885). З 1847 по 1856 був на засланні за українські справи. За молоди роки писав під прізвіщем Іеремія Галка.

І так наче б то й вільно тихо йшла наша культура аж до 1847 року, це б то до року, коли було схвачено Кирило-Мефодіївців. За всі віки свого існування українці завше визначались великою демократичністю, і тому нічого нема дивного, що в Київі, р. 1846-го українці заклали товариство, аби утворити всеслав'янську федерацію,— це так зване Кирило-Мефодіївське Братство. Вже тоді українці мріяли про всеслав'янську спілку вільних народів.

Але дійсність розбила ці мрії. Братчиків похватали і позачиняли у в'язниці, а на вкраїнців і на їхню літературу з того часу почали позирати лякливим оком. Старі республіканці, з своїми повсякчасними мріями про волю, українці завдали доброго клопоту російській поліції за ввесь XIX вік...

Перший, хто добре дався в знаки українцям, це був відомий жандарм Бенкендорф. Як тільки заслали р. 1847-го Шевченка, Куліша, Костомарова й инших, тоді ж заборонено було всю українську літературу. Скоро цензорам було крепко наказано, аби вони пильно стежили за українською літературою, „не давая перевѣса любви къ родинѣ надъ любовью къ отечеству". І цензура почала викреслювати навіть з історичних пам'яток місця, де вбачала „пристрастіе къ малороссійской народности"... [1]) Скажемо, так р. 1853 зовсім покалічили видання літопису Грабянки...

XXXIX.

З другої половини 50-х років скрізь повіяло вільним духом, почали голосно балакати про скасування кріпацтва. Пішов рух по всій Росії, а на Україні найбільше, бо там ще всі добре пам'ятали волю, що одняла її Катерина [2]). Пішла велика культурна продукція українська. Книжки виходили одна за одною, виходили в ріжних частях Росії: Київі, Полтаві, Москві, Саратові і багато в Петрограді.

---

[1]) Цензура въ царствованіе имп. Николая I, „Русск. Старина" 1904 р., кн. II ст. 441—440.

[2]) Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, записка Академіи Наукъ Кіевъ, 1914 р. ст. 12.

В Київі засновано було тоді „воскресні“ школи[1]), надруковано було багато українських підручників, по яких і навчали тоді в цих школах[2]). Підручники були майже всі, які потрібні для школи[3]). Скоро такі ж самі недільні школи заснували і по инших місцях. Українське слово жваво йшло до народа, особливо р. 1861—1862, і вже р. 1862 Петроградський Комітет грамотности клопотався, аби дозволили вести освіту на Вкраїні рідною мовою... Щоб виховувати учителів, в Київі було засновано навіть „Временную Педагогическую Школу“. Сам уряд не спиняв цього українського руху, не вбачаючи тут нічого шкодливого. Р. 1861-го П. Кулішу навіть офіціяльно було запропоновано перекласти на українську мову „Положеніе о крестьянахъ“.

---

[1]) Див. *Струнина,* Первыя воскресныя школы въ Кіевѣ „К. Стар.“ 1898, IX.

[2]) Объ отмѣнѣ ст. 13.

[3]) *Д. Морозъ,* Арихметика або щотниця, К. 1862, 68 ст. 10 к.; *О. Конiський,* Арихметика або щотниця, Спб. 1863 р. 66 ст 5 к.: *П. Куліш,* Граматка, з малюнками, Спб. 1857 р., 159 ст. 50 к.; зміст: азбука, священна історія, молитви, арихметика; *його ж:* Граматка, Спб. 1861 р. 5 к.; *К. Шейковський,* Домашня наука, Ч. I та II, К. 1861 р.; *Т. Г. Шевченко,* Букварь Южнорусскій, Спб. 1861 р. 3 к.; *Деркач,* Українська граматка, К. 1861 р. 10 к. 22 ст. — Азбука по методѣ Золотова для южно-русскаго края, Полтава, 1861 р. 5 к.; *Дараган,* Українська граматка, М. 1861 р. 5 к.; *М. Гатцук,* Українська абетка, М. 1861 р. 25 к.; *М. Гатцук,* О малороссійскихъ учебникахъ, „Моск. Вѣдом.“ 1861 р. № 192; ***, Наськи граматки, „Основа“ 1862 р. кн. I. ст. 64—82; О малорусскихъ азбукахъ, „Ж. М. Н. Пр.“ ч. III, кн. 4, с. 125; Де що про світ Божий, К. 1863 р 20 к.; *Яценко Л.* Граматка за для українського люду, М. 1862 р. 5 к.

Але ж не судилось українській культурі спочити і тут. Проти українських шкіл зняли цілу бучу, зняли найбільше поляки, бо вони тоді як раз скрізь заводили свої школи, бажаючи сполонізувати наших селян[1]). До поляків пристало вище київське духовенство, з митрополітою Ісидором на чолі. Навіть еврейська газета „Сіонъ“ пішла походом на вкраїнські народні школи, і газета ця перша кинула на вкраїнців образливе слово „сепаратисти“... [2]).

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819—1897), славний письменник український, батько нашого правопису («кулішівка»). Був на засланні з р. 1847-го по 1850 р.

І наслідком всього цього було те, що, скажемо, Кулішеву „Граматку“ вільно продавали на лівім боці Дніпра і забороняли її на правім...

А р. 1862 школи „хлопоманам“ позачиняли, обвинувачуючи їх в сепаратизмі... А коли через рік пішло польське повстання, то наляканий уряд московський счинив на українців вже цілий погром.

---

[1]) Объ отмѣнѣ, ст. 13.

[2]) Ibidem, ст. 14.

Українські поетеси і письменниці.

Олена Пчілка (Ольга Косач, род. 1852 р.)

Леся Українка (Ларисa Косач, 1872 — 1913), видатна поетеса.

Одарка Романова

Дніпрова Чайка.

Ольга Кобилянська (род. 1865 р.), українська символістка.

Христя Алчевська (род. 1882 р.).

Українців винуватили, що ніби вони брали жваву участь в польськім повстанні; це був безглуздий наклеп на українців, і проти цього протестував навіть М. Юзефович, що випустив тоді книжку: La question Russopolonaise jugée par un petit-russien, 1863 р.

XL.

Похід на українців почався з дрібниці. Як раз тоді Ф. Морачевський клопотався, аби йому дозволили надрукувати Євангелію в його перекладі вкраїнською мовою. Академія Наук признала цей переклад натхненним, ухвалила його і визнала добрим до друку. Переклад було оддано на благословеніе найсв. Синодові, а той доручив його ще й на другу цензуру, в комісію з трьох осіб: єпископа Калужського І. Миткевича, шефа жандарів кн. Долгорукова та київського генерал-губернатора Анненкова [1])... І ця комісія признала Євангелію в перекладі Морачевського „опасною и вредною“... Це була найперша наша жертва в XIX віці.

Свої думки комісія послала міністрові внутр. справ Валуеву і нарешті 20 июня 1863 р. вийшов відомий наказ Валуева, ухвалений Височайше.

Валуев писав в наказі, що „большинство Малороссовъ сами весьма основательно доказываютъ, что никакого *малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ*, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародьемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польши; что общерусскій также понятенъ для малороссіянъ

[1]) В честь його улиця в Київі прозивається Анненківською

и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми Малороссіянами и въ особенности поляками такъ называемый украинскій языкъ; лицъ того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самихъ Малороссовъ упрекаетъ въ сепаратистскихъ замыслахъ, враждебныхъ къ Россіи и гибельныхъ для Малороссіи".

Валуєв вбачав в українській русі тільки „политическіе замыслы Польши", а в бажанні учити народ рідною мовою — „политическую пропаганду".

І міністр крепко наказав: „чтобы къ печати дозволялись только такія произведенія на малороссійскомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы, пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языкѣ какъ духовнаго содержанія, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа, пріостановиться" [1]).

Так були накладені важкі пута на вкраїнську літературу, а особливо на вкраїнську науку, а разом з тим і на вкраїнську культуру. Українську інтелігенцію одірвали од народа і заборонили промовляти до його рідною мовою...

А русифікацію нашого края повели в широкому масштабі; дойшло до того, що почали навіть офіціяльно платити за цю русифікацію. Так, по закону 21 ноября 1869 р. та 13 іюня 1886 р. чиновникам всіх відомств назначили плату за русифікацію, плату досить велику; про це в законі читаємо: „Въ десяти Юго-Западныхъ губерніяхъ лицамъ русскаго происхожденія, исключая однако мѣстныхъ уроженцевъ; производятся прибавки къ содержанію"... І як це не дивно, ще й тепер не скасовано цього закона...

---

[1]) *М. Лемке,* Эпоха цензурныхъ реформъ, ст. 302.

Модест Левицький (род. 1866 р.), український письменник.

Проф. Агафангел Кримський (род 1871 р.), видатний укр. лінгвист і поет.

Микола Чернявський (род. 1867 р.), український поет.

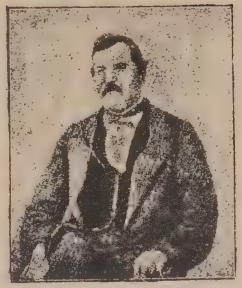

Петро Кузьменко (1831—1867), український письменник.

Даниле Мордовець (1830—1905), видатний український історик і письменник.

Максим Славинський, український поет.

XLI.

Але це не була перша заборона нашої мови: за останні віки народ український добре призвичаївся до таких скорпіонів, і тому він хутко оговтався і в такій скруті. І не тільки оговтовся, але швидко й підвів голову й знову роспочав культурну працю, і де-далі праця та ставала все більшою та ціннішою.

А коли в Київі з р. 1872 був заснований одділ „Географическаго Общества“, то він одразу став центром українського руху і згуртував коло себе всі кращі наукові сили з проф. П. Чубинським на чолі. Роспочалась велика культурна праця по вивченню життя нашого народа, в той же час на літературній ниві нашій пішли такі письменники, як от О. Кониський, П. Мирний, Старицький й инші.

Проф. Павло Чубинський (1839-1884), видатний укр. вчений етнограф. З р. 1862 був висланий з Київа до Архангельського краю.

І уряд знову забив тревогу. Але на цей раз у його в Київі знайшлося пильне око, що добре стежило за вкраїнським життям, — це був відомий т. с. М. Юзефович. Він багато писав проти українців і в „Кіевлянинѣ“ і в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“; на статті його нарешті звернули увагу і р. 1876 Юзефовича покликали на нараду в Петроград. І з цеї наради і вийшов недоброї пам'яти наказ 18 мая р. 1876, що знов надовго припинив українську культурну працю.

Ось цей закон, відомий у нас як „закон Юзефовичів“; подаю його цілком.

„Государь Императоръ 18 минувшаго мая Всемилостивѣйше повелѣть соизволилъ:

1. Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго разрѣшенія главнаго управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ на малороссійскомъ нарѣчіи.

2. Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь:

а) историческихъ документовъ и памятниковъ,

б) произведеній изящной словесности. Но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній русской словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи въ *главномъ* управленіи по дѣламъ печати, —и

3. Воспретить различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ языкѣ, а равно и печатаніе на таковомъ же текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ“.

Такий був цей „всемилостивѣйшій“ „закон Юзефовичів“. Він вже більше рішучий і більше виразний, ніж закон 1863 р. Тут вже все розмірковано, аби не дати змоги обійти закона; на літературу українську було накладено дві цензурі — краєву і головну,—це б то, коли якийсь український твір проліз би через краєве решето, то вже певне застряне в петроградському ситі...

Наука вкраїнська була крепко заборонена, книжка з Галичини ні в якому разі не пропускалась до нас; наказом цим скасовувалась наша пісня, руйнувався театр...

XLII.

Проте Україна хутко одживала по всякім погромі, нашвидку гоїла свої рани і знову рушала далі своїм віковічним тернистим шляхом... І через п'ять років урядові довелося знову підновляти старі накази,—8 октября 1881 р. було видано нового закона про вкраїнські справи,—закон цей дещо міняв з старого, а де-що підлатував. Новим законом було дозволено друкувати словники української мови, але російським правописом; театр український крепко забороняли, а окремі сценічні вистави поставлено „въ зависимость отъ усмотрѣнія высшихъ мѣстныхъ властей въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ"...

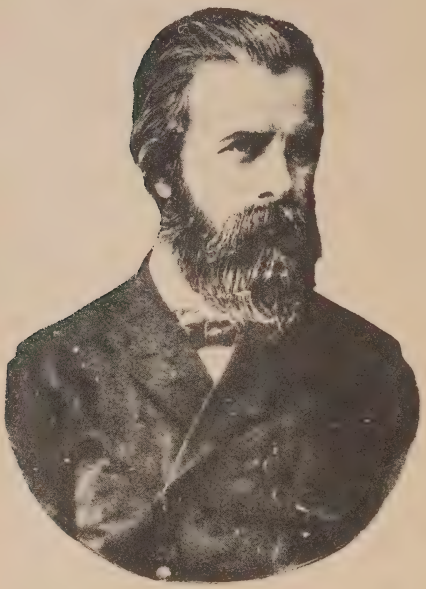

Проф. Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895), славний український діяч. Р. 1875 за доносів до України його скинули з професорства і він в 1876 р. мусів виїхати за кордон, професорував у Софії і помер на чужій землі...

От ці заборони українського слова з років 1863, 1876 і 1881-го—це тільки виразніші заборони XIX в., бо крім їх була ще сила менших; перелічити їх нема змоги. І всі вони болючими ранами оставались на невмірущому тілі української культури, лишались тими ранами, що однимали живі соки організму, що невпинно точили його, зупиняли і псували йому зріст... А московський уряд усе пильнував, аби рани ці повсякчасно ятрились і не загоювались...

Українці не покладали рук, обходили закон, як тільки могли, і українська культура все-таки зростала; особливо за останні роки пішли були переклади з російської мови. Уряд запримітив цю дірку і р. 1892 крепко наказав цензорам, щоб таких перекладів не було... Крім того, уряд наказував, що цензорі повинні і всякі українські твори „съ особою строгостью и вниманіемъ разсматривать, подвергая исключеніямъ и запрещая при этомъ не только все, противорѣчащее цензурнымъ правиламъ, но при малѣйшемъ къ тому поводѣ, по возможности сокращая число такихъ бездарныхъ произведеній въ цѣляхъ чисто государственныхъ“ [1])...

Здається, далі цього наказу йти було нікуди...

Проте р. 1894 знову крепко і рішуче нагадують про заборону везти книжки зза кордону. Через рік, в 1895 р. знов наказують забороняти навіть збірники—українські дитячі читанки, „хотя бы по существу содержанія они и представлялись благонамѣренными“ [2])...

---

[1]) Предложеніе Главнаго Управленія по дѣламъ печати С.-Петербургскому Цензурному Комитету отъ 8 января 1892 г. за № 96.

[2]) Записка Имп. Академіи Наукъ объ отмѣнѣ стѣсненій украинскаго слова, 1905 р ст. 88.

XLIII.

Такі були ті скорпіони, що їх завше густо пускали на ниву вкраїнську. Такою дойшла наша нива і до 1904 р., коли роспочався в Росії великий визвольний рух. Обійти українців не змогли і з кінця цього року Комітет Міністрів роспочав свої наради про скасування заборони українського слова. І 30 янв. 1905 р. сам Міністр Народньої Освіти так писав про всі попередні скорпіони: „примѣненіе запрета (на вкраїнське слово), значительно затрудняя распространеніе среди малорусскаго населенія полезныхъ свѣдѣній путемъ изданія на понятномъ для крестьянъ нарѣчіи книгъ, препятствуетъ повышенію нынѣшняго низкаго культурнаго его уровня“...

Павло Грабовський (1864 — 1902), укр. поет-громадянин; половину життя свого простраждав по тюрмах та на засланні серед якутських снігів та тундр і там і помер.

Сам уряд росписався в шкодливости своєї ж політики...

Проте бідна нива вкраїнська не зазнала спокою й тепер. Почалась звичайна московська тяганина, та волокита, що добре далась в знаки нам ще за віки XVII та XVIII-й.

Комитет Міністрів, „въ видахъ вящшей осторожности“, доручив розглянути справу скасування заборони на вкраїнське слово ще й Академії Наук, університетам Київському та Харьківському і київському генерал-губернаторові. Всі ці інституції в оден голос одповіли, що заборона вкраїнського слова тільки шкодлива, а Академія Наук в 1905 р. випустила навіть велику записку—„Объ отмѣнѣ стѣсненій ма-

лорусскаго слова". Українські питання Академія поставила руба і авторитетно заявила: „малорусское населеніе должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ" [1])...

А Харьківський університет признав навіть негайну потребу допустити вкраїнську мову в народні школи, допустити вкраїнські книжки в читальні та бібліотеки, дозволити вільні беседи, читання і церковну казань українською мовою [2])...

Так одповіли всі наукові інституції про вкраїнську справу. Комітет Міністрів, розглянувши всі оці одповіді, в сентябрі 1905 р. зробив постанову: скасування заборони українського слова признати... „несвоевременнымъ"...

Так скінчився великий визвольний рух для України...

І знову довгою низкою посунули скорпіони на вкраїнську культуру і скінчилися вони цілим походом, що повів на нас міністр А. Столипин. Знущання над українцями дойшло свого краю і нас залічили тоді в „инородці"... В циркулярі своїм з початку 1910 р. Столипин наказував не дозволяти товариств „инородческихъ, въ томъ числѣ украинскихъ и еврейскихъ, независимо отъ преслѣдуемыхъ ими цѣлей"...

---

[1]) По Київському вид. р. 1914 ст. 6.

[2]) Див. „Записка по вопросу о цензурѣ книгъ на малорусскомъ языкѣ", вид. харьківським університетом.

XLIV.

от такий був шлях нашої культури за XIX вік. І чого-чого не забороняли нам протягом цього „просвіщенного“ віку!...

Нам забороняли всякі наукові твори, забороняли вести свою культуру рідним словом. Забороняли привозити книжки зза кордону, а коли випадково у когось знаходили таку книжку, хоч би вона була про чорний пар чи про домашню птицю, то за це часто цікавого гноїли по тюрмах, або засилали до Сібіру... Забороняли продавати українські книжки навіть дозволені цензурою; та й самі продавці, аби не вскочити в мороку та клопіт, зрікались брати на продаж наших книжок... Цензура старанно пильнувала і ревним оком доглядала, аби не проскочила „зайцем“ якась українська книжка... За десять років, з 1895 по 1904 р., в Київі до цензури було оддано 230 рукописів, проте з цензури вийшло всього тільки 80 в такому вигляді, що їх можна було хоч як друкувати [1])... А 70% з цих простих, лагидних та тихих по змісту рукописів так й не побачили світу...

Цензура шматувала наші книжки, крепко забороняла вживати слів „Україна“, „українець“, – виправляла їх завше на „Малороссія“, „малороссъ“...

Не дозволяли нам прилюдно в публічному місці розмовляти рідною мовою, забороняли лекції, наші вистави, наші концерти...

В 1899 р. в Київі був археологічний з'їзд і міністерство дозволило читати реферати на всіх слав'янських мо-

---

[1]) *Проф. М. Грушевскій,* Украинство въ Россіи, Спб. 1906 р. ст. 17.

Памятник І. Котляревському в Полтаві, поставлений р. 1903. На святі одкриття памятника заборонили читати привітання та промови українською мовою.

вах,—проте заборонило читати вкраїнською мовою і вчені з Галичини мусіли вертатись додому, не читавши своїх докладів... Правда, в останню хвилину схаменулось міністерство і дозволено було читати реферати й українською мовою, та проте з умовою, щоб це було тільки в закритому засіданні і в присутности не більше 25 чоловіка... Це було знущання над народом, і вкраїнці зріклися брати участь в такому з'їзді...

Те ж саме було і р. 1903, коли на святі одкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві не дозволили промов рідною мовою...

Коли в книжці російською мовою траплялись українські слова, цензура вперто гнала їх геть,—бо пеклувалася про чистоту мови... Дбала цензура навіть про чистоту і нашої вкраїнської мови,—вона не дозволяла неологізмів, не допускала нових слів, що показують якісь культурні розуміння... Крепко забороняли нам і переклади з чужих мов,—навіть оповідань та віршів...

Забороняли в церкві казати проповіді рідною мовою і бідний народ наш лишився без розумної духовної страви... Сорок років лежала під замком українська Євангелія, і народ наш не мав змоги читати рідною мовою науку Христову, тоді як Євангелія ця була перекладена на всі найменші мови...

Заборонили рідну нашу пісню, вигнали її з школи, виганяли з життя. З р. 1876 було заборонено ставити слів під українськими нотами,—можна було друкувати самі тільки ноти... І тільки через п'ять років, р. 1881 скасували сміховинного наказа цього..

Забороняли нам співати рідною мовою, і коли українці бажали прилюдно проспівати рідну пісню, губернатори вима-

гали інколи співати її по-французькому або по-московському... Так було, скажемо, в Одесі, де відомий губернатор Зеленый примусив замісць: „Ой, не ходи, Грицю, та й на вечерниці“ співати: „Ой, не хади, Гришка, да и на пикникъ“...

Проте громада слухала і ці викрутаси, і вернувшись додому з таких „пикників“, тихо тягла собі: „Ще не вмерла Україна“...

Володимир Винниченко (род. 1880 р.), видатний укр. письменник-психолог.

Забороняли український театр і гнали його, як могли. Довгий час театр наш зовсім був вигнаний з київського генерал-губернаторства, цеб-то з губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської. І театр наш примушений був довгі роки тинятися по московських містах...

А коли й дозволили театр, то тільки з умовою, щоб поруч української вистави йшла і московська... Забороняли такі п'єси, де б була інтелігенція, — аби не вийшло, що ніби „мужичою“ мовою може балакати і освічена людина...

А коли українці збірались і хотіли одправити паніхіду по Шевченкові, — навіть цих паніхід не правили, бо їх було заборонено... Це вже було проти всіх установ—і Божих і людських—бо сама ж віра Христова наказує молитись навіть за ворогів...

Не сила мені отут вилічити вам всіх отих кривд, що їх заподіяно народові нашому. Не було тої кривди, не було того терну, щоб їх не кинули нам на нашу важку путь... Я

Молодші українські письменники.

О. Олесь (Олександер Ів. Кандиба, род. 1878 р.), видатний український лірик.

Грицько Чупринка (род. 1879 р.), український поет.

Микола Вороний (род. 1871 р.), український поет естет.

Спиридон Черкасенко (род. 1876 р.), український письменник і драматург.

пригадаю тут ще одного факта, що ясно покаже, чого хотіли од нас, чого од нас домагалися. В 1887 р. оден з київських вчених подав на цензуру свого рукописа—„Опытъ грамматики малороссійскаго языка“. Цензор повернув рукописа назад навіть не читавши, а на проханні авторовім написав: „Нельзя же разрѣшать къ печати грамматики того языка, который обреченъ на небытіе“...

XLV.

Всі оці скорпіони, що сипались на культуру вкраїнську, проте не зменьшили поривання нашого до волі та до рідного слова. Діячі-українські ніколи не приставали в роботі, і ці заборони тільки підбільшували їм енергії, додавали завзяття.

Біжучої річки не спиниш — вона греблю порве. Не спинити й життя, коли воно справді існує. І не дивлючись на всі заборони, українська культура проте прямувала вперед,—знаходила хоч маленькі дірки в законах і тихенько точилась собі проз їх.

Певне, нема другого такого народу, щоб примушенний був хітріше обходити накази та заборони, як народ український... Українці прикладали всі сили, робили всі заходи, аби обійти закона, аби найти якусь там дірочку, і забалакати хоч проз неї рідною мовою...

Нам заборонили наукову літературу, заборонили нести простому народові світ та знання. Проте це не спинило українців,—а же ж нам дозволяли писати оповідання,—і тому так рясно вродили у нас всякі вірші та оповідання і про комах, і про різачку, і про дифтерит... Так з'явились у нас

книжечки на зразок: „Від чого вмерла Мелася“ (про дифтерит), Як годувати малих дітей, Добра порада (про бішенство), Порадник жінкам, Порадник матерям, Як живе тіло людське і сила инших.

Академія Наук писала про це: коли українці бажали „преподать народу кое-какое поученіе по части сельскаго хозяйства, вопросовъ нравственныхъ или чего бы то ни было изъ круга знаній, доступныхъ и нужныхъ простолюдину, они были вынуждены, наперекоръ свойству предмета и направленію своихъ способностей, предлагать такое поученіе въ беллетристической формѣ, чему немало примѣровъ, смѣшныхъ для непосвященнаго въ эту тайну и глубоко прискорбныхъ и досадныхъ для знающаго ее, не трудно привести вплоть до настоящаго времени“ [1])...

Василь Мова (1842 — 1891), укр. поет і драматург; за життя не бачив своїх творів друкованими зза цензури.

І закон цей породив у нас багато белетристів. Ось так оден з них росказує, як став він белетристою. „По природѣ я не беллетристъ,—пише він—но законъ, отымая у меня право писать что бы то ни было серьезнаго содержанія на моемъ языкѣ, заставилъ меня сдѣлаться беллетристомъ“ [2])...

Оден з українців надумав видати—страшно сказати!—книжку про чорний нар. Написав її на зразок оповідання,

---

[1]) Записка Академіи Наукъ объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова, К. 1914 р. ст. 16.

[2]) Записка Академіи Наукъ, р. 1905, ст. 84.

як то слід було, проте цензура не дозволила йому друкувати, бо вбачила тут скриту науку. Упертий автор вдався аж до самого міністра землеробства,—і росказав йому, що коли він завів чорний пар в своїм повіті, то з того часу селяне забагатіли і нестало в повіті недоїмок; коли ж видати його книжку про чорний пар,—радив автор, — то казьонних недоїмків скрізь поменьшає... І тільки цим він і взяв міністра і книжку про чорний пар було дозволено [1])...

Життя само розбивало заборони українського слова і сміялось з авторів їх. Уряд вимагав, аби в українськім театрі непремінно ставили ще й якусь російську п'єсу. Закона цього додержувались, проте з часом все це звелося на те, що в українськім театрі по-російському давали тільки якогось там паганенького одноактового водевільчика, давали як раз тоді, коли до театру збіралася публіка...

В колишній українській столиці, в такім великім місті як Київ—і зовсім немає улиць на честь українських діячів; але ж рясно зате маємо назви на честь київських губернаторів та ворогів України, — Безака, Фундуклея, Аненкова, Васильчикова, Клейгельса, Левашова, Столипина й инших. Проте українці і тут тихенько пролізли і назвали аж три улиці на честь українських діячів: Тарасівська (Тараса Шевченка), Паньківська (Панька Куліша) та Нікольсько-Ботанічна (Миколи Костомарова) [2])...

Самі закони, що забороняли вкраїнське слово, виходили якимсь незвичайним шляхом. Височайших наказів з р.

---

[1]) *Проф. В. Антонович,* Записка в справі обмежень української мови, „Записки укр. Наук. Тов. в Київі", кн. 3, р. 1908, ст. 35.

[2]) „Літ.-Наук. Вісн." 1913 р. кн. 6 ст. 475, примітка.

1876 та 1881 Державна Рада не розглядала, а це порушає основні закони Росийські; Правительствующий Сенат не надрукував цих наказів,—і це теж порушало основні закони. З цими наказами якось соромилися подавати їх світу, і пускали їх до життя не прилюдними законами, а секретними циркулярами.

XLVI.

До вкраїнців сікалися зза всього і скрізь вбачали сепаратизм. В прості справи наші вносили образливе недовірря і надавали їм якогось протидержавного політичного виступу.

Так зробили, скажемо, з простою справою постанови пам'ятника Богданові Хмельницькому в Київі. Ця справа дуже характерна й цікава і я коротенько перекажу її [1]).

Думку про вшанування Б. Хмельницького перший подав відомий М. Юзефович, що був ззамолоду щирим українцем. Юзефович в цій справі вдався до відомого художника Михайла Мікєшина, автора монументів „Тисячеліття Росії" та цариці Катерини II; той з охотою р. 1868 приїхав до Київа і умовився про пам'ятника. Пізніше Мікєшин довів цареві Олександру II, що „на Україні, під вражінням недавнього польського повстання, виникло загальне бажання пристойно вшанувати патріотичну вислугу гетьмана Хмельницького, що прилучив Україну до Росії". Р. 1870-го цар звелів збірати жертви на пам'ятника по всій Росії „тому,

---

[1]) Див. про неї ширше: *Ор. Левицький,* Історія будови пам'ятника Б. Хмельницькому в Київі, „Літ.-Наук. Вісн." 1913 р. кн. 6 ст. 467—488. Див. ще „Київська Старина" 1888 р. кн. 7.

кто возвратилъ русскому народу Кіевскую святыню, кто спасъ, можетъ быть, православіе на берегахъ Днѣпра и положилъ краеугольный камень нынѣшнему государственному зданію всея Россіи".

М. Мікешин виготовив бронзову моделю пам'ятника і привіз її до Київа на розгляд. Богдан був на баськім коні; „під копитами коня лежав труп ксьондзя-єзуїта, укритий пошматованим польським знаменом, тут же валялися шматки порваного ланцюга. Далі, за конем, збита його копитом, сторчма летіла з скелі фігура польського пана, а ще нижче—фігура жида-рандаря, руки якого заклякли на проскурках, пасках і награбованих церковних речах" [1])... На чолі п'єдесталу — кобзар (кобзарем мала бути жива постать Т. Шевченка) співає й грає на бандурі, а під ним підписано:

Та не буде лучче, та не буде краще,
Як в нас на Вкраїні,
Що немає жида, що немає ляха,
Не буде й унії....

Публіка почала протестувати проти такого пам'ятника, але нічого вдіяти було неможливо, бо цар ствердив цього проекта... І тільки через те, що не було грошей (зібрали всього коло 40000 рублів), мусіли поставити самого тільки Богдана, залишивши на далі інші фігури...

Мікешин добре заробив коло монумента: за нього цар р. 1872 подарував йому 1000 десятин казенної землі в Катеринославщині (це тепер „Мікешин—Царедар)"; р. 1873 на вилив пам'ятника було подаровано з наказу царя 1600

---

[1]) „Літ.-Наук. Вісн." 1913 р. кн. 6 ст. 470.

пудів зеленої міді,—і Мікешин гарненько продав цю мідь собі на користь, і так од його цеї міді вже й не вернули.

Р. 1880 монумент Хмельницькому був готовий і його з Петрограду привезли до Київа; але справа марудилась, про пам'ятника пішли чудні теревені, і все скінчилося тим, що монумента запраторили в Старокиївський поліцейський участок, де Богдан й проседів з півтора року, — за те, мовляв, що прибув без пашпорта, як шуткували тоді люде...

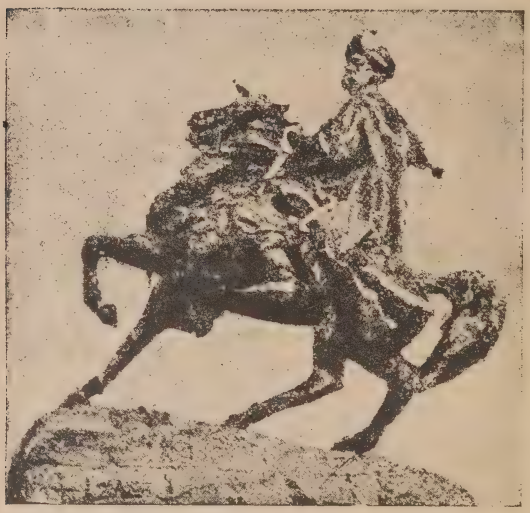

Пам'ятник Богданові Хмельницькому за приключення України до Москви; поставлений на Софійській Площі в Київі р. 1888-го; праця художника М. Мікешина.

Місця на пам'ятника ніяк не могли розшукати. Комісія, що керувала цею справою, хотіла ставити його на Софійській площі, — бо тут кияне пишно стрічали Хмельницького 27 студня 1648 р., коли він з військом вертався на Вкраїну, погромивши Польщу. Але де-кому було недовподоби, що на такім славнім місці стоятиме Богдан,

тому порішили запраторити його на Бесарабку, поміж крамниці та шинки... Так з того часу Бесарабка й досі прозивається „Площадь Богдана Хмельницкаго“...

Після довгої мороки р. 1881 почали вже й копати на пам'ятника на Софійській площі, але з Петрограду несподівано заборонили роботу... Виявилось, що це київське духовенство поскаржилося в Синод; воно писало: „При испрошеніи Высочайшаго разрѣшенія на сооруженіе памятника Хмельницкому мѣстомъ для постановки его предполагалась Бессарабская въ Кіевѣ площадь, переименованная тогда же въ площадь Богдана Хмельницкаго. Между тѣмъ кіевская городская дума въ засѣданіи 16 іюля 1881 г. постановила: памятникъ этотъ поставить на Софіевской площади, въ ея центрѣ, противъ алтарной стѣны Кіево-Софіевскаго Собора, извѣстной подъ именемъ „нерушимой стѣны“. При означенномъ положеніи и высотѣ памятника на площади не только будетъ закрытъ видъ на соборъ со стороны Крещатика и Михайловскаго монастыря, гдѣ проходятъ массы богомольцевъ, совершаются церковныя процессіи и движется городская публика, но еще всякому, направляющемуся съ этой стороны къ собору будетъ представляться уже не алтарная стѣна собора, а задняя часть лошади... Естественно, такимъ видомъ смущенъ будетъ каждый благочестивый христіанинъ, обычно творящій на себѣ крестное знаменіе въ направленіи къ „Нерушимой стѣнѣ“... Находя такую постановку конной группы предъ св. алтаремъ неприличною и оскорбительною для религіознаго чувства православныхъ поклонниковъ русской святыни“ [1]), духовенство в особі преосвящ. Іоанна

---

[1]) „Літ. - Наук. Вісн.“ за 1913 р. кн. 6 ст. 476.

й благало заборонити ставити пам'ятника на Софійській площі...

Знялася велика буча, пішла довга писанина і справа не обійшлась, як водиться, без натяків і на „україфільство“ і на сепаратизм. Голова комісії збудування пам'ятника М. Юзефович прямо писав міністрові: „Долгомъ поставляю представить отвѣтъ мой на доводы, приводимые противъ постановки памятника на Софіевской площади... Въ отзывѣ преосв. Іоанна нѣтъ и подобія правды. Видно, что преосвященный былъ введенъ въ заблужденіе творцами украинофильской интриги, враждебной самому Богдану Хмельницкому и не переносящей памятника ему, какъ историческаго свидѣтельства о единствѣ и неразрывности Русской земли... Я первый поднялъ вопросъ объ этомъ памятникѣ, какъ наглядный отвѣтъ, съ одной стороны польскимъ притязаніямъ, а съ другой—зарождавшемуся тогда украинскому сепаратизму“ [1])...

І тільки через цю „украинофильску интригу“ наказано було поставити пам'ятника все-таки на Софійській площі, а то стояв би Богдан десь на Бесарабці серед рундуків і показував би своєю історичною булавою на якийсь там шинок...

Довго тяглася ця справа з пам'ятником, бо зовсім не було грошей, аби його закінчити; тільки р. 1886 було видано з казни 12000 рублів і пам'ятника так-сяк закінчили,— закінчив (п'едестал) вже архітектор В. П. Ніколаєв, бо зза пригоди з міддю з Мікешиним перестали й знатися. Нарешті, 11 липня 1888 р. пам'ятник був посвячений...

---

[1]) Ibidem, ст. 477—478.

XLVII.

Наслідки всіх цих заборон, всіх цих утисків були страшні для Вкраїни. Вони зробили те, що багато вкраїнців одбилися од рідного поля, пристали од рідного життя, забули свою мову, пришили хвостика-*въ* до своєї фамилії і зробилися „тоже малороссами“... Русифікація через школу, через суд та церкву широкою річкою текла до життя українського і каламутила тихе озеро наше. Русифікація зносила нашу культуру, руйнувала наші звичаї, марудила нашу пісню, робила перевертнів навіть з народу. Свідомість українська падала, історія забувалася, притаманні ознаки наші нищились...

Руйнувалася культура й простого народу, руйнувалося все, що набув він за попередні віки. Школи рідною мовою не стало, пішла школа московська, де дитина не розуміла, чого її навчають. Тому не диво, що у нас на Вкраїні більше ніж де, вийшовши з школи, стають знову неграмотними. Бо наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння [1])...

Кращі сини українські з болем дивились, як руйнувалася стара наша культура. І вони боронили цю культуру, боронили, як могли, клали на неї всі свої сили, одлавали їй все своє життя...

І з того часу, як заборонили нам рідне слово, з р. 1863 посунули наші українці знову за кордон,—тепер вже в Австрію, де слово наше було вільним. Львів стає україн-

---

[1]) Про потребу національної школи див. *Б. Грінченко,* На безпросвѣтномъ пути, вид. 3, К. 1913.

ським центром, тягне до себе кращих людей; а коли з р. 1873 у Львові заснувалося „Українське Наукове Товариство“,—воно стало тим огнищем, що коло нього згуртувалися всі видатні сили вкраїнські. І поплевли тоді за кордон наші сили, наші кращі сили, що їм було тісно й небезпечно в себе вдома; поплевли тоді туди і наші гроші і збогащали Австрію... І дойшло до того, що якусь там просту пісню, якийсь там дрібний віршик українці мусіли друкувати в Австрії, а то й в самім Відні, а не в себе вдома, бо тут все це крепко забороняли...

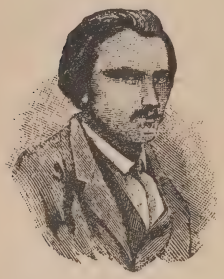

Степан Руданський (1830—1873), укр. письменник. Зза цензурних утисків не бачив своїх творів друкованими.

А скільки зза цього пішло у нас творів недрукованих, скільки наших поетів так і з світу зійшли, не побачивши творів своїх друкованими (Свідницький, Руданський, Мова)...

Заборона рідної мови у всьому житті нашому довела тільки до руйнування. По школах нищили саму душу вкраїнську, перекручуючи її на московську. Освіта падала, бо в школі її давали мало, а позашкільну освіту крепко забороняли.

І нікуди не міг і не смів ткнутися бідний селянин наш, бо скрізь справа точилася московською мовою, що була йому чужою і не розумною... Приходив він до суда і пробував поскаржитись на свої кривди, але росказати про їх він не міг, бо не знав офіціяльної мови... І скрізь робили його дурнем, прозивали мужиком, і все через саму тільки рідну мову його...А коли починав селянин наш балакати з росіянами, скільки непорозумінь з того знималося,—болючих, гірких

непорозумінь, бо за ці непорозуміння йому доводилося часом з суда простувати й на Сібір...

Я не буду приводити прикладів цього нерозуміння судді та підсудного, їх ви досить знайдете в талановитих нарисах „В суді“ Виборного Макогоненка. Скажу тільки, що ці нерозуміння почалися дуже давно. Так, коли р. 1724-го провадилась справа Полуботкова, то цар Петро I допитував Генерального Писаря Савича:

— Скажи, знаешь ли ты о зломъ умыслѣ твоихъ товарищей?

— Не скажу, Вашеці! —чемно та ввічливо одповів Савич.

Петро обурився, одвів руку і вдарив по обличчу Генерального Секретаря України... І за це ж присудив його до катування...

При цій росправі був Бунчуковий Товариш Володківський, і він роз'яснив цареві, що „не скажу“ по-українському значить тільки „не знаю“.

Оборонець прав українських, строитель храмов Божих, гетьман Іван Степанович Мазепа (1644—22 авг. 1709). Збудував у Київі р. 1693 Братську церкву на Подолі; р. 1690—1696 церкву Великого Миколая (тепер Воєнний Собор); обніс Лавру камінною стіною і збудував дві церкві—над святими і економічними воротами. По Київських церквах багато вкладів Мазепиних.

Цар помнякшав, але зараз же на кошт Савича послав на Вкраїну гонця-чиновника, аби він перевірив, чи то ж справді по-вкраїнському *не скажу* значить *не знаю* [1])...

Перекручували душу, перекручували все життя. Непорозумінням кінця не було, бо русифікація на кожному кроці спотикалася на наше рідне і часом прибірала трагікомічних форм...

Росказують, що як був в Київі цар Микола I, він заїхав до Никольського собору, збудованого р. 1690 Мазепою. В ризниці царське око впало на якийсь старий портрет.

— Чий це портрет? спитав цар настоятеля.

— Зиждителя храма сего, гетьмана Івана Мазепи, Ваше Величество,—одповів той.

— І ви за його молитесь? цікаво питає цар.

— Кожну службу, як за зиждителя, Ваше Величество,- щиро одповідає недогадливий батюшка.

— А великим постом проклинаєте Мазепу?—здивовано питає цар.

— Проклинаємо, Ваше Величество... — зрозумівши, боязько одповідає батюшка...

— І молитесь, і проклинаєте, — насмішкувато додає цар і повертає з ризниці...

Звичайно, це може тільки анекдот, проте анекдот дуже виразний...

---

[1]) *Д. Бантышъ — Каменскій*, Исторія Малой Россіи, вид. 4, К. 1903 р. ст. 589.

XLVIII.

Що найгірше, всі ці заборони важким тягарем лягали на душу свідомих українців. Вони дратували їх, отроювали душу їм ненавистю до братів-москалів, одвертали їх од московської культури, — культури близької нам, культури рідної, бо й ми ж самі добре доклали до неї своїх рук...

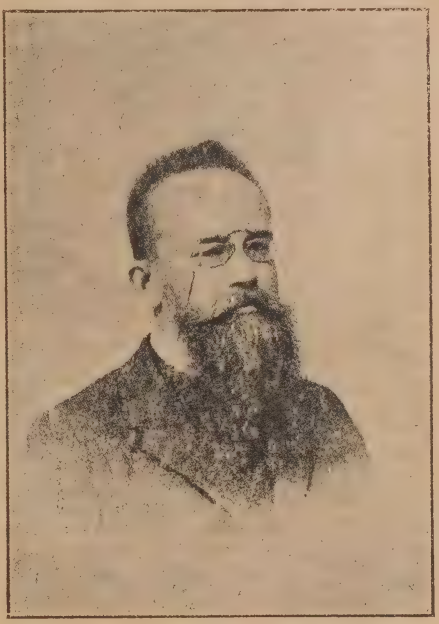

Проф. Михайло Грушевський (род. 1866 р.), славний укр. історик, голова Української Центральної Ради.

Свідоме московське громадянство байдуже було до нашої трагедії. З попередніх віків воно наслідувало ворожнечу до нас, дивилось скоса, історії нашої не знало, культури нашої не визнавало. Про те, що це ми йому створили культуру за XVII та XVIII віки, про це воно забуло, і не тільки забуло—і знати не хоче...

І за XIX вік ми маємо з московського громадянства силу централістів, як були вони в XVII та XVIII віках. Згадаймо таких письменників як Каченовський, Катков, Суворин, Грингмут, Мещерський, або в наші часи фанатичний Струве,

що закликав своє громадянство „энергично и безъ всякихъ поблажекъ вступить въ идейную борьбу съ украинствомъ“... І російське громадянство ввесь час було ворожим до наших національних поривань, а в кращому разі—було байдужим...

Наведу тут листа „кающогося“ великоросса, що виразно вилічує гріхі свого громадянства. „Мы, великороссы—пише він—всѣ, за исключеніемъ развѣ немногихъ, нужно правду сказать, или совершенно индифферентно относились, или, что еще хуже, старались и стараемся всѣми силами противодѣйствовать самостоятельному ихъ (українців), на національной почвѣ построенному, развитію. Вѣдь мы, великороссы, только и ограничиваемся ровно ничего не стоющими восклицаніями по адресу „хохловъ“-украинцевъ объ ихъ краѣ, гдѣ „среди садовъ деревья гнутся долу“, объ ихъ пѣвучести и „удивительномъ“, своеобразномъ ихъ характерѣ, а между тѣмъ не видимъ, что этотъ нашъ братскій народъ, *которому мы многимъ обязаны*, весь стонетъ отъ своей приниженности, главнымъ виновникомъ которой являемся въ послѣднемъ счетѣ мы, великороссы“...

„Вѣдь не тайна,—пише він далі—что въ свое время не сочувствовалъ этому даже такой человѣкъ, какъ Бѣлинскій—этотъ идолъ современной ему великорусской нашей молодежи. Вѣдь онъ одобрялъ даже арестъ Шевченка и называлъ его, Кулиша и другихъ „ему подобныхъ“ чуть ли не дураками, негодяями, проникнутыми „мелкимъ хохлацкимъ патріотизмомъ“...

„Кто—питає автор—сочувственно откликнулся изъ нашихъ по украинскому вопросу? Кто привѣтствовалъ добрыя начинанія украинцевъ?—Никто... Все наше общество апатично молчало и молчитъ или косо, недовѣрчиво погляды-

ваетъ на поднимающее голову „хохломанство-украинофильство“, какъ не стѣсняются и до сихъ поръ обозначать культурное движеніе украинцевъ“ [1])...

Так писав в 1905 р. „кающийся“ великорос, правдиво вбачаючи в байдужости до нас і наших справ гріх свого, братського нам громадянства [2]).

Я йще мушу зазначити, що російський уряд рідко коли сам, з своєї ініціативи вів на нас погроми. Завше перед новими заборонами знимали бучу добровольці, що галасували про сепаратизм і тикали на нас пальцями. Уряд обома ушима прислухався до їхнього галасу і охоче тиснув нас зо всієї сили...

XLIX.

Мова—це наша національна ознака, в мові—наша культура, ступінь нашої свідомости.

Мова—це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. Мова—душа кожної національности, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний

---

[1]) Див. „Кіевская Старина“ 1905 р. кн. VI, підпис „Великороссъ“.

[2]) Див. про це питання *К. П. Михальчукъ*, Открытое письмо къ А. Н. Пыпину. Къ исторіи отношеній къ Украинству представителей прогрессивной части русскаго образованнаго общества, К. 1909 р.—*Д.м. Донцовъ*, Русскій либерализмъ и украинское движеніе, „Укр. Жизнь“ 1912 р. № 5.—*Вл. Жаботинскій*, О русскомъ либерализмѣ, ibid. № 7—8.

орган культури, традиції. В мові—наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання.

Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В такому разі моьа—це найясніший вираз нашої психики, це найперша сторожа нашого психичного *я*...

І поки живе мова—житиме й народ, яко національність. Не стане мови—не стане й національности: вона геть роспорушиться поміж дужчим народом...

От чому мова завжди має таку велику вагу в національному рухові, от чому ставлять її на перше почесне місце серед головних наших питань.

Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її дощенту. Бо німого, мовляв, попхаєш, куди забажаєш...

Напади на нашу мову почалися дуже давно,—ще майже з самого приєднання Україні до Москви. Богобоязлива Москва, що готова була муки приймати за „єдиную букву *аз*ъ“, завше скоса поглядала і на нас і на нашу мову. Думка така була: раз инша мова, то й инший народ, а коли инший народ, то инша й віра... А коли инша віра, до тож єретицька віра, бо право вірує сама тільки Москва та московський народ...

Одного разу, з початку XVII-го віку, прийшло на Москву козацьке посольство з України. Цар одмовив їм і не приняв їх; кн. Пожарський ось так виправджувався: „Пришли вы къ Москвѣ—казав він—передъ постомъ, и въ постъ у великого государя нашего никакіе послы и иноземцы не бываютъ“... Як бачимо, цар боявся поскоромитися в піст „иноземцами“-українцями...

І так ми стали на Москві єретиками і, як я вже росказував, багато перетерпіли за це своє єретицтво в XVII в...

Мова наша—особливо жива людова мова, не літературна, — вже тоді, в XVI та XVII в., дуже одріжнялась од мови московської. Живу мову нашу на Москві мало розуміли, розібрати, що таке наша мова, тоді ще не могли. Кожну людину, що не балакала по-хрещеному, тоб-то по-московському, прозивали там німцем, німотою.

Жили ми тоді під Польщею, державною мовою у нас в XVII віці замість своєї, що була в литовську добу, стала мова польська; тому не диво, що в нашу мову, особливо в мову літературну, увійшло чимало польських слів (вони згодом вивітрилися з нашої мови). На Москві це одразу кинулось ввічі і тому одразу ж там почали прозивати нас поляками, а нашу мову вкраїнську—польською мовою...

І ця думка, ніби мова наша—то польська мова, думка ця, що повстала ще в XVI та XVII віках [1]), крепко держалась на Москві і в XVIII віці, і в XIX, держиться вона там навіть і до нашого часу. Цю стару думку тільки трохи підновили,—нашу мову почали прозивати наріччям мови польської.

За XVIII та XIX віки з мовою нашою було теж саме, що і з самим народом: мову нашу роздирали на части і тягли до себе і поляки і москалі. Дві головні думки було про нашу мову за ці вики: поляки писали, що мова вкраїнська—то мова польська, та тільки трохи попсована москов-

---

[1]) Ще *П. Шевалье* р. 1663 в своїй Histoir de la guerre des Cosaques contre la Pologne, ст. 38, називав українську мову наріччям польської.

ською, цеб-то зросійщане польське наріччя; росіяне писали, що мова вкраїнська—то мова роєійська, та тільки попсована польською, це полонізоване російське наріччя. Назвати нашу мову окремою мовою ніхто не хотів..

Я не буду росказувати, що пишуть про мову нашу поляки,—вони инколи й досі нашу мову залічують до своєї; спинюся тільки на тому, що кажуть про нашу мову росіяне.

В середині XVIII віку, р. 1746-го Ломоносов так писав про нашу мову: „Сей дїалектъ съ нашимъ очень сходенъ, однако его ударенїе, произношенїе и оконченїя реченїй отъ сосѣдства съ Поляками и отъ долговременной бытности подъ ихъ властію много отмѣнились или прямо сказать попортились“ [1]).

І от це твердження такої авторитетної людини, яким був Ломоносов, і пішло гулять по світі і стало загальною думкою більшости російських письменників. На першу частину твердження—що наша мова єсть „діалектъ“, цеб-то язик, а не наріччя, на це не звернули уваги,—от же добре запам'ятали тільки відносини мови нашої до польської.

Року 1784 цариця Катерина II надумала видати такий словник, щоб він містив в собі всі язикі, які тільки існують на світі. Дев'ять місяців проклопоталася цариця над своєю

---

[1]) Див. Сочиненія М. В. Ломоносова, вид. Академії Наук, т. IV, Спб. 1898 р ст. 1—2. Це Ломоносов писав против Тредяківського; Тредяківський написав тоді статтю: „О множественномъ прілагательныхъ целыхъ іменъ оконченіі“ і радив писати на кінці прикметників у множині *и*, а не *е*, бо „малороссіяне кончатъ непремѣнно также на *и* сімъ образомъ: святыи“; ibidem, примітки, ст. 13. Як бачимо, з нашою мовою тоді ще добре рахувались...

вигадкою; всім губернаторам було крепко наказано збірати слова з їх країв і одсилати до Петрограду; у всі кінці світа послали відозви і просили присилати слів. Але нарешті ця робота Катерині обридла і вона передала її Палласу. Користуючись зібраним матеріялом, Паллас і видав р. 1787—1789 „Сравнительные словари всѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею Всевысочайшей особы“, 4 томи.

І от в цім словнику, в передмові писали таке про нашу мову: „Малороссійское нарѣчіе мало отлично и само по себѣ часто есть не что иное, какъ россійское, на польскій образецъ премѣненное, которое и въ употребленіи токмо въ Украинѣ и Малой Россіи“...

Це було офіціяльне твердження „Всевысочайшей особы“...

Але придивімось, на основі якого матеріялу зроблено такий висновок. Ось які слова тут подані за вкраїнські: жаръ, земля, корова, кровъ, домъ, жизнь, звѣзда, здѣсь, зрѣніе, когда, караульщикъ і такі инші... От на цим матеріялі славні академики Катеринини й прийшли до думки, що „малороссійское нарѣчіе мало отлично“...

Звичайно, доставили ці слова губернаторі тільки з обов'язку, аби здихатись клопоту, а в Петрограді їх приняли, як то кажуть, за чисту монету, і не перевіривши, здали до друку [1])...

В XIX віці про нашу мову панує така ж сама думка. Вчений М. Т. Каченовський, редактор „Вѣстника Европы“, ось що писав про нашу мову: Извѣстно, что малороссійское

---

[1]) Див. про це ширше *І. Огієнко,* Огляд українського язикознавства“, 1907 р. ст. 41—42; „Записки“ Львів, т. 80.

нарѣчіе занимаетъ середину между нашимъ русскимъ языкомъ и польскимъ, изъ послѣдняго вошло въ него множество словъ и оборотовъ въ продолженіе того времени, когда Малороссія находилась подъ польскимъ господствомъ“ [1]).

В другім місці Качановський мову нашу зве російською, та тільки списованою польською [2]).

Додам до цього, що Качановський був професором слав'янських мов в Московськім університеті і такі думки свої передавав і своїм студентам.

Найбільший грамотій свого часу, Микола Греч, вже просто залічив нашу мову в нарічча до польської; р. 1822 він писав: „Малороссійское нарѣчіе родилось и усилилось отъ долговременнаго владычества поляковъ въ юго-западной Россіи, и можетъ даже назваться областнымъ польскимъ“ [3])... Те ж саме він сказав і в своїй відомій „Пространной грамматикѣ“ 1827 р., тільки простіше: „Малорусское нарѣчіе можетъ даже назваться нарѣчіемъ языка польскаго“...

Мушу додати, що Греч був чоловік авторитетний і впливовий і думки його котилися широко по цілій Росії.

Ці думки про польське походження нашої мови були настільки впертими, що навіть проф. Бодянський серйозно доводив неправдивість їх [4])... А р. 1848 появилася навіть дисертація вченого Лебедєва: „Историко-критическое разсужденіе о степени вліянія Польши на языкъ и устройство училищъ въ Россіи“; автор виступив проти неправдивої думки,

---

[1]) „Вѣстникъ Европы“ 1810 р. ч. 49 № 1 ст. 69—70.
[2]) Див. мій Огляд, ст. 29—31.
[3]) „Опытъ исторіи русской литературы“, Спб. 1822 р ст. 12.
[4]) „Ученыя Записки Моск. Универс.“ 1835 р. ч. 9.

що тоді панувала, ніби вкраїнська мова зачалася з того часу, коли Україну запосіла Польща.

Дойшло до того, що мову нашу прозвали тоді просто „польской креатурой, незаконнымъ дѣтищемъ русской семьи“ [1])...

А то бувало, що прозивали нашу мову просто „иностранною“. Так, на перекладі книжки українського письменника XVII-го віку І. Ґалятовського „Мессія Правдивый“ 1669 р. на російську мову Космодемянським в 1803 році написано: „Переводъ съ иностраннаго“...

Поскільки не знали нашої мови, голосно свідчить те, що каже про мову нашу відомий російський історик Карамзин; він приводить грамоту, писану вкраїнською мовою і додає, що грамота ця „писана *варварскимъ* языкомъ, ни Русскимъ ни Польскимъ“ [2])...

І коли відомий історик назвав мову нашу „варварською“, то чи диво ж після цього, коли р. 1863-го міністр Валуєв авторитетно заявив: „никакого малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ“ [3])...

L.

Мови нашої не знали, мало знали й нас самих. „Малорусская народность—пише акад. Пипин—для большинства сѣвернаго русскаго общества была terra incognita. Исторія Малороссіи была извѣстна мало, а когда

---

[1]) *П. И. Житецкій,* Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, К. 1876 р. ст. 46.

[2]) Исторіи Государства Россійскаго, т. IX, примітка 561.

[3]) Див. вище ст. 211.

являются, наконецъ, первые опыты знакомства съ современной народностью, русскимъ этнографамъ приходилось какъ будто открывать Малороссію“ [1])...

Проте були і в кінці XVIII і в XIX віці такі люде, що добре розуміли і нашу мову і нашу історію. Так, ще в 1793 р. письменник Федор Туманський писав про Україну і про її відносини до Росії ось так: „Цѣлое состоитъ изъ частей; прежде составленія цѣлаго должны существовать части; чтобы цѣлое было хорошо и совершенно, должны быть его части въ порядкѣ и должномъ совершенствѣ, по крайней мѣрѣ возможномъ: заключеніе сіе есть правило истины, а оспаривающаго оное—къ лѣкарю“ [2])...

Правдиві слова, і під ними ще й тепер залюбки підписався б кожний щирий українець...

Року 1815-го дуже цікаві думки про нашу мову подав відомий польський вчений Бандтке; він писав: „Языкъ малороссійскій (котораго столица есть Кіевъ), какъ не уступающій въ старшинствѣ великороссійскому, не можетъ быть нарѣчіемъ сего послѣдняго... И хотя нѣмцы увѣряютъ, якобы малороссійское нарѣчіе есть не что иное, какъ русской языкъ, испорченный примѣсью къ нему польскаго, не смотря на то малороссійское нарѣчіе старѣе многихъ другихъ, ибо Кіевъ процвѣталъ уже въ то время, когда Москва не существовала, а словянскіе Поляне еще прежде Рурика говорили не иначе, какъ своимъ словянскимъ языкамъ... Дай,

---

[1]) *А. Н. Пыпинъ*, Исторія русской этнографіи, т. III ст. 309—310.

[2]) „Россійскій Магазинъ“ 1793 р. ч. II.

Бсже, чтобы и малороссійскій языкъ сталъ въ ряду ученыхъ славянскихъ языковъ!“ [1])...

Відомий О. Левшин р. 1816 проро уваѣ про український язик: „Ежели геніи здѣшней стороны (Украіни) обратятъ на него вниманіе и образуютъ оный, ограничивъ положительными правилами грамматики, тогда малороссіяне въ славѣ ученыхъ произведеній своихъ можетъ быть будутъ состязаться съ просвѣщеннѣйшими народами Европы“ [2])...

Писав про українську мову ще р. 1830-го і відомий історик Бантиш-Каменський: „Не справедливо думаютъ, что нарѣчіе, коимъ говорятъ теперь Малороссіяне, обязано своимъ происхожденіемъ единственно вліянію языка польскаго. Мѣстное удаленіе Кіевлянъ отъ Новгородцевъ и другихъ славянскихъ племенъ еще въ глубокой древности положило зародышъ таковому измѣненію языка славянскаго, и наблюдательный филологъ въ лѣтописи Несторовой, въ путешествіи ко святымъ мѣстамъ черниговскаго игумена Даніила и въ пѣсни Игоревой, письменныхъ памятникахъ XI и XII столѣтій, примѣтитъ уже сіи отмѣны въ нѣкоторыхъ словахъ и въ самомъ ихъ составѣ... Въ малороссійскомъ нарѣчіи скрыто происхожденіе многихъ славянскихъ словъ, которыхъ тщетно будемъ искать въ нынѣшнемъ языкѣ русскомъ“ [3]). Так думав про українську мову історик ще в 1830 р. і думки його можна назвати цілком правдивими й тепер.

Наведу ще один уривок,—думки про українську мову проф. Срезневського, потім відомого академіка; р. 1834-го

---

[1]) Замѣчанія о языкахъ Богемскомъ, Польскомъ и нынѣшнемъ Россійскомъ, „Вѣстн. Евр.“ 1815 р. ч. 84 ст. 23—35, 118—124.

[2]) Письма изъ Малороссіи, Харьків. 1816 р.

[3]) Исторія Малой Россіи, вид. 4, К, 1903 р. ст. 480.

він писав: „Въ настоящее время — каже він — нечего доказывать, что языкъ украинскій (или какъ угодно называть другимъ, малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступитъ богемскому въ обиліи словъ и выраженій, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, что это языкъ, который, будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтактическому,— языкъ поэтическій, музыкальный, живописный". І Срезневський щиро сподівається, що український язик стане літературним. „Языкъ Хмельницкаго, Пушкаря, Дорошенки, Палія, Кочубея, Апостола долженъ по крайней мѣрѣ передать потомству славу сихъ великихъ людей Украины" [1])...

Як бачимо, вже за старі часи, ще з початку XIX-го віку знаходились такі вчені, що добре розуміли стан нашої мови, називали її не наріччям, а окремим язиком в слав'янській сем'ї і пророкували їй славне життя. Проте думки цих вчених,—хоч вони й були дуже поважними, губилися в цілому морі тих нікчемних вигадок, що їх пускали про мову нашу всякі малограмотні добровольці-філологи. І тільки з другої половини XIX-го віку серед більшости вчених вже остаточно запановує думка, що українська мова — це окремий язик, що вона має свою довгу історію.

---

[1]) Взглядъ на памятники Украинской народной словесности, „Ученыя Записки Моск. Унив." 1834 р. кн. VI, окт ст. 134–150.

Я наведу тут ще де-які думки кращих вчених про вкраїнську мову.

Так, добре відомий лінгвіста А. Шлейхер писав: „Малорусскій языкъ нельзя разсматривать, какъ разновидность русскаго, но какъ нарѣчіе, стоящее къ нему въ такомъ же отношеніи, какъ и къ остальнымъ славянскимъ языкамъ“.

Славний П. Шафарик писав про нашу мову: „Въ южнорусскомъ нарѣчіи мы имѣемъ дѣло съ такимъ же самобытнымъ нарѣчіемъ, какъ и другія славянекія“.

Славний Ф. Миклошич ще більше рішучо заявив: „Языкъ малорусскій долженъ быть разсматриваемъ наукой, какъ самостоятельный языкъ, а не какъ нарѣчіе великорусскаго“.

Ще відомий проф. П. Лавровський писав те ж саме: „Между особенностями малорусскаго нарѣчія есть много такихъ, которыя неоспоримо даютъ этому нарѣчію право на такое же самостоятельное мѣсто, какое занимаютъ и другія нарѣчія славянскія“.

Славний академік Ф. Корш те ж визнавав нашу мову за окремий язик: „Языкъ Малой Россіи—писав він—можетъ быть названъ діалектомъ лишь по отношенію къ тому доисторическому языку, на которомъ говорили русскіе славяне до своего рѣшительнаго раздѣленія на три вѣтви. Относительно этого праязыка и великорусскій языкъ есть діалектъ. По отношенію къ послѣднему малорусскій языкъ есть языкъ. Какъ таковой, онъ въ свою очередь раздѣляется на нарѣчія и говоры, совершенно независимые отъ нарѣчій и говоровъ великорусскихъ“.

Так потроху витворювалась думка, що вкраїнська мова—це окрема мова, а не нарічча мови московської.

Проте до думки такої вчені прийшли шляхом довгих наукових змагань, але таких змагань, що все ж накінці їх витворилась правдиво-наукова думка.

LI.

„Споръ южанъ съ сѣверянами“ почався дуже давно, — початки його губляться ще в XVII віці; тільки на перших порах змагання велося не за мову, а більше за саму віру „черкасішек“. В кінці XVII віку, в р. 1689 — 1690, змагання це набуло дуже гострої форми: богобоязлива Москва звела на ноги проти українців всіх, кому були любі старі порядки московські, і вся ця чорна юрба, з патріархою Іоакимом на чолі, дала генеральний бій українцям...

Проте гору взяли в цім бої українці і вони широко понесли свою культуру на Москву. Разом з культурою вони понесли на Москву і свою мову і почали там вироблювати літературну московську мову.

Українська літературна мова почалася дуже давно,— вже з XI віку ми маємо пам'ятки її, скажемо збірник Святославів 1073 року. Де-далі, мова ця вироблювалась все більше і згодом стала мовою школи і всіх освічених людей. Повстала ця мова на ґрунті мови старослав'янської, тоб-то старо-болгарської. Разом з християнством прийшла до нас ця старослав'янська (болгарська) мова і панувала у нас вісім віків, до XIX століття; разом з тим запанувала в нас і думка, що писати книжки можна самою тільки старо-слав'янською мовою: писати иншою мовою було гріх і на це не одважувалась жадна письменна людина...

От чому в найстаріших пам'ятках наших годі шукати виразних прикмет української мови.

Звичайно, поруч з цею літературною мовою була жива народня українська мова, і вона була одмінною од мови літературної (болгарської в основі) вже в XI віці; це була мова простого неписьменного люду, це була мова для буденного вжитку. Письменники тогочасні, що були майже з самого духовенства, обминали цю мову в своїх писаннях, як мову мирську, як мову нецерковну. І чим більше освіченим був письменник, тим чистішою старослав'янською мовою він писав, тим далі він був од мови живої, народньої... І тільки випадково, помиляючись, бувало лишав письменник якусь рису своєї рідної української мови.

Проте народня мова вперто стукалася до літературної і досить рано вона все-таки ввійшла туди; про це нам виразно свідчить такий український пам'ятник, як, скажемо, „Слово о полку Игоревѣ“ XII віку.

Такою була наша літературна мова за віки XI—XIV; потроху старослав'янська мова почала одмінюватись, бо її вже мало розуміли, і де-далі, літературна мова стає все менше і менше розумною, а це примушувало її більше наближатися до мови живої; і вже в XIV — XV віках жива українська мова великим струмком тече до літературної.

Проте тільки з XVI-го віку, коли й до нас на Вкраїну докотилися реформаційні ідеї, що несли літературні права мові народній, з того часу народня українська мова одержує право вільно увійти до мови літературної. І з XVI віку на Вкраїні витворюється цікава літературна мова: основою в неї стара слав'янська мова, але вже значно позбавлена своїх давніх рис; до цеї основи силою увійшла, бо приму-

сило життя, жива народня мова, і з обопільного впливу їхнього і витворилася „слав'яно-руська“ мова, як її прозивають. Польський вплив на нашу мову тоді був великий,— бо мова польська стала мовою державною,—тому вплив цей значно одбився і на цій нашій „слав'яно-руській“ літературній мові [1]).

В XVII віці жива мова ще більше входить до літературної і, скажемо, в творах Галятовського бере собі вже почесне місце; де-далі, народня мова пливе все більше та ширше і стає ясним, що в боротьбі мови церковно-слав'янської та народньої гору візьме жива мова.

Я повинен ще сказати, що поруч з цими мовами була в нас на Вкраїні ще мова актова,—мова судова, мова юридичних канцелярій; почалася вона дуже рано—ще з початку XIV-го віку, з того часу, як Україну забрала Литва. І ця мова в основі своїй церковно-слав'янська, проте вже вкупі з мовою живою, і ця жива мова згодом і тут бере гору; та тільки з кінця XVI-го віку, коли од Польщі, що заступила Литву, пішли утиски на нас, цю актову мову потроху звели, а потім і зовсім заборонили, — актовою мовою стала мова польська.

З половини XVII-го віку, з часу приєднання України до Москви, українці потягли на Москву в великому числі і понесли з собою і свою літературну мову. На Москві була своя літературна мова—церковно-слав'янська в основі, з дуже малими рисами мови живої. І з того часу і пішла боротьба між двома цими літературними мовами. Москва зразу, вже з

---

[1]) Зразки цеї „слав'яно-руської“ мови див. вище на ст. 42—43, 75.

середини XVII-го віку примушує українців кидати свою живу мову і пристосовуватися до мови московської. Пішли накази про це, посипалися заборони наших книжок. Проте літературна мова вкраїнська не здавалася і ще більше сунулася по Росії.

Вы́провадилъ Бг҃ъ єдногѡ̀ ча́сꙋ Прⷪ҇рка Ѩезекїи́лѧ в по́ле, кото́рое по́вно было̀ ко́стей чл҃вчихъ, а̑ гды̀ дх҃ъ повѣ́нꙋлъ на ты́и ко́сти, за́разъ ста́лъсѧ шꙋ́мъ вели́кїй, почали́сѧ ко́сти до ко́стей збира́ти, почала́ и҆́хъ скꙋ́ра ѡ҆крыва́ти.	Изведе Бг҃ъ во едино времѧ пророка Иезекиїлѧ на поле, на немъ же бѣ множество костей чл҃вѣческихъ и егда дꙋнꙋ дх҃ъ на оныѧ кости, бысть шꙋм великъ, начасѧ кости х костемъ собиратї, начатъ ихъ кожа покрывати.
Так Галятовський написав свою промову.	Так йому виправили земляки і так він читав її.

Промова українського письменника І. Галятовського въ Москві перед царем 1670 року.

Історія української літературної мови за XVIII вік дуже цікава. Всі значні письменники наші тягли тоді на Москву і там провадили свою культурну роботу; на Москві вони потроху забували рідну мову свою і проймалися мовою московською. У нас на Вкраїні Москва душить літературну мову нашу і забороняє друкувати нею книжки, зате ця мова все суне та суне на Москву. І от за XVIII вік потроху на

Москві складається нова літературна мова московська: її творять найбільше наші таки українці, що тоді скрізь були на Москві. Нова літературна мова московська склалася з довгої боротьби мови вкраїнської літературної та московської: до неї увійшли і стара літературна мова московська, і мова приказів московських, і літературна мова українська, і українська актова мова. От чому літературна мова московська ще й тепер має в собі таку силу церковно-слав'янських елементів, от чому вона має багато елементів українських та навіть польських; тим-то вона й так далеко одійшла од мови живої, народньої...

От так померла стара вкраїнська літературна мова і так вона воскресла вже літературною московською мовою...

Жива народня вкраїнська мова за XVIII вік простує до літератури все більше та більше; стара літературна мова потроху зникала, потроху тягла на Москву, і місце її заступала вдома мова народня. Стара наша літературна вкраїнська мова пробувала була вернутися до нас із Москви, проте її в чужому вбранні вже не познали вдома, не приняли і не пустили до себе...

А р. 1798-го вийшла „Енеїда" Котляревського і вона стала хрестом над могилою старої літературної нашої мови. З того часу на Вкраїні літературною мовою стає вже цілком мова жива народня, та мова, що потроху протікала до літературної вже з XI—XII віку.

LII.

В XIX віці „споръ южанъ съ сѣверянами" не спиняється, а набуває собі ще гострішої форми, — тільки сперечки йдуть вже за саму мову нашу.

В XIX віці в Росії стає дві літературні мові,—московська та вкраїнська; повстали ці дві мові не однаковим шляхом і були вони неоднаковими і по самій своїй істоті: московська літературна мова перетворювалася з мови давньої церковно-слав'янської, з „високого“ штилю, по термінології Ломоносова, тоді як літературна вкраїнська мова прямо вийшла з штилю „низького“, з мови „подлої“. Демократичний народ український одразу взяв собі мову народню за літературну, тоді як мова літературна московська далека була од мови народньої і за недовгий час свого життя ось тепер потроху стає навіть мертвою мовою...

І тому нема нічого дивного, що ці мови—„високого“ штилю та „подла“ мова повинні були вступити в боротьбу, бо мова „високого“ штилю, звичайно, не признала „подлої“ мови і тільки з призирством поглядала на неї згори... І тільки змилосердившися мову вкраїнську залічили в нарічча до мови московської...

„Споръ южанъ съ сѣверянами“ про мову їхню роспочався з самого початку XIX-го століття; на чолі цеї сперечки йшов проф. М. Каченовський, що не визнавав мови нашої за окрему мову, — він її вважав за сполонізоване нарічча польської мови; не визнавав він і нашої літератури,– і Каченовський був перший, що заперечав потребу самостійної української літератури.

До Каченовського пристав навіть відомий ієрарх Євгеній Болховитинов, що р. 1814 писав про нашу мову: „Не вѣрю, чтобы Несторъ писалъ на малороссійскомъ языкѣ, котораго при немъ не было, а что у Малороссіянъ осталось больше, нежели у насъ словъ его, это не доказательство“ [1])...

---

[1]) „Древняя и Новая Россія“ 1880 р. кн. X ст. 355 і 361.

Проти думки Каченовського писали польський вчений Бандке, писав О. Левшин і інші. Ці перші сперечання мали велику вагу для вкраїнської мови: вони ясно показали, що з українською мовою у всякому разі повинно рахуватися [1]).

Вдруге суперечки про нашу мову гостро знялися вже в 50-х роках минулого століття, знялися найбільше зза відомої гіпотези проф. Погодина.

Тоді як раз наш славний українець, перший ректор київського університету проф. М. Максимович добре взявся за наукове дослідження української мови. В багатьох своїх працях, написаних р. 1827 — 1863-го про нашу мову [2]), Максимович науково довів, що вкраїнська мова—це справжня самостійна мова, а не наріччя; до мов західно та східно-слав'янських вона ближча, ніж до мови московської, од якої вона має силу дуже давніх одмін. Самі українці—дуже давні автохтони в своїм краї, де живуть вони од Дунаю до Дону; мова вкраїнська зачалася в найстаріші часи, ще в доісторичну добу. І Максимович перший докладно подав всі найвиразніші прикмети української мови.

Проти цих думок Максимовичевих роспочалася наукова сперечка. Першим виступив проф. П. Лавровський [3]) і почав доводити, що вкраїнська мова повстала пізно, не раніше XIII—XIV віку, тому ми й не маємо, на його думку, виразних українських ознак в пам'ятках XI — XII віку. Проте Лавровський визнавав мову нашу справжньою самостійною

---

[1]) Про всі ці сперечки (р. 1809 — 1830) див. *І. Огієнко*, Огляд українського язикознавства, „Записки", Львів, т. 79.

[2]) Див. їх в III т. його Сочиненій, К. 1880 р.

[3]) О языкѣ сѣверныхъ русскихъ лѣтописей, Спб. 1852 р.

мовою, і навіть сердився, коли йому казали, що мова вкраїнська близька до московської [1]).

Р. 1856 виступив і проф. М. Погодин з своєю теорією [2]). Він іде за Максимовичем і вважає, що вкраїнська мова— окрема самостійна мова, а не наріччя, і повстала вона десь в IX віці; од мови московської вона одріжняється більше, ніж од инших слав'янських мов. Але як же вийшло, що мова ця, на думку Погодина, не має старих пам'яток? „Какъ народъ-властитель, поставлявшій князей всей Руси, народъ колонизаторъ, заселившій Оку и среднее теченіе Волги, народъ, служившій для прочихъ русскихъ племенъ источникомъ христіанской вѣры, просвѣщенія и письменности, могъ не оставить въ древнихъ памятникахъ яркихъ слѣдовъ своего духа и своего языка? Это былъ бы фактъ безпримѣрный въ исторіи"... І таким шляхом Погодин й прийшов до своєї відомої гіпотези, що поляне були великоросіянами, що вони з давніх-давен жили в Київі, і тільки пізніше, по татарськім погромі, потягли з Київа на північ, а на їх місце десь в XIII—XIV віці з Галичини і прийшли вкраїнці... А коли так, то виходить, що першу державу заклали і віру Христову приняли перші росіяне, а не вкраїнці...

Гіпотеза ця прийшлася дуже до вподоби російському громадянству, хутко поширилась і стала загально відомою;

---

[1]) Див. його „Обзоръ замѣчательныхъ особенностей нарѣчія Малорусскаго сравнительно съ Великорусскимъ и съ другими славянскими нарѣчіями", „Ж. М. Н. Пр." 1859 р. кн. 6 ст. 225—266. Резюме цеї статі в „Основі" 1861 р. кн. 8: „Отвѣтъ на письма г. Максимовича къ г. Погодину".

[2]) „Записка о древнемъ языкѣ Русскомъ", „Извѣстія отд. русск. яз. и слов. Акад. Наукъ" 1856 р. т. V, ст. 70—92.

проте вона не видержує серйозної критики, і її легко розбили М. Максимович — філологічну частину [1]) та А. Котляревський історичну частину [2]).

Ця сперечка про нашу мову мала дуже велике значіння: зза неї добре встановили виразні прикмети вкраїнської мови, знайшли місце цеї мови серед инших слав'янських мов і вивчення нашої мови поставили на цілком науковий ґрунт [3]).

Проте віковічний „споръ южанъ съ сѣверянами“ не припинився на цьому. Стару розбиту гіпотезу Погодина знову підняв проф. А. Соболевський, але доводив її вже не самими історичними доказами, як це робив Погодин, він доводив її більше фактами мови. З своєю теорією А. Соболевський виступив вперше р. 1883-го [4]). Він виставив дві гіпотезі: про так зване нове **ѣ** з старого **є**, що ніби повстало тільки в галицько-волинській мові і зовсім не було в мові київській; на підставі цеї гіпотези А. Соболевський прийшов до старих думок Погодина, що ніби в Київі в XIV та XV віці не було нічого вкраїнського, — тут жили великоросіяне, тут була мова великоросійська... А вкраїнці „населеніе при-

[1]) Див. його Письма проти Погодина в III т. його Сочиненій.

[2]) „Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянской земли, или пришли изъ-за Карпатъ въ XIV вѣкѣ“, „Основа“ 1862 р. кн. X ст. 1—12.

[3]) Всі ці сперечки добре описав *В. Розов* в Київських „Унив. Извѣстіяхъ“ 1913 р. кн. X ст. 5—43. Див. ще *А. Пыпинъ*, Споръ южанъ съ сѣверянами, „Вѣстникъ Европы“ 1886 р. кн. 4, див. ще його „Исторія русской этнографіи“ т. III, ст. 301 — 338, Спб. 1891 р.

[4]) Какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вѣкахъ? Реферат надруковано в „Чтеніяхъ въ Общ. Нест. Лѣт.“ т. II, 1888 р.

шлое, пришедшее приблизительно в XV вѣкѣ сюда съ запада, изъ Подоліи, Волыни и Галиціи и ассимилировавшее собою остатки стараго кіевскаго населенія“...

Ці думки свої, трохи міняючи їх зза гострої критики, А. Соболевський висловлював багато раз і в инших своїх працях [1]). Теорія Соболевського викликала гарячу полеміку,— багато вчених повстали проти неї і довели неправдивість її як з боку історичного, так і з боку філологічного; найбільше цінні праці тут дали професора: Дашкевич, В. Антонович, Владимирський-Буданов, Леонтович, М. Грушевський, — вони розбили історичний бік теорії Соболевського [2]), та професора: Житецький, акад. Ягич, Шимановський, акад. А.

---

[1]) Ось головніші з їх: Очерки по исторіи русскаго языка, К. 1884 р. з „Унив. Изв.“ за 1883—1884 р. — Источники для знакомства съ древне-Кіевскимъ говоромъ, „Ж. М. Н. Пр.“ 1885 р. кн. 2. — Древне-Кіевскій говоръ, „Извѣстія“ Ак. Наукъ 1905 р. кн. I, ст. 308—323.

[2]) *Дашкевичъ*, Нѣсколько данныхъ изъ исторіи Кіева, Кіевской земли и Кіевскихъ историческихъ памятниковъ XIV—XV вв. „Чтенія въ ист. общ. Нест. Лѣт.“ т. II за 1888 р.—*Антоновичъ*, Нѣсколько данныхъ о населеніи Кіевской земли въ XVI в., ibidem. — *Владимирскій-Будановъ*, Населеніе Юго-Зап. Россіи, „Архивъ Ю.-З. Россіи“ т. VII ч. I і II, К. 1886 р.— *Леонтовичъ*, Очерки исторіи литовско-русскаго права, Спб. 1894 р.—*М. С. Грушевскій*, Очеркъ исторіи Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія. К. 1891 р.—*Дашкевичъ*, О существованіи былинъ въ Южной Руси до половины XVII вѣка, „Чтенія въ ист. общ. Нест. Лѣт.“ 1888 р. т. II ст. 208. — *Його ж*, Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинъ, ibid. 1889 р. т. III.

Шахматов і особливо проф. А. Кримський — вони розбили язикові твердження Соболевського[1]).

Теорія Соболевського, всі його писання, вся суперечка зза його гіпотези[2]) мали надзвичайне значіння в історії української мови. Сам акад. А. Соболевський стоячи на твердому науковому ґрунті, похитнути його було не легко, і це примусило й противників його стати на такий само науковий грунт, примусило їх в своїх змаганнях спіратися на певні, уґрунтовані наукові факти. Соболевський завше покликався на старі вкраїнські пам'ятки, і це примусило стати до їх детального вивчення, і тепер українська філологія має певний непохитний ґрунт. Зза цеї суперечки порішили дуже важне нам питання,— про ті принціпи, що на їх основі можна якусь там пам'ятку признавати вкраїнською; твердо

---

[1]) *П. И. Житецкій,* По поводу вопроса о томъ, какъ говорили въ Кіевѣ въ XIV—XV вѣкахъ, „Чтенія въ Ист. Общ. Нест. Лѣт." 1888 р. т. II. — *И. В. Ягичъ,* Отчетъ о присужденіи Ломоносовской преміи за 1883 г., прилож. III, „Сборникъ" Ак. Наукъ т. 33 за 1884 р.—*Його ж,* Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, ibidem т. 46 за 1889 р.—*Шимановскій,* Къ исторіи древне-русскихъ говоровъ, Варшава, 1887 р.—*А. Кримський,* Филологія и Погодинская гипотеза, „Кіевская Старина" 1898 р. кн. 6 і 9, 1899 р. кн. 1, 6 і 9.—*Його ж,* Древне-кіевскій говоръ, „Извѣстія" 1906 р. кн. 3.—*Його ж,* Деякі непевні крітерії для діялектольогічної клясифікації старо-руських рукописів, „Науковий Збірник М. Грушевському", Львів, 1906 р. ст. 91—153.—*В. Розов,* Трильогія проф. А. Кримського. „Записки", Львів, т. 77.—*А. А. Шахматовъ,* Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій и русскихъ народностей, „Ж. М. Н. Пр." 1899 р. кн. 4 ст. 324—384.

[2]) Всю цю сперечку гарно росказав *В. Розов,* див. „Универс. Извѣстія", Київ, 1913 р. кн. 12 ст. 45—90.

дойшли до думки, що при вивченні давньої української мови ніяк не можна забувати теперішньої живої української мови. Коротко кажучи, українська філологічна наука завше буде вдячною акад. Соболевському, бо це він своїми працями поставив її на непохитний справді науковий ґрунт.

Так українська мова потроху здобувала собі „права гражданства“, так потроху приходила наука до думки, що українська мова—це справді окрема, самостійна мова, а не нарічча мови московської. Думка ця давно панувала серед українських вчених, і проти неї повставали не стільки московські вчені, скільки московський уряд, що завше забороняв признавати нашу мову окремою мовою,—і робив це не зза науки, а тільки зза своєї ворожої нам політики.

Для науки питання, чи мова наша справді мова, чи тільки нарічча мови московської, для науки це питання давно стало ясним і давно було навіть зайвим. „Споръ о томъ—писав про це проф. А. И. Томсон,—есть ли малорусскій языкъ „нарѣчіе“ или „языкъ“ — совершенно безсодержательный споръ о словахъ, и возникаетъ изъ невѣрнаго пониманія значенія этихъ словъ“ [1])...

І останніми часами кращі вчені вже остаточно признали мову нашу окремою, самостійною мовою,—признали її за окрему мову славний акад. Миклошич, акад. Погодин, акад. Ягич, акад. Шахматов, проф. Лавровський, відомий автор „Толковаго словаря“ В. Даль і сила инших філологів.

---

[1]) *А. И. Томсонъ,* Общее языковѣдѣніе, Одесса. вид. 2, 1910 р. ст. 38.

Проте загал громадянський йде ще старими стежками і вперто вважає мову нашу тільки за наріччя московської і часто прозиває українську мову „мужичою“ мовою...

Такий стан нашої мови дуже нагадує найдавніші часи. Давно-давно, ще з самого початку історичного слав'янського життя, в середині IX віку Св. брати Кирило та Мефодій зробили живу людову болгарську мову літературною слав'янською мовою; вони переклали церковні книжки на цю живу мову, переклали Євангелію і почали цею людовою мовою навіть правити службу Божу, бо хотіли, щоб простий народ розумів все те, що чує в церкві. Св. брати хотіли йти по слові апостола Павла, що наказував так: „Хто балакає незнакомою мовою, той навчає тільки себе. Коли я почну балакати вам чужою мовою, то яка буде з того користь, бо то ж ви не зрозуміете мене... Навіть коли труба подаватиме неясні звуки, то хто готуватиметься до бою? Так само, коли ви почнете балакати незнакомою мовою, то як же познають, про що ви говорите? Ви балакатимете на вітер... Коли я не розумію значіння слів, то я буду чужинцем тому, хто говорить, і він мені стане те ж чужинцем... І коли я молюся чужою мені мовою, то хоч дух мій і молиться, проте ж розум мій остається без плода... В церкві краще сказати п'ять слів розумних, корисних й для инших, аніж силу слів чужою мовою“ [1])...

І за цим мудрим словом апостола св. брати й почали правити службу Божу людовою мовою. І зараз же зза цього вище духовенство, більше німецьке, зняло велику колотнечу.

---

[1]) Перше посланіе до Коринфян, гл. XIV, ст. 4—19.

На братів донесли папі, що вони правлять одправу Божу не пристойною мовою — латинською чи там грецькою, — а мовою людовою, мужичою, „мовою базару“... І братів за таке „злочинство“ потягли на суд до Риму, де св. Кирило навіть й помер...

Проте минули віки і ця „мужича“ мова слав'янська стала скрізь на слав'янськім мирі мовою літературною та мовою церковною...

От в такому саме стані, як ця слав'янська мова в IX віці, в такому стані опинилася тепер і наша вкраїнська мова...

От така та терниста путь, що нею йшли ми віки, творячи свою власну українську культуру. Нагадайте мені инший народ, щоб він зазнав такої чорної недолі, як народ український?!... Пригадайте мені другий народ, щоб він більше страждав, щоб він більше вболів, на рани сердечні знеможений?!...

Віки ми йшли під важким тягарем недолі, часто стомлені падали на тернистім шляху, проте ніколи ми не спинялися в своїй культурній роботі, а все прямували вперед та вперед...

За довгі віки свого існування народ український натерпівся муки, набрався горя та лиха, і проте, перегорівши як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямучим...

Український народ—це той казковий велетень, що коли його рубали надвоє—то й сили ставало вдвоє, коли рубали його далі—то сила все росла та росла, все на ворогів з боєм ійшла...

Тернистим шляхом, згинаючись під важким тягарем чорної недолі, утворили ми свою велику культуру...

Кінчаючи своє сумне оповідання про українську культуру, я з гірким болем запитаю вас: якою ж була б ця культура наша, коли б прямували ми до неї битими шляхами, коли б ми творили її увесь час вільними руками?!...

Кінцівка з найпершої Київської книжки «Часословецъ» 1617 р.

Показчики літератури.

В книжці знизу скрізь подано літературу про ті питання, що про їх іде мова. Крім того, про де-які питання подана більша література.

Показчики літератури про: пісня та музика стор. 8, 10, орнамент 10, будівництво 12, право 16, народні вірування 22, церква 18, одміни української церкви од московської 179, українські школи 169, Київська Академія 53, палеографія 19, українська література XVI—XVII віків 44, переклади св. Письма на мову вкраїнську в XVI віці 21, 42, старий театр 48, театр XIX віку 120, вертеп 49, лірика 46—47, думи 9, народня література 118, нова українська література 116, шкільні підручники початку 60-х років XIX ст. 208, українські філософи 55, друкарні на Вкраїні 56, українська мова 23, гіпотеза Погодина і її критика 257—258, гіпотеза Соболевского й критика її 258 — 260, вплив української культури на московську 109.

Показчик власних призвіщ в книжці.

В цей показчик не ввійшли призвіща авторів тих книжок, що скрізь зазначені знизу сторінки.

Курсивом набрано призвіща тих осіб, що в книжці подано їхнього портрета на тій сторінці, що йде першою за призвіщем.

Адасівська Марія 123.
Адріан патріарха 70. 74. 156.
Александров В. 114.
Алепський Павло 32. 168.
Алчевська Христя 210.
Амбодик 120.
Андріевський 121.
Аненков 211. 227.
Антоній преп. 28.
Антонович В. 121. 259.
Антонський-Прокопович 121.
Апостол Данило 147. 248.
Архангельський А. 29. 35. 49. 66. 91.
Аршеневський 121.
Афанасій Холмогорський 73. 142.
Афинасьев-Чужбинський 114.
Бабченко 116.
Багалій Д. 121.
Базилевич М. 48. 121.
Балабан 149. 154.
Балудянський 121.
Бандтке 246. 256.
Бантиш-Каменський 121. 247.
Баранóвич Лазар 39. 32. 40. 46. 69. 75. 141. 205.
Барятинський 147.
Безак 227.
Безбородько 124.
Бенкендорф 207.
Безсонов П. А. 109.
Березовський М. 107.
Беринда Памва 34. 51. 52. 56. 75. 149.
Богданович 120.
Бодянський О. 124. 244.
Болховитинов Євгеній 196. 255.
Бордуляк 112.
Бортнянський Д. 107.
Брюховецький 170. 179.
Бужинський 132.
Бурцов В. 99.
Буслаев Ф. 82.
Вагилевич Ів. 112.
Валуев 211.
Василій клірик 37.
Васильчиков 227.
Ведель А. 107.
Веланський Д. 55. 56. 121.
Величко 44.
Венедикт 65.
Венелін 99.
Вересай Остап 9.
Виборний Макогоненко 235.
Винниченко В. 223.
Висоцький Петро 80.
Вишенський Іван 38.
Владимирський-Буданов 259.
Вовк Федір 124.
Вовчок Марко 111. 112. 117.
Володимир св. 178.
Володимир Мономах 29.
Воробкевич С. 120.
Вороний Микола 224.
Вояхевич Мелетій 156. 157.
Гайдамака Д. 123.
Галятовський Іоаникій 40. 39. 41. 46. 58. 70. 72. 75. 141. 245. 252. 253.

Гедеон Святополк 186—188.
Геннадій арх. 59.
Георгій митр. 28.
Герцберг 204.
Гизель Інокентій 44. 35. 41. 50. 58. 72. 75. 80.
Глібов Леонід 114. 111. 206.
Глюк 87.
Гнідич 121.
Гоголь Н. В. 9. 116. 121.
Годунов Борис 62.
Головацький Я. 112. 124.
Головня Г. 7.
Голицин В. 70.
Голицин Б. 79.
Гомер 116.
Горбачевський Ів. 124.
Горка Л. 47. 84.
Грабовський Павло 218.
Грабянка 44. 207.
Гребінка Є. 114. 111. 113.
Греч Микола 244.
Гречулевич 116.
Григорій чернець 28.
Грингмут 237.
Грінчéнко Б. 115. 120.
Грушевський М. 237. 124. 259.
Гулак-Артемовський 124. 111 128.
Гурський Федір 181.
Гуць Юрко 99.
Даль В. 113. 261.
Дамаскин Ів. 33.
Дамаскин Галицький 68.
Данило ігумен 28.
Дашкевич 124. 259.
Дзюбаревич Зах. 47.
Димитрій Ростовський 74. 40. 46. 47. 69. 75. 84. 103. 133. 154. 162. 184.
Діонисій патр. 190.
Дмитріев М. 80.
Дніпрова Чайка 210.
Довгалевський М. 47.
Долгоруков 211.
Домецький Г. 40.
Дорошенко Петро 158. 248.
Досифей патр. 189—190.
Досифей Сочавський 73.
Драгоманов М. 216. 124.
Ефименко А. 124.
Ефименко П. 206.
Житецький П. 124. 259.
Завадовський П. 97. 98.
Заньковецька М. 123. 120.
Затирκевич А. 122.
Зелений 223.
Земка Тарасій 35. 39. 41. 56. 149.
Зизаній Л. 23. 38. 50. 52. 57. 102. 149.
Зизаній Ст. 58. 75. 135.
Зобков 124.
Іоаким патр. 140. 73. 139. 142. 153. 154. 156. 187.
Іоанн митр. 28.
Іоанн IV 31.
Іоанн Олексіевич 73. 191.
Кавунник 56.
Каліст 43.
Калнишевський П. 165.
Калужняцький 124.
Кальнофойський А. 148.
Камянчанин Я. 33. 37. 135.
Кандиба Ол. 224.
Кантемир 83.
Канючкевич П. 197.
Капнист В. 166. 204.
Карамзин 245.
Карпенко-Карий 122. 120.
Карпович Л. 40.
Катерина II 128. 163. 164. 167. 168. 171—174. 177. 192—203. 207. 242. 243.
Катков 237.
Каченовський М. 237. 243. 244.
Квітка-Основ'яненко 113. 9. 111. 112. 128.
Квятковський 121.
Кипріан митр. 29.
Кирило св. 262. 263.

Клейгельс 227.
Климентій ером. 40. 46.
Климовський 47.
Кобилянська О. 210.
Козачинський М. 47.
Козицький 120.
Колеса А. 124.
Кониський Г. 48. 46.
Кониський О. 115. 214.
Копистенський Захар 38. 41. 56. 149. 160.
Короленко В. 121.
Корш Федір 125. 249.
Косач Лариса 210.
Косач Ольга 210.
Космодем'янський 245.
Косов Сильвестр 35. 39. 182.
Костомаров М. 206. 207. 124. 227.
Котляревський Ів. 127. 221. 9. 111. 128. 205. 222. 254. 258.
Коцюбинський М. 115. 112.
Кочубей 248.
Кременецький Гавріїл 127. 162. 172.
Крилов Ів. 116.
Кримський А. 213. 124. 260.
Кропивницький М. 123. 120.
Кроковський Іосаф 161.
Кузьменко П. 213.
Кукольник В. 124.
Куліш П. 209. 111. 116. 207. 208 227. 238.
Кульчицький Ін. 101.
Куракин 170.
Курбський А. 31.
Кухаренко 111.
Лавровський П. 249. 256. 261.
Лащевський В. 48. 103.
Левашов 227.
Левицький Мод. 213.
Левицький-Нечуй 115. 111.
Левшин О. 247. 256.
Леон митр. 28.
Леон лікарь 131.
Леонтович 259.
Лепкий Б. 119.
Лещинський Ф. 85. 101.
Лизогуб 44.
Линицька Л. 123.
Лисавета цариця 93. 103.
Лисенко М. 8.
Лободовський 116.
Ломоносов 87. 51. 53. 88. 105. 174. 242.
Лукомський 44.
Лучицький І. 124.
Лясковронський С. 48. 84.
Лютенський Г. 47.
Мазепа Ів. 235. 63. 143. 236.
Мазюкевич 113.
Маковей О. 119.
Максим Грек 62. 131.
Максимович Ів. 40.
Максимович М. 116. 124. 256. 258.
Марко-Вовчок 117. 115. 128.
Маціевич Арсеній 194. 101. 193. 197.
Медведев С. 70.
Мелисино 198.
Метлинський А. 124.
Мефодій св. 262.
Мещерський 237.
Мікешин М. 228—230.
Мигалевич Ін. 48.
Миклошич 261.
Микола І. 79. 236.
Мирний П. 111. 214.
Мирославський Самуїл 173. 97. 162. 169. 172—176.
Миткевич І. 201. 211.
Митура О. 149.
Михайло Фед. 8. 64. 139.
Млака Д. 120.
Мова Василь 226. 234.
Могила Петро 38. 35. 39. 58. 63. 64. 73. 75. 89. 100. 136. 141. 142.
Монастирський Ін. 40.
Морачевський 116. 211.
Мордовець Д. 213. 124.
Морозов П. 66.

Морозов Б. 71.
Мотонис 121.
Наріжний 121.
Негалевський В. 41. 42.
Некрашевич Ів. 48.
Несин Ф. 48.
Нечуй див. Левицький.
Николаев 232.
Ніщинський П. 116.
Никон патр. 68. 69. 70. 79. 137. 139.
Нифонт Новгор. 29.
Новиков 6.
Огієвський 113. 121.
Огієнко Іван 18. 25. 34. 37. 41. 45. 46. 72. 74. 104. 135. 169. 243. 256.
Огоновський Ом. 124.
Олександер II 228.
Олексієв М. 189. 190.
Олексій цар 61. 62. 65. 69. 70. 142.
Олексій митр. 29.
Олесь О. 224.
Опатович 116.
Ордин-Нащокин 61. 62.
Орлай Ів. 124.
Островський А. 113.
Острожський К. К. 30. 31.
Павел Тобольський 197.
Павло І. 16.
Палій 248.
Паллас 243.
Панкевич 121.
Пахомій Логофет 29.
Перетц В. 46. 87. 125.
Петро I 20. 52. 62. 73. 76. 79. 80. 91. 95. 132. 143. 147. 159. 191. 235.
Петро митр. 29.
Петров Н. 85. 124. 199.
Пильчиков Д. 124.
Пипин А. 64. 66. 71. 125. 131. 133. 136. 245.
Плетенецький Єлисей 149. 38. 56. 150.
Погодин М. 113. 256—258. 261.
Полетика В. 48.
Полоцький С. 47. 69. 73. 81. 83. 84. 103. 141.
Полуботок П. 144—147. 235.
Полюй 116.
Потебня А. 116. 124.
Прокопович Ф. 84. 35. 36. 46. 47. 69. 83. 100.
Пуфендорф 132.
Пушкарь 248.
Пушкин 87. 105. 113.
Пчілка О. 210. 116.
Радивиловський Ан. 41. 75. 141.
Ревуцький 94.
Розумовський К. 171.
Розумовський Ол. 8.
Романова О. 210.
Ротердамський Еразм. 36.
Ртищев Ф. 70. 71.
Рубан 120.
Руданський Ст. 234. 112. 116.
Румянцев П. 132. 163. 197. 203.
Савич 235. 236.
Сагайдачний М. 32. 78. 77.
Садовський М. 122. 120.
Сакович Касіан 35. 39. 77. 179.
Саксаганський 122. 120.
Самійленко В. 115.
Самовидець 43. 76.
Самойлович І. 188. 186. 191.
Сатановський Арс. 68.
Сафонович Ф. 39. 43.
Свідницький 112. 234.
Сераніон Володим. 29.
Сигиревич Д. 174.
Сковорода Гр. 55. 8. 46. 47. 83.
Скоропадський Ів. 143. 144.
Славинецький Єп. 68. 83. 141.
Славинський М. 213.
Сломинський Г. 103.
Смаль-Стоцький Ст. 124.
Смолятич Климент 29.
Смотрицький Г. 37.
Смотрицький Мелетій 88. 35. 41. 51. 52. 75. 87. 89. 100. 179.

Соболевський А. 20. 258—260.
Софія царівна 69. 70. 191.
Софокл 116.
Сохацький 120. 121.
Срезневський Ів. 125. 247. 248.
Старицький М. 115. 112. 120. 214.
Старушич Ігн. 35. 40.
Стефаник В. 119. 112.
Столипин Арк. 219. 227.
Стороженко О. 114. 111.
Струве 237.
Студинський К. 124.
Суворин А. 237.
Сумароков 104. 105.
Сумцов М. 124.
Танський 47.
Тафлари Ів. 182.
Тетеря М. 155.
Тихорський 121.
Тобилевич Ів. 122.
Тобилевич М. 122.
Тобилевич О. 122.
Томсон А. 261.
Транквиліон-Ставровецький К. 38. 41. 46. 73. 75. 138. 141.
Тредяківський В. 87.
Трофимович Іс. 35.
Трофимович Ф. 48.
Тукальський І. 184.
Туманський Ф. 246.
Туптало Д. див. Димитрій Ростовський.
Тургенів І. 113. 116.
Турчиновський І. 86.
Тяпинський В. 41.
Українка Л. 210.
Фальковський Ір. 200.
Федір Олексіевич 7. 69. 70. 76.
Федорів Ів. 31.
Федькович О. 120. 112.
Феодосій печ. 28.
Феодосій старець 68.
Феофан митр. 65.
Филимонович М. 184. 185.
Філалет Хр. 38.
Філарет патр. 136. 139.
Фіоравенти Ар. 131.
Фотій митр. 29. 178.
Франко Ів. 119. 112. 124.
Фундуклей 227.
Хмарний Іс. 48. 84.
Хмельницький Б. 180. 142. 144. 181—183. 203. 228—232. 248.
Цамблак Гр. 29.
Цертелев 8.
Черкасенко С. 224.
Черницький С. 93.
Чернявський М. 213.
Чижинський Ст. 84.
Чичерин Н. 198.
Чубинський М. 214. 124.
Чулковъ 6.
Чупринка Гр. 224.
Шафарик П. 249.
Шахматов А. 106. 125. 260. 261.
Шашкевич М. 112.
Шевченко Т. 167. 205. 9. 111. 112. 128. 144. 168. 207. 223. 227. 229. 238.
Шереметев 184. 185.
Шекспир 116.
Шелінг 55. 56.
Шимановський 259.
Шлейхер 249.
Шумлянський Іос. 40.
Щербацький Г. 48.
Щоголів Я. 114. 9.
Щурат В. 119.
Юзефович М. 214. 214. 215. 228. 232.
Юркевич П. 55. 56. 121.
Яворський Ст. 68. 58. 69. 159.
Ягич 259. 261.
Яків Чернець 28.
Ясинський В. 153—156.

Зміст цеї книжки.

І. Українська культура за давні віки. І. Вступ ст. 3. Шлях життя українського народу 4. Територія України 5. **ІІ.** Українська пісня 5. Наша пісня на Москві 6. Вплив українського церковного співу на московський 7. Українські співаки на Москві 7. Думи козачі 9. **ІІІ.** Український орнамент 10. Одіж 12. Будівництво українське 12. Українське право і вплив його на Москву 16. Українська церква 17. Українське письмо 18. Тепер вся Росія пише українським письмом 20. Оздоба книжок 21. **ІV.** Оригінальність народу вкраїнського 21. В мові одбився дух народу 22. Українська мова 22 Богатство цеї мови 22. **V.** Давня українська література 24. Початок нашої літератури 24. Стара політична назва нашого народу 24. Нашу назву *Русь* взяла Москва 25. Давню літературу нашу приточили до московської 25. Давні памятки української літератури 26. Остромирова Євангелія — українська памятка 27, думки про це проф.Н. Волкова 27. Найдавніші українські письменники 28. Початок культурної праці українців на Москві 29. Українська культура була значно вища од московської 29. **VI.** Культурний рух на Вкраїні в XVI—XVII вв. 30 Литовська доба 30. Академія Острожська 31. Острожська Біблія 31. Церковні братства 31. XVII вік 32. Свідоцтво Павла Алепського про українську культуру XVII віку 32. Свідоцтво Якова Кам'янчанина 33. **VII.** Культура XVII-го віку 34. Книжки на Вкраїні 34. Полемічна література 35. Західна культура на Вкраїні 35. Навчання по закордонах 35. **VIII.** Українська література XVI—XVII віків 37. Переклади св. Письма на вкраїнську мову 41. Зразки перекладів 42. **IX.** Українська лірика 46. Драма 47. Вертеп 49. **X.** Українська наука XVI—XVII віків 50. Українське язикознавство 50. Київська Академія 52. На Вкраїну їдуть навчатись із всього слав'янського миру 52. Заслуга нашої Академії 54. Українські філософи 55. Друкарні на Вкраїні 56. Шкільні підручники 57.

ІІ. Вплив української культури на московську. XI. Стара московська культура була значно нижчою од української 59—67. **XII.** Українці на Москві 67 Вони там бажані люде 69. Українці заклали першу школу на Москві 70. Вони вкрили все московське царство 72. Книжки наші поважали 73. Їх перекладають на російську мову 75. **XIII.** Українські книжки на Москві 71. **XIV.** Вплив України одбився на всім житті московськім 75. Українські ремесники 76, купці 76. Українці заносять свою „німецьку" одіж на Москву 76. Одіж українських співаків осталась ще й досі по всій Россії 79. Українська вимова по церквах 79. Переймають все од українців 79. Вплив нашої друкарської справи на московську 80. У нас вчаться чорнило робити 80. Український вплив в будівлі та малярстві 80. **XV.** Український вплив на московську

літературу 82—87. Українці завели проповідь на Москві 82, почали нову літературу 83, дали переклади з західної літератури 83, заклали театр на Москві і по всій Росії 84, занесли туди вертеп 86, научили писати вірші 86, тонічний розмір і наука про 3 штилі на Вкраїні були ще до Ломоносова 87. **XVI.** Українці завели систему орфографії на Москві 87, граматичну термінологію дав Смотрицький 88, як українці учили про *ъ* 89, протести проти правила: „пишіть *ъ*, де вкраїнці кажуть *і*“ 90. **XVII.** Український вплив в XVIII віці 91. Українці завели Академію в Москві 92, професорами були українці 92. На вищих духовних посадах по всій Росії сиділи тільки українці 92. Височайший наказ, що на архієреїв можна висвячувати й москалів 93. **XVIII.** Українці заводять школи по всій Росії 95. Українці—найкращі педагоги 95, 98, їх кличуть в школи в Росію 95. Українці—екзаменаторі ставлеників 96. Українці запосіли народні школи по Росії 97. Українці заклали школи в Сербії, Болгарії 99, Юрко Гуць 99. Українці дали Росії шкільні книжки 99. **XIX.** Українці на службі в посольському приказі 100. Українці заводять місії 101. Служать по закордонних місіях 101, ідуть в медико-хирургічну академію 101. Катехизис віри на Москві дали українці 102. Церковні книжки перевіряли вони ж 103, вони ж видали Біблію 1751 р. 103. **XX.** Українці багато працювали над утворенням нової московської літературної мови 104. Українські сліди в московській літ. мові: *е* замість *ё* 104, *h* замість *g* 105, *ея* замість *ее* 106, українська вимова пішла в життя 106. Українці утворили національне московське співання: Бортнянський, Березовський, Ведель 107. Такса „прогонних“ українцям на Москву 108. Висновки про український вплив 109.

III. Українська культура XIX-го віку. XXI. Українська література XIX віку 111. Переклади українських творів на московську і світові мови 113. **XXII.** Українська народня творчість 117. Драма 120. Українці — московські письменники 120. **XXIII.** Українські вчені XVIII віку 121 і XIX віку 124. Українська преса 124. **XXIV.** Демократичність українського життя 125 і літератури 127.

IV. Тернистим шляхом *(про кривди народові вкраїнському).* **XXV.** Тернистий шлях нашої культури 130. „Національна гордость“ великоросів 131. Українці ставили себе високо 132. **XXVI.** Українці—революціонери на Москві 134, їх прозивають там еретиками 135. Українців на Москві перехрещували 136. Чи можна українця пустити в московську церкву 137. **XXVII.** Заборона українських книжок на Москві 138. Вороі українців, патріарх Іоаким 139 Українські книжки палять 141. Проте книжки українські все сунуть на Москву 141. **XXVIII.** Русифікація України до Петра I 142, за Петра 143, Петро зводить з світа козаків 144. Павло Полуботок і його доля 144. **XXIX.** Історія київського друку 148—163. Лаврське друкарство 149. Перша київська книжка 150.

Боротьба Лаври з Москвою за волю свого друку 152—163. **XXX** Русифікація України за цариці Катерини 163. Руйнування України 165. **XXXI.** Катерина завела кріпацтво на Вкраїні 165. Протест В. Капниста 166. **XXXII.** Руйнування шкіл на Вкраїні 168. **XXXIII.** Русифікація шкіл на Вкраїні 172. Помічники Катеринини— Гавріїл Кременецький 172 та Самуїл Миславський 173. Русифікація Київскої Академії 174. Заведення російської вимови на Вкраїні 174. **XXXIV.** Історія української церкви 177—192. Вільне життя нашої церкви 178. Духовенство вкраїнське скоса поглядало на Москву 179, тому воно довго не хотіло йти під Москву 180. Московсьскі порядки в українських єпархіях 186. Як забрали волю вкраїнської церкви 187—192. **XXXV.** Катерина однимає церковні землі на Вкраїні 192. Арсеній Мацієвич 193. **XXXVI.** Руйнування церковного життя на Вкраїні 192. **XXXVII.** Зруйнована Катериною Вкраїна 201. Марні сподівання 203. В. Капнист в Берліні 204. **XXXVIII.** Руйнування вкраїнської культури за XIX вік 205. Рух одродження 205. Початки нових утисків 206. **XXXIX.** Український рух перед великою волею 207. „Сепаратисти“ 209. Кінець руху 209. **XL.** Валуєвський погром 1863 р. Плата за русифікацію 212. **XLI.** Погром 1876 р. і Юзефовичів закон 214. **XLII.** Погром 1881 р. Циркулярний дощ на Вкраїні 217. **XLIII.** Революція 1905 р. 218. Столипин 219. **XLIV.** Мортиролог український 220. Пильнування цензури 220. Українцям заборонили писати свої книжки 220, читати доклади 222, проповіди 222, заборонили пісню 222, гнали театр 223, забороняли паніхіди 223. **XLV.** „Обход закона“ 225. Українські вчені засіли за оповідання 225. Назви улиць в Київі 227. Українців гнали не законом, а ціркулярами 227. **XLVI.** Історія постанови памятника Богдану Хмельницькому в Київі 228—232. **XLVII.** Наслідки руйнування Вкраїни 233. Українці тягнуть в Австрію 233. Непорозуміння в судах 234. Руйнування душі 236. **XLVIII.** Московське громадянство і руйнування України 237. **XLIX.** Українська мова 239. Вага її в національнім житті 239. Напади на нашу мову 240. Нашу мову звуть польською мовою 241. Що казали про нашу мову Ломоносов 242, Катерина 243, Каченовський 243, Греч 244. Українська мова — „иностранна“ мова, варварський язик 245. **L.** Українська мова—самостійна мова 245. Думки про це Туманського 246, Бандтке 246, Левшина 247, Бантиш-Каменського 247, Срезневського 247, Шлейхера 249, Шафарика 249, Миклошича 249, Лавровського 249, Корша 249. **LI.** Коротка історія української мови 250. **LII.** „Споръ южанъ съ сѣверянами“ 254. Початок сперечки 255. Гіпотеза Погодина 256. Гіпотеза Соболевського 258. Мова наша язик чи нарічча 261. „Мужича мова“ 262. Тернистим шляхом 263. Показчик власних призвіщ в книжці ст. 265. Показчики літератури в книжці ст. 264.

LIBRARY
OCT
9
1980
MANCHESTER
UNIVERSITY

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DK
508
.4
I4

Ilarion, Metropolitan of Winnipeg and All Canada, 1882-1972

Ivan Ohiienko

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 09 04 12 015 4